

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
“ВІЦЕБСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЁНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ П.М. МАШЭРАВА”

Факультэт філалагічны

Кафедра беларускага мовазнаўства

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

_____ Г.А. Арцямёнак

24 мая 2016 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

 С.У. Нікалаенка

24 мая 2016 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

**ГІСТОРЫЯ
БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ**

для спецыяльнасці

1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках)

Складальнік: А.С. Дзядова

Разгледжана і зацверджана

на пасяджэнні навукова-метадычнага савета 17.06.2016 г., пратакол № 6

УДК 811.161.3-26(075.8)
ББК 81.411.3-55я73
Г51

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.
Пракакол № 3 ад 28.02.2018 г.

Складальнік: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук
А.С. Дзядова

Р э ц э н з е н т ы :
кафедра правазнаўства і сацыяльна-гуманітарных дысцыплін
ВФ УА ФПБ “Міжнародны ўніверсітэт «МПСА»”;
дацэнт кафедры агульнага і рускага мовазнаўства ВДУ
імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук *В. У. Гарнак*

**Гісторыя беларускай літаратурнай мовы для
Г51 спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія
(па напрамках) : вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай
дысцыпліне / склад. А.С. Дзядова. – Віцебск : ВДУ імя
П.М. Машэрава, 2018. – 160 с.**

У вучэбна-метадычным комплексе знайшлі асвятленне ўсе тэмы курса гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Распрацаваны змест практычных заняткаў у выглядзе пытанняў і заданняў па асобных тэмах. Змешчаны тэставыя заданні па трох модулях дысцыпліны, метадычныя рэкамендацыі для студэнтаў і выкладчыкаў па комплексным лінгвістычным аналізе старажытнага тэксту, тэмы рэфэратаў, спісы асноўнай і дадатковай літаратуры.

УДК 811.161.3-26(075.8)
ББК 81.411.3-55я73

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2018

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	5
ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА	6
I. ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	8
Модуль 1. Уводзіны. Агульнаўсходнеславянскі перыяд	8
Тэма 1. Уводзіны. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы як асобная лінгвістычная дысцыпліна	8
Тэма 2. Літаратурная мова ўсходніх славян (XI – пачатак XIV ст.)	15
Модуль 2. Старабеларускі перыяд	24
Тэма 3. Старабеларуская літаратурная мова (XIV–XVIII стст.)	24
Тэма 4. Мова канцылярска-юрыдычнага пісьменства XIV–XVII стст.	32
Тэма 5. Мова старабеларускага свецка-мастацкага пісьменства	37
Тэма 6. Мова беларускіх летапісаў	42
Тэма 7. Моўна-стылістычныя асаблівасці рэлігійнай літаратуры XIV–XVIII стст.	46
Тэма 8. Развіццё мовазнаўства на Беларусі ў XVI–XVII стст.	53
Модуль 3. Перыяд новай беларускай літаратурнай мовы	57
Тэма 9. Новая беларуская літаратурная мова XIX ст.: асаблівасці фарміравання і развіцця	57
Тэма 10. Беларуская літаратурная мова ў пачатку XX ст.	65
Тэма 11. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады XX ст.	75
Тэма 12. Лексікаграфічная і тэрміналагічная праца ў 20–30-я гады XX ст.	85
Тэма 13. Выпрацоўка граматычна-правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы ў 20–30-я гады XX ст.	89
Тэма 14. Асаблівасці развіцця беларускай літаратурнай мовы ў другой палавіне XX – пачатку XXI ст.	94
II. ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	100
Модуль 1. Уводзіны. Агульнаўсходнеславянскі перыяд	100
Тэма 1. Уводзіны	100

Тэма 2. Літаратурная мова ўсходніх славян (XI – пачатак XIV ст.)	102
Модуль 2. Старабеларускі перыяд	105
Тэма 3. Старабеларуская літаратурная мова (XIV–XVIII стст.)	105
Тэма 4. Мова канцылярска-юрыдычнага пісьменства XIV–XVII стст.	107
Тэма 5. Мова старабеларускага свецка-мастацкага пісьменства	109
Тэма 6. Мова беларускіх летапісаў	110
Тэма 7. Моўна-стылістычныя асаблівасці рэлігійнай літаратуры XIV–XVIII стст.	111
Модуль 3. Перыяд новай беларускай літаратурнай мовы	113
Тэма 8. Новая беларуская літаратурная мова XIX ст.: асаблівасці фарміравання і развіцця	113
Тэма 9. Беларуская літаратурная мова ў пачатку XX ст.	115
Тэма 10. Асаблівасці функцыянавання і развіцця беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады XX ст. ...	118
Тэма 11. Выпрацоўка граматычна-правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы ў 20–30-я гады XX ст.	120
Тэма 12. Асаблівасці развіцця беларускай літаратурнай мовы ў другой палавіне XX – пачатку XXI ст.	120
III. РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ	122
Тэмы для кантролю за самастойнай працай студэнтаў	122
Тэставыя заданні па модулі 1	124
Тэставыя заданні па модулі 2	130
Тэставыя заданні па модулі 3	141
IV. ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	152
Метадычныя рэкамендацыі па комплексным лінгвістычным аналізе старажытнага тэксту	152
Тэмы рэфератаў	155
Пытанні да экзамену	155
Літаратура	158

ПРАДМОВА

Гісторыя беларускай мовы – дастаткова складаная вучэбная дысцыпліна ў сістэме лінгвістычнай падрыхтоўкі студэнтаў філалагічных факультэтаў. Яна павінна паказаць будучым спецыялістам-філолагам працэс станаўлення і развіцця розных відаў нормаў і стылістычнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы ад старажытных часоў да сучаснасці.

У структуру прапанаванага студэнтам вучэбна-метадычнага комплексу ўваходзяць чатыры раздзелы – тэарэтычны, практычны, інфармацыйна-метадычны і раздзел кантролю ведаў.

Распрацаваны выкладчыкам змест лекцый грунтуецца на ўсходнеславянскім, старабеларускім і новабеларускім моўным матэрыяле і арыентуе студэнтаў на ўсебаковае вывучэнне тэарэтычных пытанняў гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Разгляд тых ці іншых тэарэтычных пытанняў падаецца з пазіцый апошніх дасягненняў лінгвістычнай навукі. Па кожнай тэме лекцыйных заняткаў дадзена літаратура, у тым ліку найноўшыя навуковыя крыніцы, што, несумненна, будзе спрыяць арганізацыі самастойнай працы студэнтаў і іх навуковаму пошуку.

Шматлікія заданні, змешчаныя ў практычным раздзеле, пабудаваны на аснове тэкстаў, узятых з пісьмовых крыніц рознага храналагічнага размеркавання, і патрабуюць гістарычнага каментарыю тых ці іншых моўных фактаў.

Распрацаваная сістэма тэставых заданняў па модулях закрананае амаль усе пытанні курса і ўяўляе сабой даволі эфектыўны спосаб праверкі ведаў студэнтаў. Складзеныя тэставыя заданні можна прымяняць пры кантролі за самастойнай працай студэнтаў.

Інфармацыйна-метадычны раздзел уключае метадычныя рэкамендацыі па комплексным лінгвістычным аналізе старажытнага тэксту, тэмы рэфератаў, пытанні да экзамену, а таксама асноўны і дадатковыя спісы вучэбнай літаратуры.

Вучэбна-метадычны комплекс утрымлівае ў сабе матэрыялы, распрацаваныя аўтарам раней у папярэдніх выданнях (курсе лекцый, практыкуме) па гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Электронны вучэбна-метадычны комплекс “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы” распрацаваны і размешчаны ў віртуальным навучальным асяроддзі “Moodle” ВДУ імя П.М. Машэрава па адрасе: <https://sdo.vsu.by/course/view.php?id=1852>.

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

У сістэме моўнай падрыхтоўкі студэнтаў філалагічных факультэтаў вучэбнай дысцыпліне “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы” адводзіцца даволі важнае месца. Веданне гісторыі беларускай мовы з’яўляецца неабходным для настаўніка беларускай мовы, бо многія сучасныя моўныя факты нельга растлумачыць без знаёмства з іх гісторыяй.

Мэта выкладання дысцыпліны – засваенне студэнтамі гісторыі развіцця беларускай літаратурнай мовы як сістэмы стыляў, фарміравання для кожнага стылю лексіка-фразеалагічных, марфалагічных, сінтаксічных сродкаў і прыёмаў літаратурнага выказвання.

Патрабаванні да засваення вучэбнай дысцыпліны.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен сфарміраваць наступныя **акадэмічныя кампетэнцыі**:

ведаць:

– асноўныя перыяды і этапы гісторыі беларускай літаратурнай мовы, іх храналагічныя межы;

– грамадскія функцыі беларускай літаратурнай мовы на кожным этапе яе функцыянавання;

– жанрава-стылявую дыферэнцыяцыю літаратурнай мовы агульнаўсходнеславянскага, старабеларускага і новабеларускага перыядаў;

– найбольш значныя літаратурныя помнікі старабеларускага пісьменства і іх моўныя асаблівасці; удасканаленне, упарадкаванне, нармалізацыю і кадыфікацыю беларускай літаратурнай мовы ў працэсе яе развіцця;

– працэсы выпрацоўкі і станаўлення моўнай нормы на розных гістарычных этапах развіцця беларускай мовы.

умець:

– праводзіць комплексны лінгвістычны аналіз тэкстаў розных жанрава-стылістычных разнавіднасцей і вызначаць стылёвую і храналагічную прыналежнасць пэўнага літаратурнага тэксту;

– праводзіць назіранні над структурнымі асаблівасцямі старабеларускай літаратурнай мовы XIV–XVIII стст. (яе лексікі, фразеалогіі, фанетычнай сістэмы, граматычнага ладу і правапісу) на розных этапах развіцця;

– выяўляць асаблівасці граматычна-правапіснай нармалізацыі і выпрацоўкі выяўленчых сродкаў новабеларускай літаратурнай мовы XIX–XX стст., яе ўзаемадзеяння з тэрытарыяльнымі дыялектамі;

– на канкрэтным моўным матэрыяле пісьмовых крыніц рознай часовай прыналежнасці выяўляць кантакты беларускай літаратурнай мовы з іншымі мовамі і ролю гэтых кантактаў ва ўзбагачэнні і ўдасканаленні яе сродкаў у розныя гістарычныя перыяды;

– вызначаць шляхі і спосабы развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы на розных гістарычных зрэзах, праводзіць назіранні над лёсам лексічных адзінак у працэсе моўнай эвалюцыі;

валодаць:

– тэарэтычнымі асновамі гісторыі фарміравання стыляў беларускай літаратурнай мовы і выпрацоўкі ўласцівых для кожнага стылю прыёмаў і сродкаў літаратурнага выказвання;

– корпусам тэрмінаў і азначэнняў, якія рэпрэзентуюць тэарэтычныя асновы дысцыпліны;

– навыкамі чытання і аналізу старажытных пісьмовых тэкстаў на графічным, лексічным, арфаграфічным, граматычным і стылістычным узроўнях;

– навыкамі характарыстыкі моўных сродкаў і прыёмаў, якія выкарыстоўваліся ў розныя гістарычныя эпохі для напісання канфесійных, мастацкіх, публіцыстычных і навуковых твораў, ажыццяўлення справаводства і перапіскі.

На вывучэнне дысцыпліны на дзённай форме атрымання адукацыі па спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках) вучэбным планам адводзіцца ўсяго 152 гадзіны, з іх 40 гадзін лекцыйных, 28 гадзін практычных, 2 гадзіны КСР. Дысцыпліна вывучаецца студэнтамі на працягу 5-6 семестраў.

І. ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Модуль 1. Уводзіны. Агульнаўсходнеславянскі перыяд

Тэма 1. Уводзіны. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы як асобная лінгвістычная дысцыпліна

Пытанні

1. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы як асобная лінгвістычная дысцыпліна, яе прадмет і задачы, сувязь з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі.

2. Паняцце літаратурнай мовы і гістарычная зменлівасць яго зместу. Суадносіны паняццяў *літаратурная мова* і *мова мастацкай літаратуры*. Змены нормаў літаратурнай мовы і яе стылявой дыферэнцыяцыі.

3. Праблема перыядызацыі гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Тры перыяды ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

Літаратура

Асноўная

1. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П. Красней, Л.М. Шакун. – Мінск, 1986.

2. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вучэбны дапаможнік / Л.М. Шакун. – 2-е выд., перапрац. – Мінск, 1984. – С.3–25.

3. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускага мовазнаўства / Л.М. Шакун. – Мінск, 1995.

4. Шакун, Л.М. Карані роднай мовы / Л.М. Шакун. – Мінск, 2001. – С 52–55, 56–62, 94–98, 116–122, 164–171.

Дадатковая

5. Азарка, В.У. Гісторыя беларускай мовы : вучэб.-метадыч. дапам. / В.У. Азарка, А.С. Васілеўская, А.Г. Міхалевіч. – Мінск : БДПУ, 2010. – С.4.

6. Скворцов, Л.И. Теоретические основы культуры речи / Л.И.Скворцов.– М., 1980.

7. Старабеларускія лексіконы / Уклад. А.А. Яскевіч. – Мінск, 1992.

8. Филин, Ф.П. Истоки и судьбы русского литературного языка / Ф.П.Филин, – М., 1981.

9. Шакун, Л.М. Аб перыядызацыі гісторыі беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун // Жывая спадчына. – Мінск, 1992. – С.97–106.

10. Яскевіч, А. Паняцце нормы ў старабеларускай літаратурнай мове / А. Яскевіч // Наша слова. – 1996. – 24 студзеня. – № 4. – С.7.

1. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы як асобная лінгвістычная дысцыпліна. Прадмет і задачы курса, сувязь з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі

У апошнія дзесяцігоддзі ў беларускай лінгвістыцы прыкметна абудзілася цікавасць да пытанняў гісторыі беларускай літаратурнай мовы, бо “мова – гэта гістарычна цэласны арганізм, і аданіць сучасны стан, патэнцыі развіцця нацыянальнага слова, ... будаваць моўную палітыку немагчыма без уліку старажытнага перыяду яе эвалюцыі” [7, с. 150].

Гісторыя беларускай мовы – гэта асобная лінгвістычная дысцыпліна, якая складаецца з дзвюх частак – гістарычнай граматыкі і гісторыі беларускай літаратурнай мовы, кожная з якіх уяўляе асобную навуковую дысцыпліну.

Гісторыя беларускай літаратурнай мовы (далей ГБЛМ) – гэта навука аб выпрацоўцы, станаўленні і ўдасканаленні сродкаў літаратурнага выказвання і заканамернасцей іх ўжывання ў творах розных жанраў (мастацкіх, дзелавых, публіцыстычных, навуковых) у розныя гістарычныя эпохі (тут убаку застаюцца моўныя з’явы, якія разглядаюцца як нелітаратурныя, дыялектныя). У курсе ГБЛМ раскрываецца якасць беларускай літаратурнай мовы (БЛМ) на розных гістарычных этапах яе развіцця ва ўзаемаадносінах з народна-гутарковай.

Прадмет ГБЛМ – шляхі фарміравання і развіцця БЛМ – найвышэйшага дасягнення моўнай культуры беларускага народа, агульнанароднага сродку зносін. *Задачи дысцыпліны* – паказаць,

1) як складвалася і развівалася ў розных жанрах пісьменства беларускага народа яго літаратурная мова;

2) якія стылі беларускай літаратурнай мовы развіваліся ў розныя гістарычныя эпохі, чым яны вызначаліся;

3) у якіх суадносінах знаходзілася БЛМ з дыялектнай, іншымі літаратурнымі мовамі на канкрэтных гістарычных этапах;

4) у якой меры і чаму захоўваліся традыцыі папярэдніх гістарычных эпох у БЛМ;

5) як удасканальвалася БЛМ (яе слоўнікавы склад, граматычны лад, стылістычная сістэма) у канкрэтных гістарычных перыяд;

6) якімі моўна-выяўленчымі сродкамі валодала БЛМ на пэўным этапе свайго развіцця;

7) якую ролю ў станаўленні і развіцці БЛМ адыгралі вядомыя беларускія асветнікі, пісьменнікі і культурныя дзеячы.

Асноўнымі *крыніцамі вывучэння* гісторыі беларускай літаратурнай мовы з’яўляюцца тэксты мастацкай, публіцыстычнай, дзелавой і навуковай літаратуры.

ГБЛІМ цесна звязана найперш з такімі лінгвістычнымі дысцыплінамі, як гістарычная граматыка беларускай мовы, сучасная беларуская мова, дыялекталогія, а таксама з гісторыяй беларускай літаратуры, гісторыяй беларускай культуры, археалогіяй, этнаграфіяй і іншымі навукамі.

2. Паняцце літаратурнай мовы і гістарычная зменлівасць яго зместу. Суадносіны паняццяў *літаратурная мова* і *мова мастацкай літаратуры*. Змены нормаў літаратурнай мовы і яе стылявой дыферэнцыяцыі

Беларуская нацыянальная мова функцыянуе ў дзвюх разнавіднасцях, ці формах: *літаратурная мова* і *дыялектная мова*.

Літаратурная мова – гэта найвышэйшая форма нацыянальнай мовы, якая вусна і пісьмова абслугоўвае патрэбы нацыі ва ўсіх сферах жыцця і грамадскай дзейнасці. Яна складваецца на базе аднаго ці некалькіх дыялектаў, якія найбольш поўна адлюстроўваюць агульнанародныя рысы мовы. Літаратурная мова цесна ўзаемадзейнічае з дыялектнай, пастаянна папаўняючыся за яе кошт. Разам з тым літаратурная мова пэўным чынам уплывае на дыялекты, спрыяючы іх уніфікацыі.

Літаратурная мова – *катэгорыя гістарычная*. А таму ступень яе апрацаванасці, адбор і рэгламентацыя моўных сродкаў могуць быць неаднолькавымі ў розныя гістарычныя перыяды яе развіцця. Пры вызначэнні агульных рыс, якія вылучаюць мову ў разрад літаратурных, трэба ўлічваць канкрэтную гістарычную эпоху, бо само паняцце “беларуская літаратурная мова” ў дачыненні да розных гістарычных перыядаў напאўняецца асобым зместам, спецыфічным для кожнага з іх. Так, у старабеларускай мове не было кадыфікаваных нормаў і разгалінаванай сістэмы стыляў. Літаратурная мова не мела шырокіх грамадскіх функцый, не была мовай ўсяго беларускага народа, бо народныя масы ў сваёй большасці былі непісьменнымі. Літаратурная ж мова эпохі існавання нацыі, парваўшы непасрэдна сувязі са старабеларускай пісьменнасцю, развівалася на шырокай агульнанароднай аснове, паступова ператвараючыся ў нармалізаваную форму нацыянальнай мовы. Нацыянальная мова развівалася на аснове жывых народных гаворак шляхам сцірання адрозненняў паміж тэрытарыяльнымі дыялектамі, а таксама шляхам папаўнення слоўнікавага складу мовы, развіцця яе фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу.

Карыстаючыся адзіным тэрмінам “*беларуская літаратурная мова*” для розных гістарычных перыядаў, трэба памятаць, што канкрэтны змест гэтага паняцця залежыць ад той эпохі, пра якую ідзе

гаворка. Калі размова ідзе пра мову нацыі, часцей за ўсё называюць наступныя характэрныя рысы літаратурнай мовы:

- 1) унармаванасць (нарматыўнасць) і кадыфікаванасць;
- 2) апрацаванасць, спарадкаванасць;
- 3) агульнанароднасць і поліфункцыянальнасць;
- 4) наяўнасць дзвюх формаў – пісьмовай і вуснай;
- 5) стабільнасць і непарыўнасць моўных традыцый, дзякуючы чаму, пастаянныя змены ў мове не падрываюць яе асноў;
- 6) развітая стылёвая дыферэнцыяцыя (мастацкі, публіцыстычны, навуковы, дзелавы (кніжныя) і гутарковы стылі).

Пералічаныя вышэй прыкметы складаюць комплекс, без аднаго са звёнаў якога сутнасць паняцця “беларуская літаратурная мова” будзе недастаткова поўнай. Але паколькі кожная літаратурная мова – з’ява спецыфічная і напайторная, то пры яе вызначэнні могуць выяўляцца і іншыя прыкметы.

Моўная норма – гэта ўзор, правіла выкарыстання мовы ў пэўны перыяд яе развіцця. Нормы рэгламентуюць значэнне слова, яго напісанне, вымаўленне, ужыванне і інш. Яны складваюцца і змяняюцца на працягу развіцця мовы. Таму нельга не адзначыць *гістарычны характар моўнай нормы*. Напрыклад, такая моўная з’ява, як *асіміляцыйная мяккасць зычных*, была арфаграфічнай нормай (абазначалася на пісьме праз напісанне мяккага знака: *сьнег, сьмех, дзьверы* і інш.) з 1918 па 1933 гг. Заўважым, што перадача асіміляцыйнай мяккасці зычных на пісьме была ўведзена ў “Беларускай граматыцы для школ” Б.Тарашкевіча (1918 г.), а скасавана пастановай СНК БССР “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу” (1933 г.). У сучаснай беларускай літаратурнай мове асіміляцыйная мяккасць зычных з’яўляецца толькі арфаэпічнай нормай. Ці яшчэ прыклад: нарматыўным у 20-я гады ХХ ст., паводле “Беларускай граматыкі” Б.Тарашкевіча, лічылася напісанне канчаткаў *-ом (-ём)* і *-ох (-ёх)* у назоўніках мн. ліку м. і н. р. адпаведна ў давальным і месным склонах: *гасцём, лясом, палём, садом; у лясох, на палёх, у садох*. Рэформай правапісу 1933 г. прыведзеныя канчаткі назоўнікаў у адпаведных склонавых формах былі заменены на канчаткі *-ам (-ям); -ах (-ях)*: *лясам, палям, садам; у лясах, на палях, у садах*.

Як заўважае Л.І. Скварцоў, “аб’ектыўныя змены нормаў ... з часам знаходзяць сваё адлюстраванне ў сферы кадыфікацыі – нарматыўных слоўніках і даведніках” [6, с. 43]. Аднак любая норма (арфаграфічная, арфаэпічная, граматычная і інш.) толькі тады з’яўляецца нормай, калі яна ўзаконеная і кадыфікаваная. Не ўсе больш ці менш пашыраныя ў літаратурнай мове з’явы можна лічыць нормай. Так, паводле правіл сучаснай беларускай арфаграфіі не з’яўляецца

нормай перадача асіміляцыйнай мяккасці зычных на пісьме, хаця ў перыёдыцы і друку апошніх гадоў (нават у такім вядомым літаратурна-мастацкім выданні, як “Дзеяслоў”) напісанні тыпу *сьмяяцца, вясельле, цвік* – не такая ўжо і рэдкая з’ява.

Як заўважалася вышэй, сучасная беларуская літаратурная мова мае разгалінаваную сістэму стыляў. Стылістычную сістэму літаратурнай мовы, як і само паняцце “*літаратурная мова*”, трэба разглядаць у *гістарычным аспекце*. Сучасная сістэма кніжных стыляў беларускай літаратурнай мовы – мастацкі, публіцыстычны, афіцыйна-дзелавы (справаводны) і навуковы – складвалася на працягу стагоддзяў. Так, у літаратурнай мове ўсходніх славян XI–XII стст. вылучаліся тры асноўныя стылі: кніжнаславянскі (царкоўна-славянскі), народна-літаратурны, дзелавы. У старабеларускай літаратурнай мове XIV–XVI стст. вядучымі стылямі былі наступныя: дзелавы, мастацкі, канфесійны (рэлігійны). У XIX ст. пачынае фарміравацца публіцыстычны стыль, узорам якога стала “Мужыцкая праўда” К. Каліноўскага. Фарміраванне і равіццё навуковага стылю беларускай літаратурнай мовы адносіцца да 20-х гадоў XX ст., калі пачынаецца паступовае пранікненне беларускай мовы ў сферу навукі: яна пачынае выкарыстоўвацца ў школьным навучанні, ВНУ, становіцца мовай не толькі перыёдыкі, але і навуковых выданняў (тэрміналагічных зборнікаў і інш.).

Літаратурная мова і пісьмовая мова. Літаратурная мова і пісьмовая мова – паняцці не тоесныя. Літаратурная мова не можа існаваць толькі ў вуснай форме. Пісьменнасць – хаця і не адзіная, але найважнейшая і абавязковая адзнака літаратурнай мовы, абавязковая ўмова яе ўзнікнення і агульная рыса на ўсіх этапах развіцця (адсюль і тэрмін “літаратурна-пісьмовая мова”). Між тым, пісьмо – гэта не проста фіксацыя пэўных знакаў. Пісьмо – гэта вялікае дасягненне чалавецтва, а таму невыпадкава, што ўсе нацыі і народнасці заўсёды імкнуліся да стварэння сваіх пісьмовых моў. Мова, замацаваная пісьмовымі знакамі, набывае аўтарытэт. Пытанне аб немагчымасці існавання беспісьмовай літаратурнай мовы неаднаразова закраналася ў мовазнаўчых працах.

Літаратурная мова і мова мастацкай літаратуры. Гэтыя паняцці суадносныя, але не тоесныя, а таму іх нельга атаясамліваць. Паняцце “літаратурная мова” шырэйшае за паняцце “мова мастацкай літаратуры”, бо літаратурная мова абслугоўвае не толькі сферу мастацкай літаратуры, але і друк, перыёдыку, розныя галіны вытворчасці, у сувязі з чым вылучаюцца пэўныя функцыянальныя разнавіднасці (стылі) літаратурнай мовы, куды ўваходзіць і стыль мастацкай літаратуры.

3. Праблема перыядызацыі гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Тры перыяды ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы

Пытанне пра перыядызацыю гісторыі беларускай літаратурнай мовы (БЛМ) даволі складанае і да канца не вырашанае ў айчынным мовазнаўстве, “бо цяжка вылучыць крытэрыі, якія давалі б магчымасць з дастатковай верагоднасцю ўстанавіць пункт пераходу мовы з аднаго стану ў другі. Пры адсутнасці больш-менш выразных лінгвістычных крытэрыяў пад увагу бяруць знешнія фактары, звязаныя з працэсам развіцця культуры і з гісторыяй грамадства” [5, с. 4].

Трэба адзначыць, што перыядызацыі, агульнапрынятай усімі лінгвістамі, у сучасным мовазнаўстве няма. Складанасць вырашэння гэтага пытання ў тым, што працэс развіцця мовы – гэта адзіны непадзельны гістарычны працэс, а ў любым гістарычным працэсе няма і не можа быць нейкіх непранікальных межаў. Межы, што раздзяляюць перыяды і этапы ўнутры іх, даволі прыблізныя, а часам і проста фармальныя, бо ў кожным перыядзе ці этапе побач з новымі моўнымі рысамі суіснуюць рысы, характэрныя для папярэдніх эпох.

Зрухі ў літаратурнай мове на працягу стагоддзяў адбываліся паступова, шляхам пераходу колькасных змен у якасныя. У сувязі з гэтым у гісторыі БЛМ большасць даследчыкаў вылучае тры асноўныя храналагічныя зрэзы (перыяды):

I. Агульнаўсходнеславянскі (XI – пачатак XIV стст.) – час, з якога пачынаецца літаратурна-моўная гісторыя ўсходніх славян (рускіх, украінцаў, беларусаў);

II. Старабеларускі (XIV–XVIII стст.) – час фарміравання і развіцця старабеларускай літаратурнай мовы;

III. Новабеларускі (XIX–XXI стст.) – час, на працягу якога складвалася новая, у тым ліку сучасная, беларуская літаратурная мова.

Першы, *агульнаўсходнеславянскі (старажытнарускі) перыяд (XI – пачатак XIV ст.)* прыпадае на часы існавання ўсходнеславянскай народнасці. Гэты перыяд (чыста ўмоўна!) можна падзяліць на наступныя этапы:

1) XI–XII стст. – час фарміравання і развіцця літаратурнай мовы ўсходніх славян з яе арфаграфічнай сістэмай, пэўнымі стылістычнымі разнавіднасцямі і спецыфічнымі сродкамі літаратурнага выражэння;

2) XIII – пачатак XIV ст. – час, калі літаратурная мова ўсходніх славян перастае быць агульнай для ўсіх усходнеславянскіх земляў і пачынаецца развіццё асобных усходнеславянскіх моў – рускай, украінскай, беларускай, калі шырока развіваецца пісьменнасць на сучасных беларускіх землях.

Другі, *старабеларускі перыяд (XIV–XVIII стст.)* быў эпохай фарміравання і развіцця беларускай народнасці, а разам з ёй і беларускай мовы, у гісторыі якой назавём наступныя этапы:

1) XIV ст.– для старабеларускай літаратурнай мовы гэтага часу былі характэрны дзве асаблівасці пісьменнасці. З аднаго боку, літаратурная мова, знаходзячыся пад уздзеяннем старажытнарускіх традыцый, яшчэ мала чым адрознівалася ад агульнаўсходнеславянскай мовы. З другога боку, паступова накапліваліся элементы новай якасці – спецыфічныя беларускія асаблівасці (аканне і яканне; дзеканне і цеканне; пераход *л, в* у *ў* і інш.). Гэта выяўлялася ў разыходжанні, несупадзенні паміж мовай літаратурных помнікаў, напісаных на тэрыторыі сучаснай Беларусі, і літаратурнай мовай агульнаўсходнеславянскага часу;

2) XV –XVI стст. – час выпрацоўкі і замацавання адметных рыс (нормаў) беларускай літаратурнай мовы ў лексіцы, марфалогіі, сінтаксісе і інш.;

3) XVII ст. – рэзкае пагаршэнне ўмоў развіцця старабеларускай літаратурнай мовы з прычыны далучэння і падпарадкавання ВКЛ Рэчы Паспалітай пасля Люблінскай уніі 1569 г., паступовае выцясненне БЛМ з усіх сфер пісьменнасці і яе канчатковая забарона ў 1696 г.;

4) XVIII ст. – беларуская мова бытуе выключна ў вусна-гутарковай форме; ад гэтага часу захавалася вельмі малая колькасць літаратурных помнікаў. Старабеларуская літаратурная мова ўзбагачаецца і ўдасканальваецца толькі за кошт жывых народных гаворак. Гэта *пераходны этап* да новай беларускай літаратурнай мовы, які традыцыйна разглядаецца ў межах старабеларускага перыяду.

Трэці, *новабеларускі перыяд (XIX–XXI стст.)* быў часам пераўтварэння беларускай народнасці ў нацыю, часам, калі ішоў працэс складвання сучаснай беларускай літаратурнай мовы на аснове жывых народных гаворак (XIX – пачатак XX ст.) Унутры гэтага перыяду разглядаюцца таксама пэўныя этапы:

1) XIX ст. – 20-я гады XX ст. У пачатку XIX ст. пачынаецца фарміраванне новай беларускай літаратуры, а разам з ёй і новай БЛМ, развівалася без сувязей з традыцыямі старабеларускага пісьменства, на аснове жывых народных гаворак. Пачатак XX ст. актывізаваў развіццё БЛМ. Закон аб свабодзе друку (1905 г.) даў беларускаму народу магчымасць друкаваць творы на роднай мове, хоць поўнай свабоды беларускі кнігадрук так і не атрымаў. Разам з пад'ёмам і ростам нацыянальнай літаратуры ўзбагачаецца і беларуская літаратурная мова, яе выяўленчыя магчымасці, папаўняецца слоўнік, афармляюцца літаратурныя нормы;

2) 20-я гады ХХ ст. – пачатак ХХІ ст. У 1920 г. годзе беларуская мова атрымала функцыю дзяржаўнай. БЛМ 20-х гадоў узбагачаецца новай тэрміналагічнай лексікай, развіваецца і ўдасканалваецца яе стылістычная сістэма; дзякуючы “Беларускай граматыцы” Б.Тарашкевіча (1918 г.), замацоўваюцца моўныя нормы. Пачынаючы з 50-60-х гадоў, БЛМ узбагачаецца новымі сродкамі выразнасці, новай лексікай і фразеалогіяй як за кошт уласных рэсурсаў, так і шляхам запазычвання з іншых моў.

Тэма 2. Літаратурная мова ўсходніх славян (ХІ – пачатак ХІУ ст.)

Пытанні

1. Паходжанне літаратурнай мовы ўсходніх славян (тэорыі А.А. Шахматава, С.П. Абнорскага, В.У. Вінаградава, Ф.П. Філіна і інш.).
2. Тыпы (стылі) літаратурнай мовы ўсходніх славян. Царкоўна-кніжны (кніжнаславянскі) тып. Народна-літаратурны (свецка-мастацкі) тып. Дзелавы тып.
3. Письменства на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў ХІ–ХІІІ стст.

Літаратура

Асноўная

1. Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 1967. – Т.1. – С.15–34.
2. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П.Красней, Л.М.Шакун. – Мінск, 1986. – С.8–13.
3. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984. – С. 32–79.

Дадатковая

4. Азарка, В.У. Гісторыя беларускай мовы : вучэб.-метадыч. дапам. / В.У. Азарка, А.С. Васілеўская, А.Г. Міхалевіч. – Мінск : БДПУ, 2010. – С. 5–12.
5. Багдасараў, А. Валунны – прыкмета часу і гісторыі / А. Багдасараў // Культура. – 2000. – № 1. – 7–13 студзеня.
6. Байбурава, Р. Как появилась письменность у древних славян / Р. Байбурава // Наука и жизнь. – 2002. – № 5. – С. 48–55.
7. Воінаў, М. “А ці не лепей, братове” ... : Роздум над новым перакладам “Слова” / М. Воінаў // ЛіМ. – 1985. – 20 снежня. – С.5.
8. Зарэмба, Л. Я. Купала і М. Гарэцкі – перакладчыкі “Слова...” / Л. Зарэмба // Польшча. – 1985. – № 4. – С.207–214.
9. Ковалевская, Е.Г. История русского литературного языка / Е.Г. Ковалевская. – М., 1992.
10. Леванцэвіч, Л.В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вуч.-мет. комплекс / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2010. – С. 8–16.
11. Мещерский, Н.А. История русского литературного языка / Н.А. Мещерский. – Л., 1981.

12. Прыгодзіч, М. Берасцяныя граматы / М. Прыгодзіч // Роднае слова. – 1993. – № 5. – С. 24–26.

13. Прыгодзіч, М. Надпісы на прадметах матэрыяльнай культуры / М. Прыгодзіч // Роднае слова. – 1993. – № 7.

14. Слова пра паход Ігаравы / Уклад., прадм. і камент. В.А. Чамярыцкага; маст. А. Лось.– Мінск, 1985.

1. Паходжанне літаратурнай мовы ўсходніх славян (тэорыі А.А. Шахматава, С.П. Абнорскага, В.У. Вінаградава, Ф.П.Філіна)

Праблеме паходжання і развіцця літаратурнай мовы ўсходніх славян прысвечана даволі вялікая навуковая літаратура. Большасць рускіх лінгвістаў XIX ст. асновай усходнеславянскай літаратурнай мовы лічылі стараславянскую мову, якая прыйшла на Русь разам з прыняццем хрысціянства. Згодна з гэтай тэорыяй, усходнеславянская мова – ёсць не што іншае, як стараславянская мова, якая з часам набіраецца элементаў мясцовых гаворак, “русее” на агульнаўсходнеславянскай моўнай глебе, напаўняючыся сродкамі живога маўлення, што прыводзіць да стварэння своеасаблівай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы. Гэтай тэорыі ў свой час прытрымліваліся А.І. Сабалеўскі, Л.У. Шчэрба, Бадуэн дэ Куртэнэ. Найбольш паслядоўнае і поўнае развіццё і абгрунтаванне гэтага пункту гледжання знайшло адлюстраванне ў працах акад. А.А. Шахматава, які ўзяўся лінгвістычна даказаць яго. Таму традыцыйна гэтую тэорыю называюць *тэорыяй А.А. Шахматава*. На яго думку, усходнеславянская літаратурная мова – гэта стараславянская мова ў рускім варыянце.

Аднак у савецкі час быў пашыраны іншы, супрацьлеглы пункт гледжання: узнікненне ўсходнеславянскай літаратурнай мовы адбывалася на ўласнай моўнай аснове. Гэтай думкі прытрымліваўся акад. С.П. Абнорскі, які ў 30-я гады XX ст. выказваўся за яе самабытны характар паходжання і сцвярджаў, што яна нібыта толькі пазней адчула на сабе ўплыў стараславянскай. Гэтая гіпотэза была падмацавана вучоным пазней, у працэсе даследавання і аналізу мовы “Рускай праўды” і “Малення” Данііла Заточніка, твораў У. Манамаха і “Слова пра паход Ігаравы”. Мова гэтых твораў, на думку даследчыка, старажытнаруская ў сваёй аснове. Наяўнасць жа ў ёй асобных царкоўнаславянстваў ён лічыў напластаваннямі пазнейшых часоў і тлумачыў тым, што у тэксты названых помнікаў яны трапілі пазней, пры перапісанні арыгіналаў. З цягам часу *тэорыя С.П. Абнорскага* атрымала падтрымку ў многіх гісторыкаў мовы. Тым не менш, яе нельга лічыць дастаткова аргументаванай, на што ўказвалі такія вядомыя лінгвістычныя аўтарытэты, як Б.А. Ларын, В.У. Вінаградаў, Ф.П. Філін. Такім чынам, дадзеная тэорыя адносна паходжання

літаратурнай мовы агульнаўсходнеславянскага перыяду зводзіцца да наступнага: літаратурная мова ўсходніх славян сфарміравалася на аснове іх жывой гаворкі і вуснай моватворчасці народа.

Па-свойму пытанне паходжання літаратурнай мовы ўсходніх славян вырашаў акад. В.У. Вінаградаў. На яго думку, у выніку ўзаемадзеяння стараславянскай мовы і народнай усходнеславянскай утварыліся два тыпы (стылі) літаратурнай мовы: кніжнаславянскі (на базе стараславянскай мовы) і народна-літаратурны (на базе жывых народных гаворак). Гэтыя тыпы былі ўзаемазвязаны паміж сабой і выкарыстоўваліся ў розных сферах культуры, пісьменнасці, выконвалі розныя грамадскія функцыі. Першая, кніжнаславянская разнавіднасць літаратурнай мовы абслугоўвала патрэбы людзей, звязаныя з іх хрысціянскім светапоглядам. Другая ж служыла сродкам зносін, выкарыстоўвалася для свецкіх патрэб, а таксама ў літаратурных творах. Асобна В.У. Вінаградаў разглядаў мову старажытнарускай дзелавой пісьменнасці. У савецкім мовазнаўстве сярэдзіны ХХ ст. канцэпцыя В.У. Вінаградава набыла даволі значнае пашырэнне і прызнанне.

На аснове *тэорыі В.У. Вінаградава* ў савецкі час сфарміраваўся погляд аб узаемадзеянні ўласнай моўнай асновы з кніжнай стараславянскай і, як вынік гэтага, вылучэнне ў сістэме літаратурнай мовы ўсходніх славян наступных стылістычных разнавіднасцей (тыпаў):

1) *кніжнаславянскага (царкоўнаславянскага, царкоўна-кніжнага, царкоўна-літаратурнага* – паводле іншай тэрміналогіі) – на аснове стараславянскай мовы;

2) *народна-літаратурнага* – на аснове ўзаемадзеяння народнай гаворкі і стараславянскай мовы;

3) *дзелавога (справаводнага)*, найбольш цесна звязанага з жывой усходнеславянскай народнай гаворкай.

Рускі мовазнавец Б.А. Успенскі характарызаваў моўную сітуацыю ў часы Кіеўскай Русі як царкоўнаславянска-старажытнарускаю дыгласію. На яго думку, у той час суіснавала кніжная моўная сістэма, звязаная з пісьмовай традыцыяй, і някніжная сістэма, звязаная з паўсядзённым жыццём. Тэорыя дыгласіі, прапанаваная Б.А.Успенскім, крытыкавалася ў працах А.І. Гаршкова і Ф.П. Філіна.

Своеасаблівай думкі па гэтай праблеме прытрымліваўся рускі лінгвіст *Ф.П. Філін*. Ён наогул лічыў, што для Старажытнай Русі была характэрна сітуацыя літаратурнага двухмоўя, якое было прадстаўлена:

1) *царкоўнаславянскай літаратурнай мовай* (генетычнастараславянскай) з двума тыпамі:

а) *уласнацаркоўнаславянская мова* (мова богаслужэбнай літаратуры, перакладзенай або створанай у Балгарыі і іншых краінах Еўропы, якая чыталася і перапісвалася на Русі);

б) *славяна-руская мова* (мова арыгінальных твораў, у якіх пераважала царкоўнаславянская моўная стыхія, але ў той ці іншай ступені прысутнічаў і ўсходнеславянскі моўны субстрат);

2) *старажытнаруская літаратурная мова* таксама з двума тыпамі:

а) *мова дзелавой пісьменнасці і прыватнай перапіскі*, заснаваная на жывой народнай гаворцы;

б) *мова “апавядальнай” літаратуры* (творы розных жанраў), усходнеславянская ў сваёй аснове, але з шырокім выкарыстаннем царкоўнаславянскіх моўных сродкаў.

Царкоўнаславянская і старажытнаруская літаратурная мова, на думку Ф.П. Філіна, цесна ўзаемадзейнічалі паміж сабою і маглі выкарыстоўвацца ў залежнасці ад зместу нават у адным і тым жа літаратурна-пісьмовым помніку. Многія сучасныя даследчыкі прытрымліваюцца думкі Ф.П. Філіна.

2. Тыпы (стылі) літаратурнай мовы ўсходніх славян. Царкоўна-кніжны (кніжнаславянскі) тып. Народна-літаратурны (свецка-мастацкі) тып. Дзелавы тып

У сістэме літаратурнай мовы ўсходніх славян вылучаюцца тры разнародныя паводле паходжання стылістычныя разнавіднасці – *тыпы*, або *стылі*:

1) *кніжна-славянскі*;

2) *народна-літаратурны (свецка-мастацкі)*;

3) *дзелавы (справаводны)*.

Асновай для падзелу на тыпы ва ўсходнеславянскай мове служыла тая ці іншая ступень адлюстравання ў помніках стараславянскіх і ўсходнеславянскіх моўных рыс. Між тым, кожны са стыляў характарызаваўся пэўнымі моўнымі прыкметамі, лексічнымі, граматычнымі і стылістычнымі сродкамі.

Кніжнаславянскі тып. Кніжнаславянскі тып прадстаўлены значнай колькасцю пісьмовых помнікаў XI–XIII стст., даволі разнастайных па сваім змесце. Гэты тып склаўся на аснове стараславянскай мовы. Сюды адносяцца найперш стараславянскія тэксты, у тым ліку богаслужэбныя кнігі – Евангеллі, Псалтыры, што пранікалі на Русь з Балгарыі ў сувязі з прыняццем хрысціянства. Найбольш вядомымі тагачаснымі пісьмовымі помнікамі рэлігійнага зместу з’яўляліся наступныя: *Астрамірава евангелле (1056–1057 гг.)*; *“Ізборнікі” князя Святаслава (1072 г.)*; *Архангельскае евангелле (1092 г.)*; *Мсціславава*

евангелле (1117 г.); Юр'еўскае евангелле (1120 г.); Наўгародскія службовыя чэці-мінеі (1095-1097 гг.) і інш.

Разам з перапісанымі богаслужэбнымі кнігамі ўзнікаюць і арыгінальныя творы царкоўнай белетрыстыкі: казанні, павучанні, апокрыфы (творы з біблейскім сюжэтам, але з адступленнямі ад традыцыйнага веравучэння, а таму адхіленыя царквой), жыцці святых, напрыклад: *Казанні Кірылы Тураўскага (XII ст.)*, *“Хаджэнне багародзіцы на пакутах” (XII ст.)*, *“Жыцце Барыса і Глеба”*, *“Слова аб законе і благадаці” кіеўскага мітрапаліта Іларыёна* (усе гэтыя творы былі напісаны на царкоўнаславянскай мове).

Атрымлівае пашырэнне і перакладная гістарычная літаратура: гістарычная аповесць *“Александрыя”* (пра заваёўніцкія паходы А. Македонскага і яго войска), *“Хроніка” Георгія Амартола* (г.зн. грэшніка), *“Гудзейская вайна” Іосіфа Флавія*, аповесць *“Дзеўгеніева дзяянне”*, *“Аповесць аб Варлааме і Іасафе”* і інш. Перапісчыкі (а гэта былі пераважна царкоўныя дзеячы, манахі, свяшчэннікі) з'яўляліся дзецямі свайго часу, а таму, нягледзячы на тое, што творы перапісваліся на стараславянскай мове, у іх моўную тканіну траплялі ўсходнеславянскія элементы (фанетычныя, граматычныя), якіх з цягам часу накаплівалася ўсё больш і больш. Як вынік – узнікненне своеасаблівага зводу (рэдакцыі) стараславянскай мовы – *царкоўнаславянскай мовы* з усімі фанетычнымі і марфалагічнымі асаблівасцямі, уласцівымі стараславянскай мове.

Народна-літаратурны тып. Мова свецкай (апаведальнай) літаратуры. Свецка-мастацкіх твораў на ўсходнеславянскай літаратурнай мове параўнальна няшмат. Да іх ліку адносяцца наступныя літаратурна-пісьмовыя помнікі XI–XII стст.: *“Павучанне” Уладзіміра Манаха*, *“Маленне” Данііла Заточніка*, *“Слова пра паход Ігаравы”*, *“Аповесць мінулых гадоў”*.

Арыгіналы гэтых помнікаў не захаваліся, яны дайшлі да нас у копіях. Тым не менш, даследчыкі лічаць, што большасць копій захавалі асноўныя моўныя рысы арыгіналаў. Мова названых твораў характарызуецца складаным адзінствам, суіснаваннем кніжных (стараславянскіх) і народных (усходнеславянскіх) элементаў, ступень выкарыстання якіх залежала ад характару, жанру помніка, яго зместу: там, дзе ішла бытавая гаворка, выкарыстоўваліся ўсходнеславянскія моўныя сродкі, а дзе высокі стыль – стараславянскія. Такія стараславянскія называюцца стылістычнымі (*градъ, злато, храмъ*). Для іх характэрна ўзнёсласць, урачыстасць, пафаснасць. З цягам часу стылістычнае размежаванне асобных стараславянскіх намінацый нярэдка прыводзіць да іх сэнсавага размежавання, напрыклад: *хранити* ‘захоўваць’ – *хоронити* ‘хаваць (нябожчыка)’. У тагачасных літаратурна-мастацкіх творах сустракаліся і так званыя *сэнсавыя*

стараславянiзмы, ужыванне якіх было выклікана неабходнасцю намінацыі пэўных рэлігійных паняццяў, напрыклад: *насушность, трапеза, благочестие, мудролюбие, миропомазание* і інш. Выкарыстанне стараславянскіх слоў, у першую чаргу стылістычных сінонімаў, узбагачала сінаніміку ўсходнеславянскай мовы (*правда* – ст.сл. *истина*; *целовати* – ст.сл. *лобзати*; *лобъ* – ст.сл. *чело*; *щека* – ст.сл. *ланита*). У адным і тым жа кантэксце можна сустрэць пачатковае *о* і *е*, напрыклад, усх.слав. *на озере* і ст.сл. *единый*. Ужыванне стараславянскіх моўных элементаў (лексічных, фанетычных) было не проста выпадковай, а глыбока прадуманай, усвядомленай з’явай. Так, у “Павучанні” У. Манамаха першая прамова Манамаха перад князямі падаецца на жывой усходнеславянскай мове з захаваннем асаблівасцей тагачаснай гаворкі, бо гэтае выступленне – заклік да рускіх князёў бараніць свой край; другая ж прамова ўяўляе сабой урачыстае выступленне з выпадку перамогі над полаўцамі, а таму яно поўнасьцю вытрымана ва ўзнёслым тоне, што і дасягаецца выкарыстаннем стараславянiзмаў. У тых месцах, дзе кніжнік пераходзіць на высокі стыль, ужыванне стараславянiзмаў было абавязковым, напрыклад: *блаженный, волхование, волшебство, злато, знамение* і інш. Цеснае перапляценне ўсходнеславянскіх і стараславянскіх моўных асаблівасцей характэрна і для аднаго з лепшых помнікаў старажытнарускай літаратуры XII ст. “Слова пра паход Ігаравы”.

Мова “Слова пра паход Ігаравы”. “Слова ...” спалучае ў сабе традыцыі вуснай народнай творчасці і элементы высокай кніжнай культуры ўсходніх славян. Гэта сапраўды народны твор. Для яго характэрна незвычайная вобразнасць мовы, багатая сінаніміка. Напрыклад: *печаль – тоска – туга; слава – хвала – честь*. Лексічны склад помніка налічвае 2800 адзінак. У ім шмат эпітэтаў (*орель шизый, море синее, поле широкое, стрелы каленые*), параўнанняў (*сами скочюць, акы сѣрыи влѣци въ полѣ*), эмацыянальных зваротаў і воклічаў (*О, брацця і дружына!*). Слоўнік багаты і ў тэматычных адносінах: у ім знайшлі адлюстраванне амаль ўсе бакі жыцця ўсходніх славян XII ст. У помніку сустракаецца шмат слоў, якія па сваім фанетыка-марфалагічным абліччы блізкія да лексікі беларускай мовы: *древо, мати, око, оксамитъ, смага, стягъ, студеный, шизый, полонити, абы, велми* (на падставе гэтага ў сярэдзіне XIX ст. У. Сыракомля сцвярджаў, што “Слова...” напісана на старажытнай беларускай мове).

Стараславянская моўная плынь у творы не такая ўжо і моцная, хаця асобныя стараславянiзмы ўжываюцца даволі шырока. Гэта няпоўнагалосныя формы тыпу *жребий, крамола, время* і інш. Асобныя стараславянiзмы з няпоўнагалосем, напрыклад, *врагъ,*

глава, злато, выкарыстоўваюцца пры апісанні падзей ва ўрачыстым, узнёслым тоне. Суадносныя ж поўнагалосныя формы *воронь, голова, золото* ўжываюцца, калі гаворка ідзе на тэмы з адмоўнымі эмоцыямі. Напрыклад: *тамо лежать поганья головы половецкыя*. У гэксце сустракаюцца таксама стараславянскія-эпітэты: *златъ столь, сребрено оружие*.

Такім чынам, мова свецкай (апаবাদальнай) літаратуры XI–XIII стст. ўяўляла сабой сінтэз элементаў стараславянскай мовы і мовы жывой, усходнеславянскай, з перавагай апошняй.

Дзелавы тып. Мова дзелавых дакументаў. Гэты тып усходнеславянскай літаратурнай мовы знайшоў адлюстраванне ў дзелавых дакументах XI–XII стст. Самыя раннія помнікі дзелавой пісьменнасці адносяцца да XI ст. Яны з’яўляюцца найлепшымі крыніцамі для вывучэння жывой мовы ўсходніх славян, бо іх асноўная асаблівасць – блізкасць да народнай гутарковай мовы. Гэтая акалічнасць тлумачыцца наступнымі прычынамі:

– па-першае, дзелавыя дакументы былі выкліканы да жыцця практычнымі патрэбамі. Вядома, любы што дзелавы дакумент павінен быць гранічна дакладным, сціслым, канкрэтным і зразумелым, у ім не павінна быць ніякай метафарычнасці і вобразнасці, чым і тлумачыцца адпаведны выбар канкрэтнай лексікі і адсутнасць абстрактнай;

– па-другое, сама спецыфіка дзелавога дакумента – адлюстраванне побыту, паўсядзённых жыццёвых пытанняў – прымушала пісоў звяртацца да жывой гутарковай мовы.

Найбольш вядомымі ўзорамі дзелавой пісьменнасці ўсходніх славян XI–XII стст. з’яўляюцца наступныя пісьмовыя помнікі: *Тмутараканскі надпіс (1068 г.)*, *наўгародскія берасцяжныя граматы (XI–XIV стст.)*, *Мсціславава грамата (1180 г.)*, *грамата Варлаама Хутынскага (1192 г.)*, “*Руская праўда*” – самы важны юрыдычны помнік дзелавога пісьма, які быў складзены ў другой палавіне XI ст. пры Яраславе Мудрым і ўяўляе сабой першы афіцыйны звод законаў Старажытнай Русі.

У тагачасных дзелавых дакументах, у тым ліку і ў “*Рускай праўдзе*”, знайшлі адлюстраванне шматлікія ўсходнеславянскія моўныя асаблівасці. На *фанетычным узроўні* – пачатковае *о* (*озеро, олень, одинь*); выпадзенне рэдукаваных *ь, ъ* у слабай пазіцыі (*князь* замест *кънязь*); *ч* замест старажытнага спалучэння * *tj* (*хочю* замест *хотѣ*); *ж* замест *dj (*нужа* замест *нидѣ*); поўнагалоссе (*Всеволод, городъ, серебряно*) і інш. На *марфалагічным узроўні* найбольш выразна выявіла сябе адсутнасць звязкі ў перфекце (*князь мѣрилъ* замест *князь есть мѣрилъ*). Шырокае адлюстраванне знайшла ўсходнеславянская лексіка грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага зместу (*мытникъ* ‘зборшчык пошлін’, *ябетникъ*

‘судовая асоба’, *смердъ* ‘селянін’, *гريدъ* ‘дружыннік князя’, *голова* ‘забіты’, *головникъ* ‘забойца’, *гость* ‘купец’, *видокъ* ‘сведка’, *вира* ‘штраф за забойства’, *челядь*, *холопы*). Гэтыя і іншыя ўсходнеславянскія моўныя рысы найбольш пашыраны ў “Рускай праўдзе”, дзе колькасць стараславянскіх моўных сродкаў зусім нязначная (няпоўнагалосныя формы *вражда*, *чрево*), бо дзелавыя дакументы слаба адчулі на сабе ўплыў стараславянскай мовы. У названым помніку шырока ўжываюцца юрыдычныя тэрміны (*правьда* ‘збор правілаў, законаў’, *головникъ*, *скоть* ‘грошы’, *судъ*, *истьць*, *вира*), а таксама сельскагаспадарчыя і побытавыя назвы (*жито*, *сено*, *медъ*, *гумно*, *клетъ*), узятыя з жывой гутарковай мовы.

Усё вышэй сказанае дае падставы сцвярджаць, што ўжо ў XI – XII стст. існавалі пэўныя правілы складання дзелавых дакументаў. Для іх мовы была характэрна шаблоннасць, аднастайнасць лексікі, стандартнасць і аднатыпнасць сінтаксічных канструкцый. У гэты час ідзе выпрацоўка пэўных прыёмаў дзелавага пісьма, яго спецыфічных формул і зваротаў.

3. Пісьменства на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў XI–XIII стст.

Асноўнымі цэнтрамі пісьмовай культуры Старажытнай Русі былі Кіеў і Ноўгарад. Аднак пісьменнасць у XI–XIII стст. была шырока распаўсюджана і на тэрыторыі этнічнай Беларусі. Пра характар пісьмовай культуры на беларускіх землях мяркуюць па ўцалелых тагачасных пісьмовых помніках. З тых далёкіх часоў да нас дайшло некалькі старажытных рукапісных кніг XI ст., тэрытарыяльна звязаных з землямі Беларусі, а таксама *Турава-пінскі летапіс (1021–1625 гг.)*, “*Жыццё Ефрасінні Полацкай*” (XII ст.), *Полацкія евангеллі (XII–XIII стст.)*, *Полацкі летапіс (XII ст.)*, “*Псалтыр*” (XIII ст.), *Аршанскае евангелле (XIV ст.)* і інш.

Асветніцкую справу на беларускіх землях услед за стваральнікамі славянскай азбукі Кірылам і Мяфодзіем прадоўжылі Ефрасіння Полацкая – стваральніца рукапісных бібліятэк, Кірыла Тураўскі – пісьменнік, прапаведнік, майстар аратарскай прозы, Клімент Смаляціч – царкоўны дзеяч і мысліцель, Аўрамій Смаленскі. Асаблівай увагі заслугоўваюць казанні і павучанні Кірылы Тураўскага як арыгінальныя рэлігійныя творы XII ст.

У старажытны перыяд на тэрыторыі Беларусі была шырока распаўсюджана так званая бытавая пісьменнасць, пра што сведчаць помнікі матэрыяльнай культуры і прыкладнога мастацтва з надпісамі. Даволі цікавы і арыгінальны помнік пісьмовай культуры Беларусі XII ст. уяўляе “*Надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай*” (1161г.) – узор бытавой пісьменнасці XII ст. Верагодна, што яго змест Лазару Богшу

прадыктавала сама асветніца. У той час крыж разглядаўся як сімвал палітычнай самастойнасці і культурнага росквіту Полацкага княства.

Сведчаннем шырокага распаўсюджання пісьменнасці сярод насельніцтва на старажытных беларускіх зямлях з'яўляюцца археалагічныя помнікі XI–XII стст. Самым даўнім па часе помнікам бытавога прызначэння, які сведчыць аб існаванні на Беларусі ў старажытнасці пісьменства, лічыцца *пячатка з іменем Ізяслава*, сына Рагнеды. З археалагічных знаходак трэба адзначыць таксама выяўлены падчас раскопак у Пінску (1955 г.) гліняны гладыш з надпісам “*Ярополчно вино*”, што, на думку даследчыкаў, азначае ‘віно Яраполка’; надпіс адносяць да XI ст. На тэрыторыі Беларусі знойдзена таксама некалькі прасліц з кірылічнымі надпісамі (шыферных кольцаў, што надзяваліся на верацёны), якія адносяцца да XI–XV стст.

Як прыклады бытавой пісьменнасці можна разглядаць берасцяныя граматы, знойдзеныя ў Полацку, Віцебску, Мсціславе, а таксама надпісы на гліняным посудзе. Так, падчас рамонтна-вадаправода ў Віцебску (1959 г.) была знойдзена берасцяная грамата, якая адносіцца да XIII–XIV стст. і ўяўляе сабой прыватны ліст “*От Степана къ Нежилови*”. Археалагічныя знаходкі з надпісамі ў розных мястэчках і гарадах Беларусі (прадметы бытавога прызначэння, прылады для пісьма, металічныя засцежкі для пераплётаў кніг, берасцяныя граматы) даюць падставы гаварыць пра высокі ўзровень тагачаснага беларускага пісьменства, асабліва на землях старажытнай Полаччыны, а таксама пра тое, што пісьменнасць у той час канцэнтравалася не толькі пры рэлігійных і культурна-палітычных цэнтрах. Пашырэнне пісьма адбывалася як сярод феадалаў і духавенства, так і сярод простых гараджан, местачкоўцаў.

Мова пісьмовых помнікаў, створаных на беларускіх землях у XI–XIII стст. у цэлым мала чым адрознівалася ад старажытнарускай, хаця ў некаторых граматах зрэдку сустракаюцца фанетычныя асаблівасці беларускай мовы. Раннія ж помнікі старабеларускага пісьменства характарызуюцца тым, што ў іх амаль поўна адсутнічаюць мясцовыя (дыялектныя) асаблівасці.

Модуль 2. Старабеларускі перыяд

Тэма 3. Старабеларуская літаратурная мова (XIV–XVIII стст.)

Пытанні

1. Пытанне пра паходжанне беларускай народнасці і яе мовы.
2. Асноўныя этапы развіцця старабеларускай літаратурнай мовы. Грамадская роля і стан старабеларускай літаратурнай мовы ў XIV–XVIII стст.
3. Функцыянальна-стылістычныя разнавіднасці старабеларускай літаратурнай мовы. Літаратурна-пісьмовыя помнікі XIV–XVIII стст., іх моўныя асаблівасці.

Літаратура

Асноўная

1. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П.Красней, Л.М.Шакун. – Мінск, 1986. – С. 48–56.
2. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984. – С. 80–140.
3. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускага мовазнаўства / Л.М. Шакун. – Мінск, 1995.

Дадатковая

4. Азарка, В.У. Гісторыя беларускай мовы : вучэб.-метадыч. дапам. / В.У. Азарка, А.С. Васілеўская, А.Г. Міхалевіч. – Мінск : БДПУ, 2010. – С. 16–19.
5. Беларусазнаўства / Пад рэд. П. Брыгадзіна. – Мінск, 1998. – С. 139–146.
6. Булыка, А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А.М. Булыка. – Мінск, 1970.
7. Карский, Е.Ф. Что такое древнее западнорусское наречие? / Е.Ф. Карский // Жывая спадчына. – Мінск, 1992. – С. 42–55.
8. Корнеў, П.А. Асноўныя этапы развіцця беларускай мовы ў айчынным гісторыі / П.А. Корнеў // Мовы Вялікага Княства Літоўскага: матэрыялы IV Міжнар. нав. канф. (Брэст, 18–19 мая 2004 г.) / пад агул. рэд. М.М. Аляхновіча. – Брэст, 2005. – С. 24–25.
9. Ласкоў, І. Адкуль пайшла беларуская мова / І. Ласкоў // Літаратура і мастацтва. – 1992. – 27 сакавіка.
10. Леванцэвіч, Л.В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вуч.-мет. комплекс / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2010. – С. 16–23.
11. Паўлавец, Д. Адметнасці развіцця старабеларускай мовы ў XVI–XVIII стст. / Д. Паўлавец // Роднае слова. – 2009. – № 8. – С. 33–37.
12. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. – Мінск, 1989.
13. Шакун, Л.М. Карані роднай мовы / Л.М. Шакун. – Мінск, 2001. – С. 19–24, 71–72, 72–77, 80–88.
14. Юрэвіч, У.М. Слова жывое, роднае, гаваркое... / У.М. Юрэвіч. – Мінск, 1998. – С. 40–47.
15. Яскевіч, А. Залаты век старабеларускай мовы: (Беларускае адраджэнне) / А. Яскевіч // Наша слова. – 1996. – 1 студзеня. – № 1. – С. 7.

1. Пытанне пра паходжанне беларускай народнасці і яе мовы

З першай палавіны XII ст. старажытнаруская дзяржава Кіеўская Русь была падзелена на асобныя феадальныя княствы. З гэтага часу адзінства ўсходнеславянскай народнасці канчаткова страчваецца.

XIV–XVI стст. – гэта час складвання трох усходнеславянскіх народнасцей (рускай, беларускай, украінскай) і іх моў. Беларуская народнасць склалася на аснове трох усходнеславянскіх плямёнаў – дрыгавічоў, крывічоў, радзімічаў. У XIV ст. з’явілася назва, якая жыве і сёння, *Белая Русь*. У XIII – пачатку XIV ст. тэрыторыя амаль усёй сучаснай Беларусі ўвайшла ў склад ВКЛ.

Вялікае Княства Літоўскае, якое ўзнікла ў XIII ст., было шматэтнічнай дзяржавай. У склад яго насельніцтва ўваходзілі беларусы, украінцы, літоўцы, палякі, яўрэі, татары. На яго тэрыторыі жылі прадстаўнікі розных канфесій – праваслаўныя і католікі, іўдзеі і мусульмане, пратэстанты. ВКЛ з’яўлялася шматмоўнай дзяржавай: акрамя этнічных моў, шырока ўжывалася лацінская і царкоўнаславянская мовы.

Этнічную большасць у ВКЛ складалі нашчадкі ўсходнеславянскіх плямёнаў, якія не растварыліся ў вялікай дзяржаве, а захавалі свае традыцыі і звычаі, сваю веру, культуру і мову, атрыманую ў спадчыну з даўніх часоў. Фарміраванне беларускай народнасці і яе мовы адбывалася ў цеснай сувязі з гісторыяй нашага народа. Пытанне аб тым, якая мова стала зыходнай базай для ўтварэння беларускай мовы, вырашаецца ў сучаснай лінгвістыцы неадназначна.

I канцэпцыя. Зыходнай базай для ўтварэння кожнай з трох усходнеславянскіх моў (у тым ліку і беларускай) стала літаратурная мова ўсходніх славян перыяду XI–XIV ст., якая даследчыкамі называецца па-рознаму: *стараруская літаратурная мова* (А.І. Жураўскі), *старажытнаруская літаратурная мова* (Л.М. Шахун), *агульнаўсходнеславянская, усходнеславянская* (Ф.М. Янкоўскі). Лічыцца, што менавіта ў гэты перыяд тэксты на старажытнарускай літаратурнай мове паступова насычаюцца мясцовымі моўнымі рысамі. Гэту канцэпцыю падтрымліваюць многія навукоўцы як у Беларусі, так і за яе межамі.

II канцэпцыя. Зыходнай базай для ўтварэння беларускай мовы паслужыла мова праславянская, г.зн. мова, якую прынята лічыць мовай старажытных славянскіх плямёнаў, на базе якой пасля яе распаду ў VI–VII стст. і ўзніклі асобныя славянскія мовы. Прыхільнікі гэтай канцэпцыі (Я. Станкевіч, В. Вячорка і інш.) лічаць, што прамежкавай пары паміж беларускай і праславянскай мовамі не было. Літаратурная ж мова ўсходніх славян XI–XIV ст., на думку гэтых і іншых даследчыкаў, гэта

стараславянская, ці дакладней, *царкоўнаславянская*. Мы ж у сваіх поглядах адносна походжання беларускай мовы схільныя прытрымлівацца прыхільнікаў І канцэпцыі – аўтарытэтных айчынных лінгвістаў А.І. Жураўскага, Л.М. Шакуна, Ф.М. Янкоўскага і інш.

Няма адзінства поглядаў сярод навукоўцаў і адносна часу фарміравання беларускай літаратурнай мовы. У гістарычным мовазнаўстве існуюць розныя пункты гледжання наконт таго, з якога часу можна гаварыць пра ўласнабеларускую мову, бо на Беларусі яшчэ доўга захоўваліся традыцыі старажытнарускага пісьменства. Так, праф. А.І. Жураўскі лічыць, што сцвярджаць пра самастойную літаратурную мову са сваімі арфаграфічнымі, граматычнымі і лексічнымі адзнакамі можна з сярэдзіны XV ст. Праф. Л.М. Шакун пачатак гісторыі беларускай літаратурнай мовы вызначыў у дыяпазоне XIII–XV ст. Рускі гісторык мовы Б.А. Ларын адносіць утварэнне беларускай літаратурнай мовы (як і ўкраінскай) да пачатку XVI ст.

Пры разглядзе складанага пытання пра паходжанне беларускай мовы трэба ўлічваць той факт, што яна бярэ свой пачатак не з якога-небудзь пэўнага года ці дзесяцігоддзя. Скажам інакш: *узнікненне беларускай мовы нельга датаваць канкрэтным годам ці дзесяцігоддзем*. Найбольш істотныя, спецыфічныя беларускамоўныя асаблівасці пачалі праяўляцца яшчэ ў канцы XIII – пачатку XIV ст. Так, ужо ў XIII ст. тыповыя беларускамоўныя рысы былі звычайнай з’явай у полацкіх, віцебскіх, смаленскіх граматах (Смаленшчына ў тыя часы этнічна цесна змыкалася з Полаччынай). Аднак старажытныя кніжнікі яшчэ доўгі час прытрымліваліся традыцыйных усходнеславянскіх граматычных і лексічных нормаў, а таму новыя моўныя рысы ў пісьмовых помніках на пачатковым этапе развіцця старабеларускай мовы адлюстроўваліся толькі зрэдку. Я.Ф. Карскі пісаў: “Пра беларускую мову можна гаварыць, пачынаючы з XIV ст”.

2. Асноўныя этапы развіцця старабеларускай літаратурнай мовы. Грамадская роля і стан старабеларускай літаратурнай мовы ў XIV–XVIII стст. Яе афіцыйны статус у ВКЛ

XIV–XVI стст. былі часам фарміравання і складвання жывой вусна-гутарковай мовы беларускай народнасці, часам стварэння і развіцця граматычна-правапісных нормаў старабеларускай літаратурнай мовы (адзначым, што тэрмін “норма” адносна ўмоўны ў дачыненні да старабеларускай літаратурнай мовы). К канцу XVI ст. беларуская мова мела сваю ярка выражаную спецыфіку і з’явілася першым этапам у стварэнні самабытнай беларускай літаратурнай мовы на народнай аснове.

Трэба адзначыць, што старабеларуская літаратурная мова – даволі яркая і арыгінальная з’ява ў гісторыі нацыянальнай моўнай культуры нашага народа. Праўда, сваю назву “*старабеларуская мова*” яна атрымала параўнальна нядаўна. На працягу XIX і нават у пачатку XX ст. даследчыкі, асабліва рускія, называлі яе “заходнярускай мовай” (“западнарускім языком”), што затушоўвала яе нацыянальную прыналежнасць. У дарэвалюцыйных мовазнаўчых працах яе традыцыйна называлі “рускай”, “простаі”, “простаі малвой”, “простым рускім дыялектам”, па-за межамі княства – “літоўскай” (ад назвы той дзяржавы, у якой яна доўгі час выкарыстоўвалася ў якасці дзяржаўнай). Як заўважае Л.М.Шакун у артыкуле “Да пытання аб паняцці “старажытная беларуская літаратурная мова”, мова старажытных беларускіх пісьмовых помнікаў у працах некаторых дарэвалюцыйных даследчыкаў называлася “тарабаршчынай” ці “коснаязыччам” або дзіўнай механічнай сумессю стараславянскай, польскай, лацінскай моў і мясцовай гаворкі [гл. 13].

I. XIV–XVI стст. – гэта час уздыму беларускай мовы і культуры ў Вялікім Княстве Літоўскім. З XIV ст. беларуская мова становіцца дзяржаўнай у ВКЛ, што садзейнічала яе далейшаму развіццю. На старабеларускай мове актыўна складаліся канцылярска-юрыдычныя дакументы – акты, граматы, статуты, дагаворы. Ёй карысталіся дзяржаўныя ўстановы, на ёй ажыццяўлялася дыпламатычная перапіска з іншымі краінамі. На беларускай мове вялася таксама дакументацыя ў гарадскіх управах, магістратах, у судах, пры вядзенні вопісаў войск, інвентарызацыі і рэвізій маёнткаў. На беларускай мове напісаны Статут Вялікага Княства Літоўскага, які меў тры рэдакцыі (1529, 1566, 1588 гг.) і стаў асновай для ўпарадкавання права ў многіх суседніх дзяржавах – Прусіі, Польшчы, Расіі. Да сярэдзіны XVII ст. беларуская мова выкарыстоўвалася як мова дзяржаўнага справаводства і на тэрыторыі этнічнай Літвы.

На беларускую мову былі перакладзены воінскія і рыцарскія аповесці і раманы, на ёй напісаны арыгінальныя мастацкія творы і летапісы. З XVI ст. беларуская мова пранікае і ў кананічныя тэксты. Вялікую ролю ў яе развіцці адыграла распачатае ў XVI ст. Францыскам Скарынам кнігадрукаванне (1517 г.). За перыяд з 1517 па 1519 гг. асветнікам было выдадзена 23 кнігі Бібліі “для навучання простых людзей”. Асветніцкую справу Ф. Скарыны прадоўжылі Сымон Будны і Васіль Цяпінскі. У XVI ст. пачалося друкаванне кніг у Нясвіжы (1562 г.), Заслаўі (1571 г.), Слуцку (1580 г.) і іншых гарадах і мястэчках.

Нашчадкі вывезеных з Крыму ў XIV ст. палонных крымсіх татар (караімаў), а таксама тых, што перасяліліся, паступова забылі сваю

родную мову. Між тым, пераходзячы на беларускую (ці польскую) мову, яны яшчэ доўга захоўвалі арабскую графіку. Так узніклі *кітабы* – беларускія (або польскія) тэксты, напісаныя арабскім пісьмом (іх яшчэ называюць *арабскаалфавітныя тэксты*).

Заўважым, што з другой палавіны XVI ст. у ВКЛ склалася дастаткова складаная моўная сітуацыя. Фактычна на тэрыторыі этнічнай Беларусі выкарыстоўваліся чатыры мовы – *беларуская, польская, царкоўнаславянская і лацінская*.

У XVI – першай палавіне XVII ст. *беларуская мова* (“*проста мова*”) характарызувалася вялікай разнастайнасцю функцый і сфер выкарыстання. Гэта была пісьмовая мова этнічнай большасці ВКЛ, мова законаў, судаводства, велікакняжацкай канцылярыі. Як заўважалася вышэй, на “простай мове” існавала свецкая літаратура, а з сярэдзіны XVI ст. і тэксты Святога Пісання. З 1583 г. у Віленскай езуіцкай калегіі “проста мова” побач з лацінскай і грэчаскай мовамі стала прадметам вывучэння.

З канца XVI ст. у ВКЛ узмацняюцца пазіцыі *польскай мовы*. Побач з “проста мовай” яна становіцца мовай пропаведзей і канфесійнай палемікі (у тым ліку праваслаўнай і ўніяцкай), мовай свецкай літаратуры. Пачаткам распаўсюджання польскай пісьменнасці служылі школы езуіцкіх калегій, якія з’явіліся на Беларусі ў XVI – пачатку XVII ст. Апалячванне беларускага насельніцтва адбывалася побач з яго акаталічваннем. Распаўсюджанню польска-каталіцкага ўплыву на беларускіх землях садзейнічала таксама царкоўная унія 1569 г. Веданне польскай мовы стала лічыцца прэстыжным сярод адукаваных людзей. Многія дзеячы культуры таго часу пісалі і на старабеларускай, і на польскай мовах (Сымон Будны, Андрэй Рымша і інш.). Старабеларускае пісьменства гэтага перыяду актыўна ўбірала ў сябе паланізмы і к канцу XVII ст. было насычана імі ў такой ступені, што па сваім лексічным складзе, гаворачы словамі Я.Ф. Карскага, “мала адрознівалася ад польскай мовы” [гл.3].

Царкоўнаславянская (славенская) мова была класічнай мовай праваслаўнай кніжнасці. На ёй існавала канфесійная і навуковая літаратура праваслаўных і ўніятаў. Яе выкладалі ў брацкіх школах, якія ствараліся на глебе праваслаўнай царквы.

Веданню *латыні* ў ВКЛ садзейнічала распаўсюджанне лацінамоўнай культуры і схаластычнай адукацыі, а таксама моўная сітуацыя на этнічна польскіх землях Рэчы Паспалітай, дзе лацінская мова выконвала функцыі асноўнай мовы царквы, адукацыі, адміністрацыі. У ВКЛ у XVI ст. цэнтрам лацінамоўнай адукацыі становіцца Вільня, у XVII ст. – Кіеў. У прыватных бібліятэках пераважалі кнігі на лацінскай мове. З латынню былі звязаны такія дасягненні беларускай культуры, як паэзія Яна з Вісліцы і Міколы

Гусоўскага. У Слуцкім спісе Статута ВКЛ захаваліся радкі ашмянскага шляхціца Яна Казіміра Пашкевіча (1621 г.): “Полска квітнет лациною, Литва квітнет русчизною”.

II. Сярэдзіна XVII–XVIII стст. – гэта перыяд заняпаду беларускай мовы з прычыны рэзкага звужэння сфер яе выкарыстання. Як вядома, у другой палавіне XVI ст. паводле Люблінскай уніі (1569 г.) Вялікае Княства Літоўскае і Каралеўства Польскае аб’ядналіся, у выніку чаго была ўтворана агульная дзяржава – Рэч Паспалітая. З гэтага часу пачалося апалячванне і акаталічванне беларусаў. І калі спачатку на тэрыторыі Рэчы Паспалітай у афіцыйным ужытку былі польская і беларуская мовы, то з цягам часу беларуская мова пачала выцясняцца польскай. Беларускі літоўская шляхта, якая з’яўлялася галоўнай палітычнай сілай у грамадстве, імкнулася да ўсталявання на тэрыторыі былога ВКЛ найважнейшых дзяржаўных інстытутаў на польскай мове.

У 1696 г. на Варшаўскім сейме была прынята пастанова, паводле якой дзяржаўнай мовай становіцца мова польская. Зачыняюцца беларускія школы і друкарні, забараняецца выкарыстанне беларускай мовы ва ўсіх сферах грамадскага жыцця. Паступова беларуская літаратурна-пісьмовая мова прыходзіць у заняпад. У школах выкладанне вялося на польскай і лацінскай мовах. Беларуская мова вывучалася толькі ва ўніяцкіх базыльянскіх школах. Між тым, працягвае развівацца жывая размоўна-дыялектная мова, якой беларусы карысталіся ў штодзённым ужытку, стваралі казкі, легенды, паданні, песні і перадавалі ўсё гэта наступным пакаленням у вуснай форме.

3. Функцыянальна-стылістычныя разнавіднасці старабеларускай літаратурнай мовы. Літаратурна-пісьмовыя помнікі XIV–XVIII стст., іх моўныя асаблівасці

Ужо ў XIII ст. на Беларусі павялічваецца колькасць пісьмовых тэкстаў, якія становяцца больш разнастайнымі па змесце. Ад таго часу захаваліся богаслужэбныя кнігі, гандлёвыя граматы, разнастайныя дакументы, што выдаваліся князямі, феодаламі, царкоўнымі ўстановамі, напрыклад, *Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і гоцкім берагам* (1229 г.). XIV–XVI стст. былі асабліва багатымі на старабеларускія літаратурна-пісьмовыя крыніцы. З’яўляючыся афіцыйнай мовай ВКЛ, што было заканадаўча замацавана Статутамі 1566 і 1588 гг., беларуская мова выкарыстоўвалася ў розных грамадскіх сферах, найперш у судовым заканадаўстве і дзяржаўнай перапісцы. Беларуская мова XIV–XVI стст. знайшла адлюстраванне ў шматлікіх пісьмовых рукапісных і друкаваных помніках. Гаворачы словамі Я.Ф.Карскага, “беларуская мова на працягу некалькіх стагоддзяў была органам разумовага, духоўнага і палітычнага жыцця народа ў ВКЛ”.

Спецыфічныя беларускія рысы пранікалі найперш у помнікі канцылярска-юрыдычнага зместу – розныя запісы, граматы, заканадаўчыя дакументы, якія былі непасрэдна звязаны з жыццём беларускага народа. Значным багаццем пісьмовых помнікаў вызначаюцца XV –XVI стст. Дзелавое пісьменства выступае як самы пашыраны і найбольш унармаваны тып старабеларускай літаратурнай мовы, што тлумачыцца яе шырокімі грамадскімі функцыямі ў ВКЛ. Дзелавыя помнікі пісаліся, як правіла, на жывой народнай мове. Царкоўнаславянскія рысы зрэдку сустракаліся толькі ў зачынах і канцоўках дзелавых дакументаў. Да нас дайшло каля 600 кніг (200 тамоў) *Літоўскай метрыкі* – архіва канцылярыі ВКЛ XIV–XVIII стст.: разнастайныя па форме і змесце дакументы, што выдаваліся каралямі, сеймамі, урадавымі асобамі. У якасці прыкладаў заканадаўчых дакументаў можна назваць *Вісліцкі Статут (1423–1438 гг.)*, *Судзібнік караля Казіміра Ягелонавіча (1468 г.)*, *Статут ВКЛ (1529, 1566, 1588 гг.)*. Да ліку іншых помнікаў канцылярска-юрыдычнага пісьменства адносяцца *“Граматы палачан у Рыгу” (1465 г.)*, *Кнігу Віцебскага земскага суда” (1552 г.)*, *Кнігу канцлера Льва Сапегі” (1596-1598 гг.)* і інш.

У моўных адносінах дзелавой пісьменнасці супрацьстаялі *помнікі канфесійнай літаратуры*, якія на Беларусі ў XIV–XV стст. перапісваліся, як правіла, на царкоўнаславянскай мове. Перапісанія ў гэты час евангеллі, псалтыры і іншыя рэлігійныя творы ўбіралі ў сваю тканіну мясцовыя моўныя элементы, якіх з цягам часу накаплівалася ўсё больш і больш, што прывяло да стварэння своеасаблівага беларускага зводу царкоўнаславянскай мовы. Першымі перакладамі былі *“Пакуты Хрыста”*, *“Аповесць пра трох каралёў-вешчуноў”*, *“Жыцце Аляксея, чалавека божага” (XV ст.)*. Прыкметнае месца ў старажытнай пісьмовай спадчыне беларускага народа займае *пераклад Ф. Скарынам 23-х кніг Бібліі (1517–1519 гг.)*. Пераклад на беларускую мову твораў канфесійнай літаратуры падрыхтаваў глебу для з’яўлення і арыгінальных рэлігійных твораў на беларускай мове (*“Катэхізіс” С. Буднага*). Помнікі рэлігійнага зместу, перапісанія на царкоўнаславянскай мове з беларускімі моўнымі асаблівасцямі, аказалі пэўны ўплыў на іншыя віды старабеларускай пісьменнасці, з’явіўшыся для іх крыніцай лексічных сродкаў (найперш абстрактнай лексікі) і арфаграфічных прыёмаў.

Сярод стылістычных разнавіднасцей пісьменства эпохі беларускай народнасці адно з вядучых месцаў як па колькасці вядомых помнікаў, так і па жанравай разнастайнасці належыць *свецка-мастацкай літаратуры*. Самым старажытным і пашыраным жанрам гэтага віду пісьменства з’яўляюцца *летанісы*. У XV ст. на Беларусі перапісваліся старажытнарускія летанісныя зводы (*Радзівілаўскі спіс, летаніс Аўраамкі (1495 г.) і інш.*). Адносна рана ў

нас узнікла і ўласнае летапісанне, аднак раннія беларускія летапісы захаваліся толькі ў пазнейшых спісах (*Нікіфароўскі, Слуцкі, Віленскі*). Пісаліся яны на беларускай мове пераважна беларускімі храністамі. У іх падаваліся звесткі з гісторыі ВКЛ, у тым ліку і Беларусі, расказвалася пра радаслоўныя літоўскіх князёў. Многія летапісы насілі мясцовы характар, напрыклад, *Баркалабаўскі летапіс*. Усе гэтыя творы пісаліся на тагачаснай “рускай” мове (не без уплыву царкоўнаславянскіх моўных элементаў).

Большасць свецка-мастацкіх твораў, вядомых на той час, насіла перакладны характар, напрыклад, свецкія аповесці “*Аповесць пра Атылу*”, “*Аповесць пра Трышчана*”, “*Троя*” (XVI ст.), “*Александрыя*” (XVII ст.). Арыгінальных мастацкіх твораў XIV–XVI стст. да нас дайшло не так і многа. Гэта *вершы А.Рымышы, С.Полацкага; “Гістарычныя запіскі” Ф.Еўлашоўскага (канец XVI – пачатак XVII ст); сатырычныя творы XVII ст. “Прамова Мялешкі” і “Ліст да Абуховіча.*

Помнікі канца XVI–XVII стст. часта нематывавана, неапраўдана напаўняліся паланізмамі, што было выклікана неспрыяльнымі гістарычнымі ўмовамі для развіцця беларускай мовы ў гэты час. У некаторых тагачасных літаратурна-пісьмовых крыніцах гэтая з’ява прымала надзвычай шырокія памеры, што прыводзіла да засмечвання і абясцроўлення беларускай мовы.

Такім чынам, можна зрабіць вывад, што асноўнымі групамі літаратурна-пісьмовых помнікаў, створаных на тэрыторыі Беларусі ў XIV–XVII стст., былі *дзелавыя, рэлігійныя (канфесійныя) і свецка-мастацкія*. У гэты час усе найважнейшыя віды пісьменнасці былі заснаваны на беларускай мове, мелі беларускамоўную аснову. У адпаведнасці з гэтым можна вылучыць тры асноўныя стылі старабеларускай літаратурнай мовы:

- 1) *дзелавы (справодны);*
- 2) *канфесійны (рэлігійны);*
- 3) *мастацкі.*

Сістэма стыляў старабеларускай літаратурнай мовы фактычна была атрымана ў спадчыну ад усходнеславянскай мовы. Аднак вылучэнне стыляў у старабеларускай літаратурнай мове грунтуецца на іншых крытэрыях, у параўнанні з тымі, якія былі ва ўсходнеславянскай мове XI–XII стст. Стылі адрозніваліся паміж сабою *не асновай (аснова ў іх была беларуская!)*, а спецыфічнымі моўнымі сродкамі, характарамі лексікі і фразеалогіі, граматычных формаў і сінтаксічных канструкцый. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XIV–XVII стст., між тым, характарызавалася збліжэннем стыляў, іх узаемапранікненнем і сціраннем рэзкіх межаў паміж сабой.

Тэма 4. Мова канцылярска-юрыдычнага пісьменства XIV –XVII стст.

Пытанні

1. Беларуская мова як дзяржаўная мова ВКЛ. Канцылярска-юрыдычнае пісьменства на Беларусі ў XV–XVII стст.
2. Асаблівасці мовы дзелавых дакументаў XIV–XVII стст.

Літаратура

Асноўная

1. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі. – Мінск, 1967. Т. 1. – С.240–263.
- 2.Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П.Красней, Л.М.Шакун. – Мінск, 1986. – С. 48 –87.
3. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984. –С. 97–105.

Дадатковая

4. Анічэнка, У.В. Вісліцкі статут // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 111–112.
5. Анічэнка, У.В. Беларускія граматы // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 111–112.
6. Жураўскі, А.І. Метрыка Вялікага княства Літоўскага / А.І. Жураўскі // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 346–347.
7. Жураўскі, А.І. Статуты Вялікага княства Літоўскага / А.І. Жураўскі // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 534–536.
8. Леванцэвіч, Л.В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вуч.-мет. комплекс / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2010.– С.23–33.
9. Паляшчук, Н.В. Асноўныя этапы развіцця беларускай мовы ў айчынай гісторыі / Н.В. Паляшчук // Мовы Вялікага Княства Літоўскага: матэрыялы ІV Міжнар. нав. канф. (Брэст, 18–19 мая 2004 г.) / пад агул. рэд. М.М. Аляхновіча. – Брэст, 2005. – С. 54–56.
10. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. – Мінск, 1989.
11. Шакун, Л.М. Карані роднай мовы / Л.М. Шакун. – Мінск, 2001. – С.43–51.

1. Беларуская мова як дзяржаўная мова ВКЛ. Канцылярска-юрыдычнае пісьменства на Беларусі ў XV–XVII стст.

У XIV ст. пры князю Альгердзе (1296–1377 гг.) беларуская мова стала дзяржаўнай мовай ВКЛ. Заўважым, што ў тыя часы класічнай мовай заходнееўрапейскіх дзяржаў была лацінская мова. Так атрымалася, што мы, беларусы, фактычна на некалькі стагоддзяў апырэдзілі ў гэтым плане краіны Заходняй Еўропы.

Правое становішча беларускай мовы як дзяржаўнай было юрыдычна замацавана ў другой і трэцяй рэдакцыях Літоўскага Статута (1566 і 1588 гг.). Так, у другой рэдакцыі Статута (1566 г.) гаворыцца: “... а писарь земский по-руску маеть литэрами і словы

рускими вси листы, выписы и позы писати, а не иньшым языком и словы”. Думаецца, што беларусы, павінны ганарыцца такім гістарычным фактам: бо толькі самыя развітыя краіны ў сярэдневяковай Еўропе XVI ст. мелі свае законы на ўласнай мове. У Літоўскім статуце якраз пра гэта і сказана: „не обчым якім языком, але сваим власным написаный”....

У гэты час беларуская мова шырока ўжывалася ва ўсіх сферах грамадскага і гаспадарчага жыцця, у справаводстве, судзе, школе, дыпламатычнай перапісцы, што спрыяла далейшаму пашырэнню і развіццю беларускай пісьменнасці, узбагачэнню і ўдасканаленню беларускай мовы. Дзякуючы гэтаму, у XIV–XVII стст. на беларускай мове была створана вялікая колькасць юрыдычна-дзелавых помнікаў.

Наогул, дзелавая пісьменнасць на беларускай мове – вельмі багатая ў колькасных адносінах і разнастайная па прызначэнні і змесце, паколькі літаратурна-пісьмовая мова беларускага народа выконвала дзяржаўныя функцыі ў ВКЛ, з’яўлялася мовай яго канцылярыі, устаноў, справаводства і заканадаўства. На ёй на працягу XIV–XVII стст. вялася інтэнсіўная дзелавая перапіска, якая адлюстроўвала сацыяльна-эканамічныя і палітычныя стасункі ўнутры ВКЛ і яго сувязі з іншымі дзяржавамі.

Помнікі дзелавога пісьменства ствараліся ў канцылярыях літоўскіх князёў і розных дзяржаўных установах урадавамі пісарамі, а таксама урадавымі асобамі. Узніклі яны ўсюды на агромністым абшары ВКЛ – у Вільні і Троках, Менску і Магілёве, Віцебску і Бярэсці, нават пры двары польскага караля ў Кракаве, калі дакумент адрасоўваўся ў Літву, пісары імкнуліся прытрымлівацца беларускай мовы. Значная колькасць дзелавых помнікаў была створана ўжо ў XIII–XIV стст. Пераважна гэта былі гандлёвыя дагаворы і граматы – афіцыйныя і прыватныя пісьмовыя дакументы, якія ствараліся на беларускай моўнай глебе і функцыянавалі як помнікі дзелавой пісьменнасці. Сярод іх – *Дагаворная грамата Смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам (1229 г.)*, *Грамата князя Гердэня (1264 г.)*, *Грамата полацкага князя Ізяслава (1265 г.)*, *Дагавор Полацка з Рыгай (1330 г.)*, *Грамата рыжан да віцебскага князя Міхаіла (~ 1300 г.)* і інш., якія ў значнай ступені адлюстравалі асаблівасці жывой народнай гаворкі таго часу.

Канцылярскай мовай ВКЛ у гэты час выступала беларуская мова, якая грунтавалася на паўночна-беларускіх гаворках, што бытавалі каля Вільні. Актавае пісьменства на беларускай моўнай аснове выкарыстоўвалася на тэрыторыі этнічнай Літвы і паўночнай часткі Украіны, дзе афарбоўвалася некаторымі мясцовымі фанетычнымі рысамі.

2. Асаблівасці мовы дзелавых дакументаў XIV –XVII стст.

У параўнанні з іншымі жанрамі старабеларускага пісьменства, мова дзелавых дакументаў найбольш блізкая да жывой тагачаснай беларускай мовы, у іх фактычна адсутнічаюць царкоўнаславянскія. Аднак сярод разнастайнай па характары дзелавой пісьменнасці – *актаў, прывілей, дагавораў, пастаноў* і інш. – не ўсе помнікі аднолькава каштоўныя ў сувязі з рознай ступенню іх моўнай апрацоўкі. Адны з іх, асабліва тыя, што былі створаны ў цэнтры ВКЛ (Вільні, Троках, Менску, Гародні) вызначаліся больш дасканалай апрацоўкай мовы ў параўнанні з тымі помнікамі, якія пісаліся правінцыяльнымі пісарамі ў менш вядомых гарадах.

З аднаго боку, мова дзелавых дакументаў XV–XVII стст. працягвала традыцыі ўсходнеславянскага пісьменства. Найперш захоўвалася кампазіцыйная будова дзелавых помнікаў: па-ранейшаму яны складаліся па строга выпрацаваных схемах. Так званыя формулы-штампы асабліва часта ўжываліся ў пачатку і ў канцы дакументаў, стандартныя зачыны і канцоўкі былі ў іх звычайнай з’явай, напрыклад: *“смотрели есмо того дело”*; *“бил нам челом”*. У канцы дакумента заўсёды адзначалася, дзе, калі і кім ён быў напісаны, хто пры гэтым прысутнічаў (*“а при том были”*...). У разгорнутых зачынах нарэдка змяшчаліся агульныя разважанні філасофскага зместу. У старабеларускіх дзелавых помніках актыўна выкарыстоўвалася тэрміналогія, выпрацаваная яшчэ ва ўсходнеславянскі перыяд (*право, оброкъ, мыто* ‘пошліна’, *ремесленникъ*). Уплыў пісьмовых традыцый адлюстраванаўся таксама і ў сінтаксісе: шырока выкарыстоўваліся тыповыя для старажытнарускай пісьменнасці сінтаксічныя канструкцыі. Напрыклад, даволі частым ва ўжыванні быў *сінтаксічны прыём нанізвання канструкцый* (спалучэнне слоў і сказаў пры дапамозе злучальных злучнікаў *а, и*).

З другога боку, у мову дзелавой пісьменнасці пранікаюць асаблівасці жывой беларускай мовы. Сувязь мовы дзелавых дакументаў з народнымі гаворкамі паступова ўзмацняецца па меры набліжэння да нашага часу. Уплыў старажытнарускіх прыёмаў складання дзелавых дакументаў, выкарыстанне сродкаў “дзелавой мовы” папярэдняга перыяду прыкметна слабеюць, паступова выпрацоўваюцца самабытныя прыёмы напісання. Шаблоннасць, традыцыйнасць паступова змяняюцца, накапліваюцца элементы жывой беларускай мовы. Пачатак дзяржаўнага дакумента мог быць такім: *“Милотию божию мы, князь”*.... У канцы помніка магло быць: *“...а на то есмъ мы дали свое печати”*. У іншых дакументах сустракаем: *“Слушали того дело, мы нашли въ томъ правыхъ и виноватыхъ”*. Як адзначае Н.В. Паляшчук, “наяўнасць стандартных

зачынаў і канцовак была накіравана на захаванне рубрыкацыі пэўнага тыпу дакументаў і дакладнае суаднясенне з імі тэкстаў такой жа тэматыкі, якія будуць стварацца” [9, с. 55].

Вялікая колькасць сінтаксічных канструкцый са значэннем прадпісання ці рэгламентавання тыпу “*мы уставляемь абы того боле не было; а тебе тежъ приказуемь*”... і інш. тлумачылася імператывнасна зместу юрыдычных і адміністрацыйна-канцылярскіх тэкстаў. Перавага ў заканадаўчых дакументах складаных сказаў над простымі тлумачыцца здольнасцю першых максімальна поўна адлюстроўваць паслядоўнасць узаемазвязаных фактаў. Значнае пашырэнне ў дзелавых дакументах атрымалі складаназалежныя сказы з даданымі часткамі ўмовы.

Мова дзелавых дакументаў XVI–XVII стст. даволі поўна перадае асаблівасці жывой беларускай мовы. Так, у **Статуце ВКЛ (1588г.)** адлюстраваны наступныя беларускамоўныя *фанетычныя асаблівасці*: напісанне *e* замест “яць” (*вера, лето*); зацвярдзенне *шыпячых* і *p* (праяўляецца як варыянтнае напісанне побач са старажытнарускімі формамі *кывда – кривда, учинити – учинити*); афрыката *дж* перадаецца спалучэннем літар *дч* (*приездчати*); выбухны гук *г* у запазычаных словах перадаецца дыграфам *кг* (*кгвалтъ, кгмахъ, кгрунтъ*).

У *марфалагічным* складзе мовы Статута ВКЛ адзначаюцца такія рысы, як канчатак *-у(-ю)* ў назоўніках м.р. адз. л. р.скл. (*посагу, скарбу, огню*), нават у дачыненні да канкрэтных назоўнікаў (*столу*); варыянтнае ўжыванне інфінітываў на *-ть* і *-ти*: *шкодить – шкодити, ходить – ходити*.

Своеасаблівай будовай канструкцый вызначаўся і *сінтаксіс* юрыдычных помнікаў. У Статутах, дзе асабліва патрабавалася дакладнасць, сустракаюцца разгорнутыя сінтаксічныя канструкцыі, аб’яднаныя паміж сабой падпарадкавальнай сувяззю з вялікай колькасцю аднародных членаў сказа. З гэтай прычыны бывае нават цяжка вызначыць агульны змест выказвання і сінтаксічныя межы паміж асобнымі часткамі тэксту. Заўважым, што такія складаныя сінтаксічныя канструкцыі не з’яўляліся прыналежнаснацю індывідуальнага стылю пісара – яны былі ўласцівы ўсёй дзелавой пісьменнасці і складалі яе адметную характарыстыку ў адрозненне ад іншых відаў старабеларускага пісьменства.

Багаццем *лексічнага матэрыялу* са Статутамі не можа параўнацца ні адзін іншы старабеларускі помнік. Спецыфічнай асаблівасцю лексікі гэтага юрыдычнага помніка з’яўлялася тое, што яна ахоплівала самыя разнастайныя сферы грамадскага, гаспадарчага і асабістага жыцця беларусаў, а таксама называла абстрактныя паняцці. Адметнасцю слоўніка дзелавой пісьменнасці было шырокае ўжыванне

спецыяльных канцылярскіх, адміністрацыйных і юрыдычных тэрмінаў, якія адсутнічаюць зусім або толькі выпадкова трапляюцца ў іншых відах старабеларускага пісьменства. Так, значнай частотнасцю свайго ўжывання характарызуюцца *грамадска-палітычныя тэрміны*: назвы з розных сфер дзейнасці дзяржаўных органаў (*коронацыя, сейм, рада*), назвы тагачаснай дакументацыі (*книга, лист, метрыка, статут*), назвы грашовых адзінак (*гроши, копа, пенези, вердунок, полугривна*), назвы асоб па сацыяльным і службовым становішчы, прафесіі, рамястве, занятку, веравызнанні (*бояринь, воевода, войтъ, десятникъ, паробокъ, гайдукъ, игумень, скоморохъ*), назвы сельскагаспадарчых рэалій (*вино, медъ, пиво, просо*) і інш.

У дзелах помніках замацаваліся не толькі шматлікія ўсходнеславянскія тэрміны – некаторыя тэрміны самастойна ўзніклі на беларускай моўнай глебе або браліся з жывой гутарковай мовы, напрыклад: *статокъ* ‘маёмасць’, *сведка* замест усх.сл. *послухъ*, *забойца* замест усх.сл. *головникъ*, *забіты* замест усх.сл. *голова*. Для мовы дзелах дакументаў характэрным было ўжыванне двухчленных тэрмінаў тыпу *книги земские (кгородские)*, *листъ* ‘дакумент’ *жалованный (купчий, слушный, судебный, позовный)*, *сторона жолобливая, земская служба, медовая дань* і інш.

Шырокае ўжыванне атрымала лексіка нямецкага паходжання: *броварь, канцлеръ, ротмистръ, шкода*. Шляхі пранікнення германізмаў у беларускую мову былі розныя: адны з іх прыйшлі да нас шляхам непасрэднага запазычвання ад немцаў у раннюю эпоху падчас прамых гандлёвых сувязей насельніцтва паўночных гарадоў Беларусі з прыбалтыйскімі немцамі; іншыя ж былі запазычаны беларускай мовай праз пасрэдніцтва польскай.

Даволі значны пласт лексікі юрыдычных дакументаў утваралі паланізмы (*рада, радца, рахунокъ, варунокъ, маетность* ‘маёмасць’ і інш.). Іх шырокае выкарыстанне часам было непраўданым, бо ўжываліся яны замест агульнавядомых беларускамоўных лексічных эквівалентаў, напрыклад: *вишестко* замест *усё*, *жебы* замест *каб*, *кро(у)ль* замест *кароль*.

У актавым пісьменстве ўжывалася значная колькасць юрыдычных тэрмінаў лацінскага паходжання (*актъ, артикуль, декретъ, канцелярия, прерогатива, тестаментъ* ‘завяшчанне’, у тым ліку назоўнікі – назвы асоб па прафесіі ці пасадзе: *администраторъ, ассесоръ, депутатъ*, дзеясловы *информовати, визитовати*).

Прымусовая паланізацыя і акаталічванне беларускага насельніцтва з канца XVI ст., калі беларуская мова фактычна была выведзена з сацыяльнага ўжытку і дзяржаўнай мовай пасля 1696 г. стала мова польская, стварылі неспрыяльныя ўмовы для развіцця дзелавага пісьма па-беларуску.

Беларуская дзелавая пісьменнасць, якая даволі інтэнсіўна развівалася ў часы ВКЛ, была цесна звязана з народнай гутарковай мовай, бо прызначалася для шырокага выкарыстання ў практычнай дзейнасці людзей. Тым не менш, мова дзелавых дакументаў XV – XVI стст. – гэта не люстэркавы адбітак жывой беларускай мовы свайго часу.

Аналіз арфаграфічных, граматычных і лексічных асаблівасцей дзелавой мовы сведчыць пра значную ступень залежнасці правапісу, граматыкі, слоўніка ад традыцыйных прыёмаў. Наяўнасць традыцыйных моўных рыс, якія не былі ўласцівыя жывой беларускай мове, якраз і збліжае мову дзелавой пісьменнасці з мовай іншых жанраў старабеларускай літаратуры. Замацаваныя ў дзелавых помніках фанетычныя, граматычныя і лексічныя рысы беларускай мовы пашыраліся ў старажытных тэкстах іншай жанрава-стылявой прыналежнасці. Менавіта праз дакументы канцылярска-юрыдычнага зместу старабеларуская літаратурная мова папаўнялася грамадска-палітычнай і юрыдычнай тэрміналогіяй, узбагачаючы тым самым сваю лексічную сістэму.

Тэма 5. Мова старабеларускага свецка-мастацкага пісьменства

Пытанні

1. Моўна-стылістычныя асаблівасці арыгінальных і перакладных мастацкіх твораў (вершы А. Рымшы, С. Полацкага; “Александрыя”, “Аповесць пра Баву”, “Аповесць пра Трышчана”, “Троя”), гістарычна-мемуарнай прозы (“Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага).

2. Сатырычныя творы XVII ст. “Прамова Мялешкі” і “Ліст да Абуховіча”, іх моўна-стылістычныя асаблівасці.

Літаратура

Асноўная

1. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі. – Мінск, 1967. Т. 1. – С. 263–282, 335–348.
2. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П. Красней, Л.М. Шакун. – Мінск, 1986. – С. 87–95, 118–125.
3. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984. – С.105–113.

Дадатковая

4. Анічэнка, У.В. “Александрыя” / У.В. Анічэнка // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 27–29.
5. Дзядова, А.С. Лексіка “Александрыі” (на матэрыяле старабеларускага перакладу пачатку XVII ст.: аўтарэф. дыс.... канд. філал. навук: 10.02.01/ А.С. Дзядова; Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. – Мінск, 2001.
6. Жураўскі, А.І. Аповесць пра Баву / А.І. Жураўскі // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 40–41.

7. Жураўскі, А.І. “Троя” / А.І. Жураўскі // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 562–563.
8. Жураўскі, А.І. Сімяон Полацкі / А.І. Жураўскі, Л.У. Званарова // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 481–482.
9. Леванцэвіч, Л.В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вуч.-мет. комплекс / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2010. – С. 32–52.
10. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці. – Мінск, 1975.
11. Свяжынскі, У.М. “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага / У.М. Свяжынскі. Мінск, 1990.
12. Скурат, К. Антанімія як стылістычны сродак у “Лісце да Абуховіча” / К. Скурат // Моўныя адзінкі і кантэкст. – Мінск, 1992.
13. С. Полоцкий и его книгоиздательская деятельность. – М., 1982.
14. Суднік, Т.М. “Аповесць пра Трышчана” / Т.М. Суднік // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 41–42.
15. Шакун, Л.М. “Ліст да Абуховіча” / Л.М. Шакун // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 312.
16. Яновіч, А.І. “Прамова Івана Мялешкі” / А.І. Яновіч // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 427–428.

1. Моўна-стылістычныя асаблівасці арыгінальных і перакладных мастацкіх твораў (вершы А. Рымшы, С. Полацкага; “Александрыя”, “Аповесць пра Баву”, “Аповесць пра Трышчана”, “Троя”), гістарычна-мемуарнай прозы (“Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага)

Як адзначае Л.М. Шакун, “на Беларусі ў старажытныя часы развівалася багатая і жанрава разнастайная мастацкая літаратура. Да яе адносіліся перапрацоўкі твораў візантыйска-славянскага паходжання... Узніклі і такія творы, якія прызначаліся для “лёгкага”, “займальнага” чытання. У іх адсутнічаў элемент хрысціянскай маралізацыі, так моцна выражаны ў мастацкіх творах старажытнаруускай пары” [3, с. 105]. Гэтыя творы сведчылі пра развіццё на Беларусі новага жанру літаратуры – мастацкай белетрыстыкі.

Старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова знайшла найбольш поўнае адлюстраванне ў арыгінальных і перакладных помніках свецка-мастацкага характару. Паколькі колькасць арыгінальных твораў, датаваных XVI–XVII стст., дастаткова абмежаваная, менавіта перакладныя творы адыгралі значную ролю ў развіцці старабеларускага пісьменства. Перакладчыкі дапускалі адноснае свабоду ў дачыненні да тэкстаў арыгіналаў ці рэдакцый. Замяняючы неўласцівыя старабеларускай мове канструкцыі, а часам і перапрацоўваючы змест твораў. Таму такія пераклады з’яўляліся адначасова і творчасцю старабеларускіх перакладчыкаў і рэдактараў, што садзейнічала ўдасканаленню і ўзбагачэнню літаратурнай мовы таго часу. Найбольш вядомымі перакладнымі творамі XVI ст.

з'яўляюцца “*Аповесць пра Баву*” (пераклад з польскага друкаванага выдання) і “*Аповесць пра Трышчана*” (пераклад з сербскай крыніцы), а таксама воінскія аповесці “*Троя*” (XVI ст.) і “*Александрыя*” (XVII ст.). Названыя творы былі перакладзены на старабеларускую мову з польскіх, сербскіх або чэшскіх арыгіналаў. З гэтай прычыны іх мова ўтрымлівае ў сабе разнастайныя запазычанні.

Сярод перакладных старабеларускіх твораў прыкметнае месца займае “*Александрыя*” пачатку XVII ст. – папулярная ў сусветнай літаратуры воінская аповесць, арыгінал якой быў створаны ў II-III стст. н.э. у Егіпце на грэчаскай мове. Гэты пісьмовы помнік з'яўляецца адной з найбольш каштоўных крыніц пры даследаванні фарміравання і развіцця слоўнікавага складу беларускай мовы ў XVII ст. “*Александрыя*” прысвечана легендарнаму жыццяпісу слаўтага героя старажытнасці, выдатнага палкаводца Аляксандра Македонскага.

Арыгінальных мастацкіх твораў XIV–XVI стст. да нас дайшло няшмат. Гэта *вершы А. Рымшы, С. Полацкага; “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага; сатырычныя творы XVII ст. “Прамова Мялешкі” і “Ліст да Абуховіча”*.

Самым вядомым паэтам другой палавіны XVI ст. з'яўляецца **Андрэй Рымша** (каля 1550 г. – пасля 1599 г.), які пісаў на старабеларускай, польскай і лацінскай мовах. Літаратурная спадчына паэта-панегірыста на старабеларускай мове, невялікая. Да нашага часу дайшлі ўсяго чатыры вершы: “Храналогія” і тры эпіграмы на гербы вялікалітоўскіх магнатаў (“На герб яснавяльможнага пана Астафея Валовіча...” (1585 г.), “На гербы... Льва Сапегі” (1588 г.), “На гербы яснавяльможнага пана... Тэадора Скуміна” (1591 г.). Вершы А. Рымшы з мастацкага боку яны недастаткова апрацаваныя, сказы вялікія, грувацкія.

Уздым беларускай паэзіі XVII ст. звязаны з імем праваслаўнага і грэка-каталіцкага дзеяча, выдатнага паэта і педагога **Сімяона Полацкага** (1629–1680 гг.). У сваіх творах Сімяон Полацкі ўзняў шырокае кола філасофскіх, сацыяльных і этычных пытанняў. У працэсе літаратурнай дзейнасці ён карыстаўся чатырма мовамі – беларускай, польскай, царкоўнаславянскай і рускай. Аднак распачаў сваю літаратурную дзейнасць на роднай яму беларускай мове, пра што і зазначыў у прадмове да паэтычнага зборніка “Рыфмалагіён”: “*Писах в начале по языку тому, иже свойственный бе моему дому*”.

У ранніх вершах С. Полацкага, якія былі напісаны на беларускай мове, вельмі адчувальны польскі і царкоўнаславянскі ўплывы. Так, пра гэта сведчаць такія назоўнікі польскага паходжання, як *винница, ездец*, прыметнікі *злотый, сличный* і інш. Царкоўнаславянская моўная стыхія праявілася не толькі на лекічным, але і на фанетычным узроўні (шматлікія няпоўнагалосныя формы *бремя, власть, враг, глава, глас*).

Характэрны варыянты лексічных сродкаў рознага паходжання: *моц і моц, ноц і ноч, голова і глава*). Пад уплывам царкоўнаславянскай мовы шырока ўжываюцца граматычныя формы прыметнікаў м.р. у родным склоне на *-аго(-яго)*: *вышняго, небснаго* і інш.

С. Полацкі з'яўляецца аўтарам вершаў панегірычнага характару, вершаў-гімнаў, якія маюць багатую строфіку, спецыфічны рытм, характарызуюцца разнастайнымі сродкамі мастацкай выразнасці. Самы вядомы верш паэта – верш “Метры”, у якім выказваецца радасць з нагоды таго, што войскі рускага цара Аляксея Міхайлавіча ўвайшлі ў Полацк і вызвалілі яго з-пад улады польскіх магнатаў.

У шырокім разуменні да твораў свецка-мастацкага характару вучоныя адносяць і **летапісы, або хронікі**. Заўважым, што летапісанне як від старажытнага пісьменства стаіць асобна сярод іншых помнікаў старабеларускай літаратуры. Па-першае, беларускае летапісанне ўспрыняла традыцыі і прыёмы, характэрныя для летапісаў старажытнарускага перыяду. Па-другое, з цягам часу беларускія аўтары ўсё шырэй і шырэй сталі ўключаць у летапісы апісанне падзей, якія адбываліся ў ВКЛ. А гэта спрыяла збліжэнню мовы летапісаў з народнай гаворкай. Нягледзячы на тое, што беларускія летапісы ствараліся ў розных гарадах і мястэчках ВКЛ, яны аб'ядноўваюцца тэматыкай, агульнымі адметнасцямі пісьма, спецыфічнымі моўнымі сродкамі, што дазваляе зрабіць выснову аб існаванні моўнай летапіснай традыцыі на тагачасных беларускіх землях.

У канцы XVI – пачатку XVII ст. асаблівую папулярнасць на беларускіх землях набываюць хранографы, у якіх адлюстроўваліся гістарычныя падзеі з жыцця розных народаў. Самым вядомым пісьмовым помнікам такога жанру стала на Беларусі “**Хроніка польская, літоўская, жмудская і ўсёй Русі**” **Мацея Стрыйкоўскага** – значны помнік польскай гістарыяграфіі XVI ст. Яе пераклад, які дайшоў да нашага часу, быў зроблены невядомым аўтарам у пачатку XVII ст. Старабеларускі пераклад “Хронікі” М. Стрыйкоўскага дастаткова выразна адлюстроўвае моўныя асаблівасці, якія былі ўласцівы арыгінальнай мемуарнай літаратуры таго часу.

Арыгінальныя мемуарныя творы – гэта прыватныя запісы розных службовых асоб аб найважнейшых эпізодах іх грамадскай дзейнасці, а таксама асабістага жыцця, якія апісваюцца на фоне разнастайных сацыяльна-палітычных падзей. У плане свайго зместу гэтыя творы прымыкаюць да свецкіх твораў гістарычнага характару.

Сярод арыгінальных свецка-мастацкіх твораў канца XVI–пачатку XVII ст. асобнае месца займаюць “**Гістарычныя запіскі**” навагрудскага падсудка **Фёдара Еўлашоўскага**. Гэты твор, які вядомы яшчэ пад назвай “*Дзённік*”, пабудаваны на канкрэтным жыццёвым матэрыяле. Змест твора раскрывае светапогляд, псіхалогію і побытавую сферу таго сацыяльнага асяроддзя, да якога належаў

аўтар. У гэтым пісьмовым помніку змяшчаецца матэрыял як пра падзеі яго сямейнага жыцця, так і пра палітычнае і культурнае жыццё прадстаўнікоў розных класаў, у першую чаргу шляхты.

Мова “Гістарычных запісак” – гэта своеасаблівы “беларуска-польскі жаргон”, якім карысталіся ў той час службовыя асобы беларускага паходжання. З пункту гледжання моўных асаблівасцей гэты пісьмовы помнік хоць і напісаны па-беларуску, але ўтрымлівае вялікую колькасць польскамоўных рыс, а таму ўяўляе свайго тыпу беларуска-польскую “трасянку”. Уплыў польскай мовы адчувальны на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы, найперш на лексічным: *брода, кроль, строна, мыдль, шедль* і інш. Для мовы твора характэрны традыцыйныя напісанні: не знайшлі адлюстраванне на пісьме такія адметныя рысы беларускай фанетыкі, як аканне і яканне, дзеканне і цеканне, слаба адлюстраваны на пісьме зацвярдзелыя зычныя. У ліку марфалагічных асаблівасцей трэба адзначыць спалучэнне старых і новых граматычных формаў, якія былі ўласцівыя на той час жывой мове беларусаў і знайшлі даволі паслядоўнае адлюстраванне ў дзелавых тэкстах: ужыванне назоўнікаў м.р. адз. л. у родным склоне з канчаткам *-у (-ю) (сэйму, жалю)*. Пад уплывам польскай мовы назоўнікі мн. л. у назоўным склоне нярэдка ўжываюцца з канчаткам *-ове (-еве): докторове, панове*.

Беларуская мова ў яе натуральным выглядзе здавалася Ф. Еўлашоўскаму не зусім дасканалай і прыдатнай для літаратурнага ўжытку. А таму ў некаторай ступені зафіксаваная ў “Дзённіку” мова страціла сваю нацыянальную адметнасць і каларыт.

2. Сатырычныя творы XVII ст. “Прамова Мялешкі” і “Ліст да Абуховіча”, іх моўна-стылістычныя асаблівасці

У XVII ст. старабеларуская літаратура ўзбагацілася новымі жанрамі *палітычнай сатыры*, яскравымі прыкладамі якой з’яўляюцца сатырычныя творы “**Прамова Мялешкі**” і “**Ліст да Абуховіча**”. Гэта былі першыя помнікі новай праявінай (апавядальнай) мовы, амаль поўнасцю заснаваныя на тагачаснай жывой народнай гаворцы, без царкоўнаславянскага моўнага ўплыву. Сваёй выразнасцю і сістэмай моўна-выяўленчых сродкаў мова гэтых твораў блізкая да сучаснай беларускай мовы.

“Прамова Мялешкі” (пачатак XVII ст.), напісаная ў выглядзе вострага палітычнага памфлету, накіравана супраць іншаземнага засілля беларускіх зямель. Прыхільнікаў іншаземцаў невядомы аўтар называе “*раднымі баломутамі*”, якія, перайшоўшы на бок польскай шляхты, здрадзілі свайму народу і страцілі нацыянальную самабытнасць: “*Много тута гетакихъ есть, што хоть наша костка, однако собачымъ мясомъ обросла и воняетъ*”. У цэлым твор

характарызуецца эмацыйнасцю і ўзрушанасцю. У ім выразна акрэслена пазіцыя аўтара – патрыёта беларускага народа.

“Ліст да Абуховіча” – яшчэ адзін твор палітычнай сатыры XVII ст., напісаны невядомым аўтарам (1655 г.) з выпадку здачы смаленскага гарнізона войску маскоўскага цара Аляксея Міхайлавіча. “Ліст да Абуховіча” характарызуецца вялікай канцэнтрацыяй моўна-выяўленчых сродкаў : ужываннем параўнанняў, антытэзы, сінонімаў, антонімаў, перыфраз, прыказак і інш. Напрыклад: *“А што мы дурныя у кожных сем лет Смоленск добывали, то вы мудрыя у соболях за чотырнадцат недель отдали”*. Напісаны лацінкай, гэты твор адлюстроўвае на пісьме шматлікія беларускамоўныя фанетычныя рысы.

Тэма 6. Мова беларускіх летапісаў

Пытанні

1. Летапісанне на Беларусі ў старажытныя часы. Своеасаблівасць сродкаў і прыёмаў летапісання.

2. Беларускія летапісы канца XV–XVII стст. (спісы кароткай і пашыранай рэдакцыі), іх моўныя асаблівасці. Мова “Баркалабаўскага летапісу”.

Літаратура

Асноўная

1. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі. – Мінск, 1967. Т. 1. – С.59–80.
2. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П.Красней, Л.М.Шакун. – Мінск, 1986. – С. 95–102, 117–118.
3. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984. – С. 113–120.

Дадатковая

4. Вайтовіч, Н.Т. Баркалабаўскі летапіс / Н.Т. Вайтовіч. – Мінск, 1977.
5. Дзядова, А.С. З назіранняў над лексікай перакладу Віцебскага летапісу Панцырнага і Аверкі / А.С. Дзядова // Пісьменства і друк на Віцебшчыне: гісторыя і сучаснасць. – Віцебск, 1996. – С. 117–118.
6. Мароз, В.К. Летапісы / В.К. Мароз // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 305–306.
7. Мароз, В.К. Мова Віцебскага летапісу (Панцырнага і Аверкі) / В.К. Мароз // Беларуская лінгвістыка. – 2006. – Вып.58. – С. 30–38.
8. Полное собрание русских летописей. – М., 1975. Т. 32; 1980. Т. 35.
9. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці. – Мінск, 1975.
10. Таранеўскі, В.У. Гарадское летапісанне Беларусі XVII–XVIII стст.: “Віцебскі летапіс М. Панцырнага і С. Аверкі: метада. рэкамендацыі / В.У. Таранеўскі. – Віцебск, 2012.
11. Улашук, Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н. Улашук. – М., 1985.
12. Чамярыцкі, В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В.А. Чамярыцкі. – Мінск, 1969.

1. Летапісанне на Беларусі ў старажытныя часы. Своеасабліваць сродкаў і прыёмаў летапісання

Для вывучэння гістарычнай фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу, лексікі і фразеалогіі старабеларускай мовы багаты матэрыял дае летапісанне, якое існавала на Беларусі амаль восем стагоддзяў – з XII па XIX стст.

Летапісы – гэта пагадовыя запісы гістарычных падзей у мінулыя часы. З’яўляючыся каштоўнымі помнікамі гістарыяграфіі, яны ўяўляюць сабой найбольш даўні жанр старабеларускай літаратуры з устойлівымі моўна-стылістычнымі традыцыямі. Першыя старонкі асобных летапісаў на Русі былі створаны яшчэ ў XI ст. Так, у другой палавіне XI ст. манахам Нестарам быў аформлены летапісны звод “Аповесць мінулых гадоў”, у якім сустракаецца апісанне падзей, што адбываліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі. З гэтага летапісу вучоныя чэрпаюць звесткі і бяруць матэрыялы для вывучэння ранняй гісторыі беларускіх зямель.

У ранні старабеларускі час на нашых землях перапісваліся старажытнарускія летапісы. Але з цягам часу развівалася і ўласнабеларускае летапісанне. Летапісы складаліся ў розныя часы ў розным сацыяльна-культурным асяроддзі, таму паводле зместу, ідэйнай скіраванасці і жанрава-стылістычных асаблівасцяў яны вельмі разнастайныя. За кожным з іх замацавалася пэўная назва. Між тым, большасць летапісаў ананімныя: яны не маюць звестак ні пра аўтараў, ні пра час і месца іх складання. Таму час напісання такіх летапісных помнікаў вызначаецца прыблізна – па тых падзеях, пра якія ідзе гаворка. Звычайна летапісы называліся па месцы, дзе былі знойдзены, або на падставе апісання падзей у тым ці іншым мястэчку або горадзе (напрыклад, Віленскі, Слуцкі летапісы). Найбольш старажытным з’яўляецца Полацкі летапіс (XII ст.), Смаленскі летапіс (XIV–XV стст.). Вядома, што ў канцы XIII ст. вяліся асобныя запісы ў Менску. Ёсць меркаванні аб існаванні Навагрудскага летапісу (XIII ст.). Натуральна, што кожны буйны феадальны цэнтр імкнуўся да стварэння свайго ўласнага летапісання. Усе названыя вышэй летапісы былі выключна мясцовымі па сваім характары. Кругагляд іх аўтараў рэдка калі выходзіў за межы той тэрыторыі, на якой летапісы былі складзены.

Прынцыпова іншым быў працэс стварэння летапісаў у XV–XVII стст., якія па сваім характары былі не мясцовымі, а агульнабеларускімі. Адметнае месца ў гісторыі беларускага летапісання займаюць летапісы XV–XVII стст., якія былі створаны як агульнадзяржаўныя ў ВКЛ. У агульнадзяржаўных летапісах шмат увагі было адведзена апісанню палітычных падзей, што адбываліся ў

ВКЛ, а таксама дзейнасці князеў і іншых асоб, якія займалі высокае грамадскае становішча. Іх прынята называць беларуска-літоўскімі, бо яны з'яўляюцца духоўным набыткам двух народаў – беларускага і літоўскага, якія жылі ў адной дзяржаве амаль пяць стагоддзяў.

2. Беларускія летапісы канца XV–XVII стст. (спісы кароткай і пашыранай рэдакцыі), іх моўныя асаблівасці. Мова “Баркалабаўскага летапісу”

Усе беларускія летапісы падзяляюцца на дзве вялікія групы: 1) летапісы кароткай рэдакцыі (XV – першая палавіна XVI ст.) – Віленскі, Слуцкі, Нікіфароўскі (аб паходжанні рускай зямлі, кіеўскіх князеў і інш.); 2) летапісы пашыранай рэдакцыі (другая палавіна XVI –XVII стст.) – спісы Рачынскіх, Быхаўца (ствараліся на арыгінальным матэрыяле, змяшчалі разгорнутае апісанне падзей, набліжаючыся сваім зместам да мастацкіх твораў).

Першая навуковая публікацыя беларускіх летапісаў, падрыхтаваная Ігнатам Даніловічам, адносіцца да 1823 г. Найбольш поўна яны былі выдадзены ў 1907 г. Да нашага часу захаваліся чатыры беларуска-літоўскія зводы летапісаў у 23-х спісах, у якіх беларуская мова адлюстравалася неаднолькава: у адных пераважаюць рысы жывой народнай гаворкі, у іншых пры наяўнасці беларускіх асаблівасцей шырока адлюстроўваецца традыцыйная лексіка, граматычныя і фанетычныя рысы ўсходнеславянскай і стараславянскай моў.

Вывучэнне мовы летапісаў, распачатае акад. Я.Ф.Карскім і прадоўжанае Н.Т. Вайтовіч, Е.С. Мяцельскай, А.І. Жураўскім, Л.М. Шакуном, В.К. Мароз, засведчыла беларускамоўную аснову іх арыгінальных частак. Як устойлівую *фанетычную асаблівасць* мовы летапісных помнікаў вучоныя вылучаюць аканне: *манастырь, караблех, витовтавым*. Адзначаецца перавага поўнагалосных формаў: *полон, холопъ, середний*; пераход *у* → *ў* (праяўляецца праз змешванне графем *у* і *в*): *вжо, вмел, вродили*. У галіне кансанантызму выразна праяўляюцца такія моўныя з'явы, як змена *в* на *ў*: *были у великои милости, быти у Вилни*; зацвярдзенне *р*: *тры, прыехал*; зацвярдзенне губных зычных на канцы слоў: *любовь, семь*; падаўжэнне зычных: *братанню*; асіміляцыя зычных (прыпадабненне глухіх да звонкіх і шпячых да свісцячых): *збирати, з нею, ческое*; распадабненне груп зычных *кт, чт* у выніку страты рэдукаваных: *нехто, хто, што*.

Асаблівасці марфалогіі старабеларускай мовы таксама знайшлі сваё адлюстраванне ў летапісах: ужыванне канчатка *-у* (побач з *-а*) для назоўнікаў м. р. адз. л. у родным скл. (*пирогу, скарбу, з голаду*); выцясненне кароткай формы прыметнікаў; ужыванне дзеепрыслоўяў

цяперашняга часу незакончанага трывання з суфіксамі *-учи, -ючи, -ечи* (*ждучи, служечи, ходечи*); замацаванне поўнай формы займеннікаў (*собе, тебе, тая, той*). Найбольш выразны прыклад у *сінтаксісе* летапісаў – выражэнне прыналежнасці пры дапамозе прыметнікаў замест назоўнікаў у родным скл. (*брат Олгирдавъ, вбили дву братов скиргаиловых*).

Я.Ф. Карскі падкрэсліваў, што для мовазнаўцаў найбольшую цікавасць маюць тыя старажытныя пісьмовыя помнікі, у якіх “народны элемент пераважае”. Сярод беларускіх летапісаў з так званых мясцовых хронік вылучаецца **Баркалабаўскі летапіс**, створаны ў пачатку XVII ст., аўтарам якога з’яўляецца, хутчэй за ўсё, свяшчэннік Баркалабаўскай царквы Фёдар Піліпавіч Магілёвец. Асноўную ўвагу летапісец звяртае на падзеі мясцовага жыцця ў сяле і замку Баркалабаве, Быхаве, Магілёве, сведкам большасці якіх ён быў сам. Замалёўкі вясковага жыцця чытаюцца, як мастацкая літаратура. На мове летапісу адбілася, з аднаго боку, адукаванасць аўтара, а з другога – яго жыццё сярод простага народа, якое дазваляла засвойваць асаблівасці жывой беларускай мовы таго часу. На правапіс народна-гутарковая мова ўплывала слаба. Затое ў *фанетыцы* яе ўплыў быў адчувальны: тут часцей, чым у многіх іншых старабеларускіх пісьмовых помніках, перадаецца аканне, пераход *у → ў; п, х* на месцы *ф* (*тилип, огапья, прыстаўное в (восень, вулица)*).

У *галіне марфалогіі* часцей ужываецца канчатак *-у* у назоўніках м. р. адз. л. роднага скл. (*морозу, гневу*). Прыметнікі м. р. у родным скл. адз. л. побач з канчаткамі *-ого (-его)* маюць канчаткі *-аго(-яго)*: *новаго, сынаго*. У ж. р. пераважае двухскладовы канчатак *-оє*, які захоўваецца сёння ў паэзіі і фальклору (*днепровое, кислое*).

У летапісе шырока адлюстравалася лексіка жывой народнай мовы: назвы з’яў прыроды (*перуны и грады, гром, метелица, мороз, гололедица, ковзота*), назвы раслін і палявых работ (*жито, гречиха, овес, пшеница, цибуля, молотили*), назвы страў і прадуктаў харчавання (*хлеба просили, дай ложечку дитятку варивцу сырого, меду пресного*), назвы жывёл (*лоня застрелили, кобанов 50, лосей, вепров*). Пры апісанні падзей рэлігійнага жыцця ўжываюцца царкоўнаславянскія (*службы божественныя везати*); там, дзе апавядаецца пра падзеі ў Польшчы, сустракаюцца паланізмы (*кроль, жолнере, мешкати*).

Пачаткам апошняга этапу летапісання на Беларусі лічыцца перыяд з сярэдзіны XVII ст., калі пачынаюць стварацца гарадскія хронікі. Да нашага часу дайшоў Віцебскі летапіс Панцырнага і Аверкі, які ствараўся прыблізна з сярэдзіны XVII ст. па 1768 г. і быў напісаны на польскай мове. Помнік уяўляе сабой цікавы твор, амаль цалкам прысвечаны гісторыі нашага горада і складзены яго жыхарамі,

мяшчанами па сацыяльным становішчы Міхаілам Панцырным, Янам Чарноўскім, Гаўрыілам і Стэфанам Аверкамі.

Тэматычная разнастайнасць апісаных падзей і фактаў (тут гаворыцца і пра будаўніцтва Ефрасінняй у Полацку царквы святога Спаса (1171 г.), і пра забойства польскім каралём Баляславам епіскапа Станіслава (1179 г.), і пра з'яўленне ў 1211г. каметы) абумовіла багацце лексікі, пакладзенай у аснову твора.

Багаты “ваенны” матэрыял помніка вызначыў шырокае выкарыстанне ў ім ваенных тэрмінаў і паняццяў: *воевода, крестаносець, армія, стычка, нападение* і інш. Даволі ўжывальная ў летапісе лексіка са сферы рэлігійнага жыцця: *митрополитъ, католикъ, колоколь, христианинъ, владыка, икона*. У помніку шмат месца адведзена розным бытавым замалёўкам – апісанню падзей з жыцця гараджан, стыхійных бедстваў, надвор'я (*град, ветер, снег*).

Такім чынам, летапісы маюць вялікае культурна-гістарычнае значэнне не толькі як помнікі нацыянальнай літаратуры, але і як помнікі гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

Тэма 7. Моўна-стылістычныя асаблівасці рэлігійнай літаратуры XIV–XVIII стст.

Пытанні

1. Узнікненне рэлігійнай літаратуры на беларускай мове. Моўныя асаблівасці рэлігійных твораў XV–XVII стст.

2. Ф.Скарына – беларускі першадрукар, асветнік, гуманіст. Мова выданняў Ф. Скарыны. Выданні Ф. Скарыны як узор беларускай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы.

Літаратура

Асноўная

1. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі. – Мінск, 1967. – Т.1. – С. 80–225, 282–335.

2. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П.Красней, Л.М.Шакун. – Мінск, 1986. – С. 104–113.

3. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984. – С.120–134.

Дадатковая

4. Анічэнка, У.В. Слоўнік мовы Скарыны / У.В. Анічэнка. – Т.1-2. – Мінск, 1977–1984.

5. Будзько, І.У. Рэлігійная лексіка старабеларускай мовы: Аўтарэф. дыс. ... канд. філалаг. навук / І.У. Будзько – Мінск, 1999.

6. Булыка, А.М. Лексіка выданняў Скарыны / А.М. Булыка // Роднае слова. – 1995. – № 3. – С. 32–36.

7. Булыка, А.М. Мова выданняў Францыска Скарыны / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, У.М. Свяжынскі. – Мінск, 1990.

8. Клімаў, І.П. Пераклад “Евангелля” В. Цяпінскім / І.П. Клімаў // Беларуская лінгвістыка. -- 1997. – Вып. 47. – С. 54–60.
9. Конан, У.М. “Катэхізіс” Сымона Буднага / У.М. Конан // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 258–260.
10. Коршунаў, А.Ф. В. Цяпінскі / А.Ф. Коршунаў // Асвета і педагогічная думка ў Беларусі. – Мінск, 1985. – С. 88–93.
11. Куліковіч, У. Гісторыя кнігі і кнігадрукавання : тэставыя заданні / У Куліковіч // Роднае слова. – 2012. – № 11. – С. 65–67.
12. Леванцэвіч, Л.В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вуч.-мет. комплекс / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2010. – С.52–53, 67–68.
13. Прыгодзіч, М. “Для простых людзей языка русскаго...”: Сымон Будны і яго “Катэхізіс” / М. Прыгодзіч // Роднае слова. –1994. –№ 3.– С. 23–27.
14. Прыгодзіч, М. “Зь убогае свое маетности народу моему услугую ...”: Васіль Цяпінскі і яго “Евангелле” / М. Прыгодзіч // Роднае слова. – 1995. – № 10. – С. 46–50.
15. Свяжынскі, У.М. “Евангелле” В. Цяпінскага / У.М. Свяжынскі // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 198–200.
16. Свяжынскі, У.М. Скарына Францыск / У.М. Свяжынскі // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 495–497.
17. Свяжынскі, У.М. Слова Скарыны / У.М. Свяжынскі. – Мінск, 1984.
18. Шақун, Л.М. Карані роднай мовы / Л.М. Шақун. – Мінск, 2001. – С. 5–19, 36–42, 62–70, 77–80.

1. Узнікненне рэлігійнай літаратуры на беларускай мове. Моўныя асаблівасці рэлігійных твораў XV–XVII стст.

На Беларусі традыцыі старажытнарускага пісьменства найбольш паслядоўна захоўваліся ў творах рэлігійнай літаратуры. У XIV–XV стст. на нашых землях рэлігійныя кнігі перапісваліся, як правіла, на царкоўнаславянскай мове. І хоць мясцовыя моўныя рысы ў помніках канфесійнай літаратуры пачынаюць выяўляцца дастаткова рана (яшчэ ў агульнаўсходнеславянскі перыяд), але сустракаюцца яны не так ужо і часта, ды і носяць спарадычны характар.

Актыўнае пранікненне жывых моўных рыс у рэлігійныя творы назіраецца пазней. Помнікі, напісаныя на царкоўнаславянскай мове, паступова насычаюцца мясцовымі моўнымі элементамі, што прыводзіць да стварэння своеасаблівага беларускага зводу царкоўнаславянскай мовы. З часам беларускамоўныя асаблівасці набываюць у рэлігійных творах такую колькасць, што пра іх ужо можна гаварыць як пра пераклады на беларускую мову. Спачатку народная, жывая беларуская мова ўводзілася ў рэлігійна-бытавыя апавяданні – жыцці святых, апокрыфы і інш., дзе не так ужо і строга трэба было пртрымлівацца царкоўнаславянскай мове, бо гэтыя кнігі царква не адносіла да ліку кананічных.

Час узнікнення рэлігійных твораў на беларускай мове вызначаецца прыблізна з XV ст. Першымі перакладамі былі такія

творы, як апакрыфічная аповесць “Пакуты Хрыста” (“Страсти Христовы”), а таксама “Аповесць аб трох каралях-вешчунах”, “Жыцце Аляксея, чалавека божага” (канец XV ст.). На думку даследчыкаў, пераклады гэтых твораў былі зроблены не на аснове царкоўнаславянскіх тэкстаў, а з лацінамоўных арыгіналаў. Гэтая акалічнасць, відаць, і стала прычынай рэдкага выкарыстання царкоўнаславянскіх моўных элементаў у параўнанні з жывымі народнымі рысамі.

Выдатным узорам беларускай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы з’яўляецца “Чэцця” 1489 г., якая ўяўляе сабой рукапісны зборнік рэлігійных твораў павучальнага зместу – жыццй святых пакутнікаў, а таксама слоў і павучанняў старажытнага прапаведніка Іаана Златавуста.

Такім чынам, пераклад канфесійнай літаратуры на беларускую мову падрыхтаваў глебу для з’яўлення арыгінальных рэлігійных твораў на беларускай мове. З часам асаблівасці жывой народнай гаворкі пранікаюць і ў тэксты Свяшчэннага пісання, змест і форму якіх доўгі час настойліва аберагала царква. Пашырэнне біблейскіх кніг на беларускай мове звязана з перакладчыцкай дзейнасцю Ф. Скарыны і яго паслядоўнікаў – В. Цяпінскага і С. Буднага.

2. Ф. Скарына – беларускі першадрукар, асветнік, гуманіст. Мова выданняў Ф.Скарыны. Выданні Ф.Скарыны як узор беларускай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы

Ф. Скарына – наш зямляк, нарадзіўся ў Полацку прыблізна каля 1490 г. (ці 1486 г.) у сям’і дробнага купца Лукіша Скарыны, які гандляваў футрамі. Бацькі рыхтавалі яго да купецкай дзейнасці, але дапытлівы палачанін выбраў сабе іншую дарогу. У 1504 г. Ф. Скарына паступіў у Кракаўскі ўніверсітэт, у якім вучыўся да 1506 г. У 1506 г. пасля заканчэння ўніверсітэта ён атрымлівае званне бакалаўра філасофскіх навук. Пасля гэтага Ф. Скарына некаторы час падарожнічае па Еўропе, паглыбляючы веды па філасофіі, гісторыі, медыцыне. У 1512 г. ён паступае ў Падуанскі ўніверсітэт у Італіі і ў гэтым жа годзе бліскуча здае экзамены на званне доктара лекарскіх навук. З 1512 па 1517 гг. звесткі пра жыццё Ф. Скарыны згублены. Ёсць меркаванні, што гэты час будучы першадрукар скарыстаў для навучання друкарскаму майстэрству, рыхтуючы да выдання “Біблію”. З 1517 г. ён у чэшскай Празе. *6 жніўня 1517 г. у Празе Ф. Скарына выдаў сваю першую кнігу “Псалтыр”*. Гэты дзень лічыцца пачаткам беларускага і ўсяго ўсходнеславянскага кнігадрукавання.

Ф. Скарынам кіравала ідэя – не толькі даць народу займальнае чытанне, але і імкненне да распаўсюджвання адукацыі і асветы ў

родным краі. У прадмове да “Псалтыра” ён гаворыць, што яго кнігу можна скарыстоўваць пры навучанні грамаце: “...детям малым початок всякое доброе науки, дорослым – помножение в науце...”. Ф. Скарына клапаціўся, каб яго кніга была зразумелай для чытача, а таму асобныя царкоўнаславянскія словы тлумачыў на палях. Адпаведнікі з жывой беларускай мовы на палях – *глосы* – можна разглядаць як пачатак беларускай лексікаграфіі. *На працягу 1517–1519 гг. Ф. Скарына выдаў 23 кнігі Бібліі на мове, блізкай да мовы старажытнага беларускага пісьменства.*

Яго пісьменніцкія здольнасці выявіліся пры напісанні да кожнай біблейскай кнігі *прадмоў і пасляслоўяў на беларускай мове*. У сваіх прадмовах аўтар гаворыць пра асвету, выступае прыхільнікам шырокай сістэмы адукацыі, звяртае ўвагу на маральнае значэнне друкаваных кніг, выкладае свае навуковыя і грамадска-палітычныя погляды і выяўляе новы тып патрыёта: яго патрыятызм праяўляецца не проста як любоў да Радзімы, а найперш як любоў да роднага народа, носбіта “рускаго языка”. На думку Ф. Скарыны, “мова – гэта і ацэнка нацыянальнай самабытнасці народа, і крыніца нацыянальнай свядомасці і патрыятычнага гонару”. Першадрукар выказваўся за раўнапраўе моў, казаў, што ўсе мовы роўныя. У пасляслоўях ён гаворыць, што тая ці іншая кніга “выпушчана” яго працаю, выкладам, загадам, называе час і месца выдання кнігі.

З 1521 г. Ф. Скарына ў Вільні. У гэты час ён стварае друкарню ў доме Якуба Бабіча. У 1522 г. ім была выдадзена “*Малая падарожная кніжка*”, якая ўяўляла сабой звод малітваў і прызначалася для купцоў і гандляроў, якія часта знаходзіліся ў падарожжы. У 1525 г. быў выдадзены новазапаветны “*Апостал*”.

Пасля 1525 г. Ф. Скарына шмат падарожнічае. З 1529 па 1534 гг. ён жыве ў Познані. Пра яго далейшае жыццё вядома вельмі мала. Будучы цяжкахворым чалавекам, слауты першадрукар пакідае Вільню і ў 1535 г. зноў пераязджае ў Прагу, атрымаўшы запрашэнне ад чэшскага караля Фердынанда I, працуе батанікам у каралеўскім садзе. Год смерці Ф. Скарыны дакладна невядомы: 1541 ці 1551.

Вялікі вучоны, асветнік, гуманіст, чалавек энцыклапедычных ведаў, Ф. Скарына пакінуў пасля сябе вялікую спадчыну. Наш слауты першадрукар быў гуманістам у самым прамым сэнсе гэтага слова, бо ў цэнтры яго ўвагі быў чалавек.

Мова выданняў Ф. Скарыны. Выдавецкая дзейнасць Ф. Скарыны адносіцца да той эпохі, калі мова беларускай пісьменнасці ў сваіх найважнейшых жанрава-стылявых разнавіднасцях перажывала працэс актыўнай дэмакратызацыі, якая ажыццяўлялася шляхам свядомага ці стыхійнага выцяснення з пісьмовых тэкстаў архаічных старажытнарускіх і царкоўнаславянскіх рыс і замены іх адпаведнымі

сродкамі жывой беларускай мовы. Гэты працэс найбольш інтэнсіўна праяўляўся ў свецкай пісьменнасці, напрыклад, у летапісах і дзелавых дакументах. Але паступова ён распаўсюдзіўся і на канфесійную літаратуру на царкоўнаславянскай мове. На Беларусі вынікам такой эвалюцыі мовы царкоўнаславянскай пісьменнасці было ўзнікненне асобай, беларускай рэдакцыі (зводу) царкоўнаславянскай мовы. Мова выданняў Ф. Скарыны якраз і адлюстроўвае гэтую прагрэсіўную для тагачаснай Беларусі тэндэнцыю. Яго выданні аказаліся насычанымі беларускімі моўнымі рысамі ў такой ступені, што даследчыкі сутыкаюцца з цяжкасцямі пры вызначэнні іх моўнай асновы.

З пункту гледжання адносін да жывой беларускай мовы ўсе выданні Ф. Скарыны падзяляюцца на *дзве групы*. Адно з іх утвараюць пражскі “Псалтыр” 1517 г., віленская “Малая падарожная кніжка” 1522 г. і “Апостал” 1525 г. Гэтыя кнігі Ф.Скарына выдаў на царкоўнаславянскай мове беларускай рэдакцыі. Адносна “Псалтыра” першадрукар заўважаў, што ён выдаў гэту кнігу “*не рушаючы самое псалтыры ни в чемъ же*”. “Псалтыр”, “Малая падарожная кніжка”, “Апостал” характарызуюцца адлюстраваннем шматлікіх рыс беларускай мовы ў галіне лексікі, фанетыкі і граматыкі.

Да другой групы адносяцца самастойныя пераклады Ф. Скарынам біблейскіх кніг, выдадзеныя ў Празе на працягу 1517–1519 гг. У гэтых выданнях моўная аснова таксама царкоўнаславянская, але яна прыкметна парушаецца элементамі беларускай, чэшскай і польскай моў. Моўныя асаблівасці, якія характарызуюць “Псалтыр”, “Малую падарожную кніжку”, “Апостал”, уласцівы таксама і для яго перакладных біблейскіх кніг, з той толькі розніцай, што тут яны праведзены больш шырока і паслядоўна.

З *граматычных рыс*, якія адлюстраваны ў выданнях Ф. Скарыны і адрозніваюць іх мову ад царкоўнаславянскай, можна адзначыць шматлікія выпадкі ўжывання канчатка *-у(-ю)* у родным склоне назоўнікаў м.р.: *ветру, гласу, грому, клопоту, облаку, праху, скарбу, смутку, часу*. У Ф. Скарыны, па сутнасці, упершыню ў якасці варыянтнай нормы ў давальным склоне назоўнікаў на *-о* ўжываецца канчатак *-ови(-еви)*: *богови, идолови, мужеви, цареви*. Новай з’явай можна лічыць шырокае выкарыстанне ў назоўніках канчатка *-ове(-еве)* у назоўным склоне мн. л.: *вранове, докторове, паслове*.

У сістэме прыметніка вылучаецца частае ўжыванне канчатка *-ого (-его)* у родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду (*ветхого, драгого, моцного*) і канчатка *-ое (-ее)* у жаночым родзе (*великое, вечное, чужое*).

У дзеясловах звяртае на сябе ўвагу канчатак 1-й асобы мн. ліку цяперашняга часу *-мо* і *-мы*: *говоримо, сидимо, ходимо, даемы*,

жывемы. З такімі ж канчаткамі ўжываюцца і формы загаднага ладу 1-й асобы мн.ліку: *биймо, воюймо, жадаймы*.

Лексічны склад скарынаўскіх выданняў вызначаецца арыгінальнасцю і непаўторнасцю на фоне старабеларускай і наогул усходнеславянскай пісьменнасці таго часу: генетычную аснову яго слоўніка складае спрадвечна беларуская, царкоўнаславянская і заходнеславянская лексіка.

Надзвычай вялікі ў перакладных выданнях Ф. Скарыны разрад *спрадвечна беларускай лексікі*. Пераважная большасць такіх слоў захоўваецца ў сучаснай беларускай мове. Скарынаўскія пераклады насычаны такімі лексічнымі беларусізмамі-назоўнікамі, як *боть, вежа, волоть, ворожбить, гай, господарь, гукь, детинство, згода, клопоть, кривда, кропля, куть, матка, надея, поклець, полонь, помста, подлога, промень, речь, смутокь, справа, суседь, шибеница*, і інш. Колькасць беларускай лексікі ў тэкстах Ф. Скарыны значна павялічваецца за кошт шматлікіх дзеясловаў рознага паходжання, якія з'яўляюцца спецыфічнай прыналежнасцю слоўнікавага складу беларускай мовы: *гинути, дбати, жадати, обецати, помстити, працовати*. Беларускаю афарбоўку тэкстам Ф.Скарыны прыдаюць і шматлікія прыметнікі *голодный, даремный, добрый, drobный, смутный*.

Пры сучасным стане вывучанасці лексікі старабеларускай мовы пакуль няма магчымасці катэгарычна сцвярджаць, якія словы ў тэкстах Ф. Скарыны трэба аднесці да ліку ўласных новаўтварэнняў перакладчыка. Можна адзначыць, напрыклад, што лексемы тыпу *глупство, дуровство, скуповство* з'яўляюцца прыналежнасцю індывідуальнага стылю Ф. Скарыны, бо яны не фіксуюцца ні папярэднімі, ні больш познімі помнікамі беларускай пісьменнасці. Несумненнымі скарынаўскімі неалагізмамі можна лічыць назоўнікі *книжница 'бібліятэка', певница 'музыка', стороница 'старонка'*.

У перакладных выданнях Ф. Скарыны прыкметна выступае разрад запазычанай лексікі заходнееўрапейскага паходжання, у прыватнасці, чэхізмаў (*вчешекь, жадость, зазлити, смиркь*), паланізмаў (*пань, здрада, моць*), лацінізмаў (*алоець, кришталь, органь, цымбалы*), германізмаў (*барва, лотрь, мурь, панцерь, рада, смакь, фунть*).

Пры разглядзе састаўных частак скарынаўскага слоўніка даводзіцца канстатаваць, што царкоўнаславянская лексічная стыхія тут пераважае. У яго перакладах пашыраны шматлікія царкоўнаславянскія назоўнікаў *адь, бдение, благодарение, бракь, воскресение, жертва, клевета, покаяние, распятие, роптание, скорбь, суета, трапеза, ярость*; дзеясловаў *благоволити, зрети, искусити, презирати, роптати, уповати*; прыметнікаў *алчный, безумный, блаженный, ветхий, дерзкий, нищий*; прыслоўяў *вкупе, днесь, паки* і інш. Заўважым, што лексічныя

царкоўнаславянiзмы ўводзіліся Ф. Скарынам у яго пераклады свядома і кваліфікаваліся ім як неабходная прыналежнасць рэлігійнага стылю і натуральны элемент тагачаснай пісьменнасці. Выкарыстанне царкоўнаславянiзмаў у яго перакладах можна разглядаць як наўмысны сродак надання рэлігійным тэкстам урачыстасці і ўзнёсласці ў сувязі з неабходнасцю проціпаставіць пры дапамозе моўных сродкаў творы Свяшчэннага пісання іншым відам тагачаснай літаратуры.

Заслуга Ф. Скарыны заключаецца ў тым, што ён прымяняльна да патрэб свайго часу стварыў *асобны тып гiбрыднай царкоўнаславянска-беларускай пісьмовай мовы*, аналага якому немагчыма знайсці ва ўсходніх славян таго часу. Выданні Ф. Скарыны з'яўляюцца выдатным узорам беларускага варыянта царкоўнаславянскай мовы. Захаваўшы царкоўнаславянскую моўную аснову ў сваіх перакладах, ён узбагаціў іх беларускімі моўнымі сродкамі ў такой ступені, што мова яго перакладаў заняла самае крайняе становішча ў беларускай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы і фактычна аказалася прамежковым звяном у працэсе пераходу ад царкоўнаславянскай мовы да беларускай у сферы рэлігійнага ўжытку.

Ф. Скарына ўпершыню выступіў як *рэфарматар* у такім кансерватыўным жанры, як рэлігійная літаратура. Ён першым замацаваў родную, беларускую мову ў высокай літаратуры сусветнага значэння, якой з'яўляецца Біблія, як раўнапраўную, “боскую” побач з класічнымі агульнапрызнанымі (лацінскай, грэчаскай, стараяўрэйскай). Да таго ж, Ф. Скарына заснаваў ва Усходняй Еўропе новы тып аўтарскага перкладу, увёўшы ў практыку славянскага кнігадруку жанр прадмоў.

Увядзенне Ф. Скарынам у тэксты Свяшчэннага пісання сродкаў жывой беларускай мовы мела вырашальнае значэнне для далейшага лёсу рэлігійнай пісьменнасці на Беларусі. Першадрукар даў бліскучы ўзор уключэння сродкаў народнай мовы ў Свяшчэннае пісанне і тым самым парушыў шматвяковую традыцыю выкарыстання з гэтай мэтай выключна канфесійнай царкоўнаславянскай мовы з яе амярцвелымі граматычнымі формамі і лексікай. У гэтым найперш і заключаецца яго роля ў гісторыі беларускай мовы.

Вызначаны Ф. Скарынам кірунак выкарыстання беларускай мовы ў рэлігійных жанрах знайшоў далейшы працяг ў дзейнасці такіх яго паслядоўнікаў, як *Сымон Будны* і *Васіль Цяпінскі*, якія ўжо амаль цалкам перайшлі на беларускую мову.

Скарынаўская Біблія – першая друкаваная Білія ва ўсходніх славян і другая (пасля чэшскай) ва ўсім славянскім свеце. Сёння спадчына Ф. Скарыны налічвае 520 кніг, многія з якіх знаходзяцца ў Расіі, Польшчы, Чэхіі, Германіі. Усяго ж выданнямі Ф. Скарыны валодаюць каля 50-ці краін, у тым ліку і яго Радзіма – Беларусь (28 экзэмпляраў). У 2017 г., які быў прысвечаны 500-годдзю беларускага

кнігадрукавання, нашай краіне ўдалося вярнуць на Радзіму ўнікальны помнік нацыянальнай культуры – “Малую падарожную кніжку”, якая лічыцца першай кнігай, выдадзенай на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Сярод галоўных падзей 2017 г. была прэзентацыя дваццацітомнага факсімільнага выдання “Кніжная спадчына Францыска Скарыны”.

Тэма 8. Развіццё мовазнаўства на Беларусі ў XVI–XVII стст.

Пытанні

1. Царкоўнаславянская мова на Беларусі ў XVI–XVII стст.
2. Мовазнаўчыя працы XVI–XVII стст.
3. Лексікаграфічныя працы XVI–XVII стст.

Літаратура

Асноўная

1. Старабеларускія лексіконы / Уклад. А.А. Яскевіч. – Мінск, 1992.
2. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984. – С.140–157.
3. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускага мовазнаўства / Л.М. Шакун. – Мінск, 1995. – С.21–32.
4. Яскевіч, А.А. Старабеларускія граматыкі: Да праблемы агульнафілалагічнай цэласнасці / А.А. Яскевіч. – Мінск, 1996.

Дадатковая

5. Булахов, М.Г. Восточнославянские языковеды. Библиографический словарь / М.Г. Булахов. – Минск, 1976. – Т 1.
6. Германовіч, І. К. Беларускія мовазнаўцы: нарысы жыцця і навуковай дзейнасці / І. К. Германовіч. – Мінск, 2006.
7. Леванцэвіч, Л.В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вуч.-мет. комплекс / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2010. – С. 78–95.
8. Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі / Уклад. Т.В. Кузьмянкова і інш. – Мінск, 1994.

1. Царкоўнаславянская мова на Беларусі ў XVI–XVII стст.

На працягу ўсяго існавання старабеларускай пісьменнасці побач з літаратурай на так званай “простай мове” мове развівалася і літаратура на царкоўнаславянскай мове (“языке словенском”, ці “славеноросском”). З ліку найбольш вядомых пісьмовых помнікаў, створаных на царкоўнаславянскай мове, якія дайшлі да ашага часу, варта ўзгадаць Евангеллі: *Полацкае евангелле* (XIII ст.) і *Аршанскае евангелле* (канец XII – пачатак XIII ст.)

У XVI–XVII стст. пазіцыі царкоўнаславянскай мовы, якая абслугоўвала рэлігійныя патрэбы насельніцтва ВКЛ, моцна пахіснуліся. Яе

пачала выцясцяць мясцовая народна-гутарковая мова. Сфера выкарыстання царкоўнаславянскай мовы значна звужалася за кошт пашырэння функцый старабеларускай мовы. Гэта прывяло да недастаткова добрага ведання яе насельніцтвам, нават адукаванымі людзьмі.

Развіццё мовазнаўчай думкі на Беларусі асабліва прыкметным становіцца з канца XVI ст. Выклікана гэта было тагачаснымі палітычнымі і грамадска-культурнымі ўмовамі, а таксама барацьбой беларускага і ўкраінскага народаў за сваю незалежнасць. У гэтай барацьбе прыхільнікі праваслаўя супрацьпаставілі лацінскай і польскай мовам, якія служылі сродкам пашырэння чужой рэлігіі і звычак, царкоўнаславянскую мову, разглядаючы яе як сімвал праваслаўнай веры і захавання традыцый “свяшчэннай старыны”. Неабходна было падняць значэнне занябанай царкоўнаславянскай мовы, зрабіць яе больш гнуткай і выразнай, такой, каб на ёй можна было паспяхова весці палеміку з католікамі і ўніятамі. Для гэтага патрабавалася ўпарадкаваць нормы царкоўнаславянскай мовы, надаць ёй адпаведную чысціню і выразнасць.

У часы нарастаючай панска-каталіцкай агрэсіі царкоўнаславянская мова становіцца прадметам вывучэння ў праваслаўных брацкіх школах, якія пашыралі і культывавалі яе ў супрацьлегласць лацінскай і польскай мовам, што выкладаліся ў езуіцкіх калегіях. Навучанне ў праваслаўных брацкіх школах на царкоўнаславянскай мове патрабавала падручнікаў для авалодання ёю. Першыя граматыкі і слоўнікі, якія з’яўляліся ў канцы XVI ст., якраз і прызначаліся ў якасці практычных дапаможнікаў пры вывучэнні царкоўнаславянскай мовы.

2. Мовазнаўчыя працы XVI–XVII стст.

Першым друкаваным падручнікам для “скорого младенческого научения” з’явіўся “**Буквар**” маскоўскага першадрукара **Івана Фёдарова**, выдадзены ў Львове ў 1574 г. Першая частка “Буквара” складалася з азбукі і спалучэння літар для практыкаванняў у чытанні, а таксама ўзораў скланення і спражэння царкоўнаславянскай мовы, якія падаюцца часам з адпаведнымі тлумачэннямі, а часцей проста як парадгмы. У другой частцы змешчаны царкоўнаславянскія тэксты для чытання і запамінання. У буквары яшчэ мала ўласна граматычнага матэрыялу. Гэта толькі дапаможнік для навучання чытаць па-царкоўнаславянску, а не граматычная распрацоўка царкоўнаславянскай мовы. Вядома таксама *Астрожская “Азбука” І. Фёдарова* (1578 г.), выдадзеная ў Астрозе на Валыні.

Адзін з заснавальнікаў Куцеінскай друкарні пад Оршай – Спірыдон Собаль, які ў пачатку XVII ст. надрукаваў буквар. Праз

некаторы час у Магілёве ён надрукаваў яшчэ адзін буквар, выдаваў таксама кнігі рэлігійнага характару.

Першая друкаваная граматыка была выдадзена ў 1586 г. у Вільні ў друкарні братаў Мамонічаў, якая называлася **“Кграматыка словенска языка...”**. У пасляслоўі да яе ўказвалася, што складзена яна была ў Астрозе на Украіне. Некаторыя даследчыкі сцвярджаюць, што аўтарам яе з’яўляецца І. Фёдараў. Асвятляла яна толькі некаторыя пытанні марфалогіі царкоўнаславянскай мовы.

Найбольш дасканалай з’явілася для таго часу **“Граматыка...”** **Лаўрэнція Зізанія**, выдадзена ў Вільні ў 1596 г. “в друкарни братской” дзеля таго, каб можна было “книги словенскаго языка добре читати и без вонтпливости розумети и право писати”. Граматыка складзена ў форме пытанняў і адказаў, прычым адказы ў ёй падаюцца не толькі па-царкоўнаславянску, але і “па-руску”. У граматыцы Л. Зізанія сустракаецца ўжо больш або менш сістэматызаваны і вычарпальны аналіз найважнейшых рыс фанетыкі і марфалогіі царкоўнаславянскай мовы. Аўтар правільна падышоў да асвятлення яе многіх фанетычных і марфалагічных асаблівасцей, вызначыў і раскрыў яе шматлікія граматычныя катэгорыі і ўвёў ва ўжытак адпаведную лінгвістычную тэрміналогію, якая ў вялікай колькасці захавалася ва ўсходнеславянскіх мовах аж да нашых дзён.

У 1619 г. у Еўі, што пад Вільняй, была надрукавана **“Грамматіки Славенския правильное синтагма”** **Мялеція Сматрыцкага**. Яна мае выключнае значэнне ў развіцці граматычнай думкі як на Беларусі, так і ва ўсіх славян. М. Сматрыцкі распрацаваў, паслядоўна растлумачыў і замацаваў найважнейшыя нормы царкоўнаславянскай мовы з улікам папярэдняй граматычнай традыцыі. Многія архаічныя з’явы станавіліся, паводле граматыкі, абавязковай нормай. Фактычна М. Сматрыцкі распрацаваў той тып царкоўнаславянскай мовы, які выкарыстоўваўся на Беларусі і Украіне. Ён распрацаваў лінгвістычную тэрміналогію, зрабіў назіранні над гукамі, станами, трыманнем у славянскіх мовах. “Грамматіки Славенския правильное синтагма” М. Сматрыцкага для таго часу была дастаткова сур’ёзнай навуковай працай. Яна з’яўлялася падручнікам для вучняў і ўзорам для аўтараў іншых граматык на працягу амаль паўтара стагоддзя. Па ёй вучыўся М. Ламаносаў, назваўшы яе “вратами учёности”.

Заслугоўвае ўвагі **“Граматыка словенская”** **Івана Ужэвіча** – студэнта Парыжскага ўніверсітэта (сусветна вядомай Сарбоны) у двух рукапісах – 1643 г. і 1645 г. Напісана граматыка на лацінскай мове, прыклады падаюцца кірыліцай. Граматыка складаецца з фанетычна-арфаграфічнай часткі, марфалогіі і сінтаксісу. Гэта была першая спроба апісання тагачаснай літаратурнай мовы беларусаў і ўкраінцаў,

а не царкоўнаславянскай мовы. На жаль, “Граматыка словенская” не была надрукавана. Выдадзена яна толькі ў 1970 г. у Кіеве фотамеханічным спосабам.

3. Лексікаграфічныя працы XVI–XVII стст.

У канцы XVI ст. на Беларусі пачалі з’яўляцца спецыяльныя друкаваныя слоўнікі для тлумачэння незразумелых царкоўнаславянскіх і розных іншамоўных слоў, хоць ужо намнога раней у гэтым кірунку праводзілася даволі сур’ёзная лексічная праца. Так, здаўна існавала практыка тлумачыць на палях старонак кніжныя (царкоўнаславянскія) словы сінонімамі, узятымі з народнай мовы. Такія тлумачэнні сустракаюцца ў многіх помніках беларускай пісьменнасці, у тым ліку і друкаваных – у выданнях Ф. Скарыны, С. Буднага і інш.). Першыя пущавіны айчыннай лексікаграфіі заклаў, як вядома, Францыск Скарына тлумачэннем этымалогіі біблейскіх імёнаў і назваў у сваіх прадмовах, а таксама ўвядзеннем на “боцех” друкаваных кніг глосаў – перакладаў на простую мову незразумелых царкоўнаславянскіх слоў. У канцы XVI ст. распаўсюджваліся асобныя рукапісныя слоўнічкі невялікага памеру – так званыя **прыточнікі**, **гласарыі**, якія дадаваліся да царкоўнаславянскіх кніг.

Пасля практыкі Скарыны глосы сталі традыцыйнымі ў кніжнай справе. Пазней патрэбы чытача задавальнялі **амастыконы** (талкаванні імёнаў), якія звычайна дадаваліся ў канцы тэксту старадрукаў і насілі перакладны характар. К канцу XVI ст. яны сфарміраваліся ў асобны слоўнікавы тып – **азбукоўнікі**, якія былі патрэбныя для перакладу і тлумачэння біблейскіх, а пазней і свецка-мастацкіх тэкстаў.

У другой палавіне XVI ст. быў створаны рукапісны **“Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто”**. Гэта адна з першых спроб тлумачальна-перакладнога слоўніка ва ўсходніх славян. Стваральніка гэтага параўнаўча невялікага (908 няпоўных тлумачальных пар) слоўніка можна з поўным правам называць адным з пачынальнікаў нашай айчыннай лексікаграфіі. На жаль, слоўнік да гэтага часу адносіцца да ліку ананімных.

Да ліку выдатных помнікаў лексікаграфічнай культуры XVI ст. належыць **“Лексіс” Л. Зізанія** (1596 г.) – аднаго з пачынальнікаў усходнеславянскай лінгвістыкі. Гэты слоўнік носіць перакладны характар. Асноўнае яго прызначэнне – распрацоўка царкоўнаславянскай мовы. Л. Зізаній тлумачыў незразумелыя царкоўнаславянскія словы сродкамі “простай мовы”, што давала магчымасць вучням брацкіх школ Беларусі і Украіны авалодаць беларускай мовай. У рээстравай частцы слоўніка больш за 1060 слова, а ў тлумачальнай – больш за 2 тысячы. Трэба адзначыць, што

большасць пададзеных аўтарам у перакладной частцы слоў ужываюцца і сёння. Напрыклад: *зараз, глупство, ласка, мова, твар, людзкасць* і інш.

Да XVII ст. адносіцца слоўнік “**Синонима славеноросская**”, аўтар якога невядомы. Гэтае лексікаграфічнае выданне мае дастаткова вялікі аб’ём, уключаючы каля 5000 рэестравых слоў. Гэта тлумачальна-перакладны сінанімічны слоўнік усходнеславянскага моўнага рэгіёна, у якім упершыню пададзена вытлумачэнне адной народнай мовы (старажытнарускай) на другую (старабеларускую). Многія словы, зафіксаваныя ў рэестры слоўніка, актыўна выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай мове. Напрыклад, *бліскавіца, бок, брама, торба, таемніца, ярмо* і інш. Слоўнік уключае ў сябе найчасцей тыя старабеларускія словы, якія адрозніваюцца ад старарускіх адпаведнікаў лексічным значэннем (*блазенство – уродство, блукаюся – скітаюся*), граматычнымі ці фанетычнымі прыкметамі (*байка – баснь, баянне; ворогую – враждую*). У слоўніку прадстаўлены лексічныя адзінкі, якія выкарыстоўваліся ў розных стылях – ад рэлігійнага да свецка-мастацкага.

Яшчэ адным значным старабеларускім друкаваным слоўнікам, з’яўляецца “**Лексиконъ славеноросскій и именъ тлькованіе**” **Памвы Бярынды** – выдатнага дзеяча ўкраінскай і беларускай культуры і навукі XVII ст. “Лексикон...” быў выдадзены ў Кіеве ў 1627 г., а перавыдадзены ў друкарні Куцеінскага манастыра пад Оршай у 1658 г. Гэты слоўнік змяшчае ў сабе каля 7 тысяч рэестравых слоў і мае рысы тлумачальнага, энцыклапедычнага і этымалагічнага слоўнікаў. Асноўны матэрыял аўтар сабраў з друкаваных і рукапісных царкоўнаславянскіх кніг. “Лексиконъ” П.Бярынды служыў не толькі мэце пашырэння і развіцця царкоўнаславянскай мовы, але і знаёміў з фактамі беларускай і ўкраінскай моў, з’яўляючыся выдатным помнікам міжславянскіх зносін. У гэтым выяўляецца яго каштоўнасць і ў адносінах да нашага часу.

Модуль 3. Перыяд новай беларускай літаратурнай мовы

Тэма 9. Новая беларуская літаратурная мова XIX ст.: асаблівасці фарміравання і развіцця

Пытанні

1. Гістарычныя ўмовы фарміравання і асаблівасці развіцця новай беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XIX ст.

2. Асаблівасці функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палавіне XIX ст.

3. Публіцыстыка на Беларусі ў другой палавіне XIX ст. Моўна-стылістычныя асаблівасці газеты К. Каліноўскага “Мужыцкая праўда”.

Літаратура

Асноўная

1. Крамко, І.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч. – Мінск. – 1968. – Т. 2. – С.7–110.
2. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П.Красней, Л.М.Шакун. – Мінск, 1986. – С.129–153.
3. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984. – С.175–233.

Дадатковая

4. Азарка, В.У. Гісторыя беларускай мовы : вучэб.-метадыч. дапам. / В.У. Азарка, А.С. Васілеўская, А.Г. Міхалевіч. – Мінск : БДПУ, 2010. – С.26–28.
5. Жураўскі, А.І. Важнейшыя адрозненні паміж новай і старой беларускай літаратурнай мовай / А.І. Жураўскі, І.І. Крамко // Жывая спадчына. – Мінск, 1992. – С. 106–129.
6. Крамко, І.І. Каліноўскі Кастусь / І.І. Крамко // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С.243–245.
7. Леванцэвіч, Л.В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вуч.-мет. комплекс / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2010. – С. 95–111.
8. Ламека, У.Б. Дунін-Марцінкевіч Вікенцій Іванавіч / У.Б. Ламека // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 185–187.
9. Ламека, У.Б. У плыні Багушэвічавай мовы/ У.Б. Ламека // Полымя. – 1984. – № 7. – С. 207–212.
10. Ламека, У.Б., Багушэвіч Францішак Казіміравіч / У.Б. Ламека, У.І.Содаль // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 67–69.
11. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск, 1994. – С. 80–87.
12. Содаль, У.І. З Багушэвічавай граматыкі /У.І. Содаль // Дзень паэзіі – 90. – Мінск, 1990. – С. 215–216.

1. Гістарычныя ўмовы фарміравання і асаблівасці развіцця новай беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XIX ст.

Як вядома, у канцы XVIII ст. беларускі народ апынуўся ў новых гістарычных абставінах: некалі магутная Рэч Паспалітая пасля трох падзелаў (1772, 1793, 1795 гг.) перастала існаваць. Беларускія землі канчаткова ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі. Іх далучэнне да Расіі, у цэлым, аказала дабратворны ўплыў на эканамічнае і культурнае развіццё Беларусі. Беларускі народ, пазбавіўшыся прымусовай паланізацыі, далучыўся да багатай культурнай скарбніцы рускага народа. Перадавая ж расійская грамадскасць не магла не зацікавіцца тым, што за народ далучыўся да Расіі, хто такія беларусы і якой мовай яны карыстаюцца. Прыярытэт у вырашэнні гэтых пытанняў адразу ўзялі на сябе афіцыйныя ўлады. Было заяўлена, што Расія вярнула

сябе частку рускага народа, якая ў выніку неспрыяльнага збегу гістарычных акалічнасцей часова трапіла пад уладу Польшчы, гібела і псавалася пад уплывам “пальшчызны”. Адносіны царызму да далучаных народаў Беларусі і Украіны выявіла Кацярына II, якая лічыла неабходным вынішчыць у мясцовага насельніцтва “распуснае меркаванне” аб сваім адрозненні ад велікарускага народа.

З польскага ж боку беларускія землі лічылі па-ранейшаму правінцыяй Польшчы, а беларускую мову разглядалі як дыялект польскай мовы, яе “крэсовае” адгалінаванне. Аж да 30-х гадоў XIX ст. польская мова бытвала ў школьным выкладанні і справаводстве, на ёй вялося богаслужэнне ў касцёлах.

Доўгі час не ўжывалася нават слова “беларусы”: у рускім друку выкарыстоўвалася назва “белорусцы” (для жыхароў усходняй часткі Беларусі), жыхароў заходніх земляў называлі “літвінамі” ці “літвякамі”. Уз’яднанне з Расіяй не вызваліла беларусаў ад сацыяльнага і нацыянальнага уціску, не прывяло да стварэння хаця б якой-небудзь беларускай аўтаноміі. У складзе Расіі Беларусь канчаткова страціла не толькі дзяржаўнасць, але і сваю этнічную назву, ператварыўшыся ў паўночна-заходнюю ўскраіну імперыі.

Царскі ўрад ігнараваў не толькі дзяржаўную самастойнасць, але і этнічную, моўную, культурна-рэлігійную адметнасць беларускага народа. Беларускую мову называлі дыялектам (“наречіем”) велікарускай мовы (гэтай думкі прытрымліваліся нават такія слыннымя лінгвістычныя аўтарытэты таго часу, як І. Сразнеўскі, А. Сабалеўскі, А. Патабня). Беларуская мова ў пісьменнасць, афіцыйны ўжытак і школу не дапускалася. Друкаваных органаў на беларускай мове на той час не існавала. Беларускай мовай у яе дыялектнай форме карысталася найперш сялянства, местачкоўцы, ніжэйшыя слаі насельніцтва буйных гарадоў, а таксама дробная шляхта. Прадстаўнікі ж вышэйшага саслоўя гаварылі па-польску ці па-расійску.

Загадам Мікалая I у 1840 г. на Беларусі ў якасці афіцыйнай была ўведзена руская мова, што адкрывала шлях і рускаму заканадаўству, і рускай школе. У 1839 г. была ліквідавана ўніяцкая царква, якая вяла набажэнства на беларускай мове. Усё, што знаходзілася пад беспісьмовым сялянскім бытам (канцылярыя, школа, царква), было рускім. Не працавала ніводнай школы на беларускай мове.

Такім чынам, паўкаланіяльнае становішча Беларусі ў складзе Расійскай імперыі, адсутнасць уласнай дзяржаўнасці, забарона беларускага друкаванага слова, эканамічная адсталасць і некаторыя іншыя вышэйшыя памянёныя акалічнасці замураджвалі фарміраванне беларускай нацыі і яе мовы. Працэс складвання нацыянальнай мовы расцягнуўся больш як на стагоддзе – ад пачатку XIX ст. да першых

дзесяцігоддзяў XX ст. Галоўнай прычынай гэтага была найперш адсутнасць свайго дзяржаўна-палітычнага ўтварэння.

2. Асаблівасці функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палавіне XIX ст.

Пасля паўстання 1863 г. яшчэ больш узмацніўся сацыяльны прыгнёт беларускага народа. Царскім урадам была распрацавана сістэма мер, накіраваная на “абрусенне” Паўночна-Заходняга краю, падаўленне імкненняў беларускага народа развіваць нацыянальную культуру і літаратуру на роднай мове. У другой палавіне XIX ст. на Беларусі літаратурнае і культурнае жыццё рэзка запаволілася. Паранейшаму нельга было пісаць і друкаваць па-беларуску. Як і ў пачатку XIX ст., дазвалялася толькі друкаваць фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы, гістарычныя дакументы і помнікі пісьменства. Заўважым, што ў гэты час на Беларусі быў наогул прыпынены кнігадрук. Так, за ўсё XIX ст. выйшла толькі 75 кніг на беларускай мове, а пасля паўстання 1863 г. да канца стагоддзя – ніводнай кнігі па-беларуску. Творы мастацкай літаратуры і публіцыстыкі выдаваліся або нелегальна, або за мяжою.

І ўсё ж літаратурна-культурнае жыццё на Беларусі ў другой палавіне XIX ст. не спынілася. Ля вытокаў новай беларускай літаратуры ў гэты час стаялі В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч, Я. Лучына, Ф. Тапчэўскі і іншыя пісьменнікі. З развіццём новай беларускай літаратуры ішло развіццё новай беларускай літаратурнай мовы, адбывалася яе далейшая літаратурная апрацоўка, складваліся граматычныя і арфаграфічныя нормы.

Усе беларускія пісьменнікі гэтага часу пісалі на мове роднай *гаворкі*, а таму лексіка, фанетыка, сінтаксіс іх твораў былі народна-дыялектнымі. Арыентацыя на народную аснову мела як станоўчы бок (нацыянальны каларыт, прастата, жывасць), так і адмоўны (абмяжоўваліся выяўленчыя магчымасці мовы, бо ў творах адлюстроўвалася пераважна мова ніжэйшых сацыяльных пластоў горада і вёскі, чым і тлумачылася “заніжанасць мовы”, моўны натуралізм у творах на “мужыцкую тэму”). Большасць пісьменнікаў пісалі ў той час і па-беларуску, і па-польску, а часам і па-руску, чым і тлумачылася шырокае выкарыстанне ў іх творах, якія напісаны па-беларуску, паланізмаў і русізмаў. Некаторыя паланізмы, апрача таго, траплялі ў літаратурную мову з вусных гаворак беларускага народа, дзе яны ўжо доўгі час ужываліся. Рускамоўныя элементы траплялі на беларускую моўную глебу праз пераклады твораў прагрэсіўнай рускай літаратуры, а таксама з асобных беларускіх гаворак пераходнага тыпу.

Моўныя асаблівасці твораў другой палавіны XIX ст. залежалі ад таго, які дыялект быў пакладзены ў іх аснову. З гэтай прычыны мова мастацкіх тэкстаў нярэдка была квяцістай, стракатай, часам прымітыўнай. Адсутнасць строгай агульнапрынятай нормы, кіраванне “на свой густ”, бо не было вядучага дыялекту, прыводзіла да стылістычнай неўпарадкаванасці мовы.

Асноўнай сферай, у якой выпрацоўваліся нормы новай беларускай літаратурнай мовы, была паэзія (П. Багрым, Я. Чачот, Я. Лучына, В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч) і публіцыстыка. Да першых публіцыстычных тэкстаў адносяцца *ананімныя гутаркі*, якія вельмі інтэнсіўна ствараліся на жывой беларускай мове напярэдадні паўстання 1863 г. і мелі ярка выражаны сацыяльны змест. У лік беларускіх публіцыстычных твораў XIX ст. уваходзілі таксама *адозвы* і *пракламацыі*, якія тлумачылі загану тагачаснага жыцця і клікалі народ на барацьбу супраць сацыяльнага і нацыянальнага ўціску. Самым радыкальным з усіх агітацыйных выданняў, што выходзілі напярэдадні і ў час паўстання 1863 г., была першая беларуская нелегальная газета “**Мужыцкая праўда**”, сем нумароў якой разам са сваімі паплечнікамі выдаў К. Каліноўскі.

Такім чынам, для беларускіх выданняў другой палавіны XIX ст. была характэрна адсутнасць сталых агульнапрынятых граматычных і арфаграфічных нормаў. І гэта зразумела: на тым узроўні, на якім знаходзілася беларуская літаратурная мова ў той час, яны проста не маглі скласціся. Больш за тое, незразумелым заставалася, на якім дыялекце трэба абапірацца пры іх выпрацоўцы. У XX ст. беларуская літаратурная мова ўступала ўсё яшчэ неўнармаванай і некадыфікаванай, не маючы распрацаванай навуковай тэрміналогіі і кніжна-пісьмовых стыляў.

3. Публіцыстыка на Беларусі ў другой палавіне XIX ст. Моўна-стылістычныя асаблівасці газеты К. Каліноўскага “Мужыцкая праўда”

Беларуская літаратура ў XIX ст. развівалася амаль выключна ў мастацка-белетрыстычных жанрах: пераважна паэтычных, часткова драматургічных, яшчэ менш – праяічных. Побач з мастацкай літаратурай у гэты час пачынае развівацца і публіцыстыка.

Выкарыстанне беларускай мовы ў публіцыстычных творах пачалося яшчэ ў старажытныя часы. Гэта традыцыя не знікла бяследна. Ужо адначасова з узнікненнем першых твораў новай беларускай мастацкай літаратуры ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. на беларускай мове з’яўляюцца і творы мастацкай публіцыстыкі з ярка выражаным сацыяльным зместам – так званыя гутаркі, якія пісаліся

жывой народнай гаворкай у выглядзе апавяданняў, дыялогаў, у вершах і прозе. Гутаркі працягвалі стварацца на працягу ўсяго XIX ст., паступова пранікаючы са сферы вуснага бытавання ў друк.

У перыяд падрыхтоўкі і правядзення паўстання 1863 г. з'явілася многа нелегальных пракламацый і адозваў з заклікамі падымацца на барацьбу супраць цара і памешчыкаў. Сярод іх асобае месца займае першая беларуская нелегальная газета **“Мужыцкая праўда” К. Каліноўскага (1862–1863 гг.)**.

Беларуская публіцыстыка другой палавіны XIX ст. не аднолькавая не толькі па змесце, але і па ідэйнай скіраванасці. Так, побач з творамі, у якіх моцна гучаў рэвалюцыйна-дэмакратычны пафас, польска-дваранскімі прапагандыстамі выпускаліся гутаркі і пракламацыі, якія імкнуліся пасеяць варожасць паміж рускім і беларускім народамі і пераканаць беларускага селяніна ў тым, быццам самае лепшае выйсце – апынуцца пад уладай польскіх памешчыкаў. На беларускай мове друкаваліся спецыяльныя адозвы і брашуры царскімі прыгоннікамі, якія апраўдвалі існуючы эксплуатацыйны лад.

Як адзначалася вышэй, асобае месца сярод публіцыстычных твораў другой палавіны XIX ст. займае нелегальная газета **“Мужыцкая праўда”**. Аўтарам яе з'яўляецца публіцыст, рэвалюцыянер-дэмакрат Кастусь (Канстанцін Вікенцій Сямёнавіч) Каліноўскі. Нарадзіўся Кастусь Каліноўскі у 1838 г. у вёсцы Мастаўляны Беластоцкага ваяводства (тэрыторыя сучаснай Польшчы). У 1860 г. скончыў Пецярбургскі ўніверсітэт са ступенню кандыдата права. За кіраўніцтва паўстаннем 1863–1864 гг. на Беларусі і ў Літве быў публічна пакараны смерцю 22 сакавіка 1864 г. у Вільні.

Працэс дэнацыяналізацыі, які інтэнсіўна адбываўся ў ХVIII ст. пасля пераводу справаводства на Беларусі на польскую мову, не спыніўся і пасля далучэння Беларусі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай да Расійскай імперыі. Беларускай мове ўсё менш і менш заставалася месца і ў недзяржаўных сферах. Нават сфера побыту не заставалася недатыкальнай. Праз школу, культурныя ўстановы і дзелавыя кантакты ўсё шырэйшыя колы насельніцтва Беларусі адыходзілі ад роднай мовы і далучаліся да польскай ці рускай.

У гэты складаны перыяд перадавыя сілы беларускай інтэлігенцыі звярнуліся да мовы простага люду. Да сярэдзіны XIX ст. з'явіліся беларускія творы (Я. Чачот, В. Дунін-Марцінкевіч і інш.), аўтары якіх імкнуліся даць асвету беларускаму селяніну, абудзіць яго чалавечую годнасць. Але гэта разыходзілася з інтарэсамі царызму. Таму царскія ўлады наносіць удар па маладой беларускай прэсе пастановай 1859 г. **“не дапускаць ужывання польскага алфавіту для друкавання твораў на беларускай гаворцы”**, каб не **“стварыць і развіць адпаведную народнасць”**. Забарона нанесла ўдар па першых парастках беларускай

нацыянальнай літаратуры, бо ў той час нашы пісьменнікі друкавалі свае творы менавіта лацінскім шрыфтам. Але рэвалюцыйная сітуацыя завяршаецца паўстаннем 1863 г., падчас якога беларусы атрымалі шанс заявіць, што яны яшчэ не памерлі. К. Каліноўскі і яго паплечнікі вывелі беларускую мову на рэвалюцыйную трыбуну, далі ёй месца ў найгалоўнейшай на той час сферы афіцыйнага ўжытку.

Стаўленне К. Каліноўскага да беларускай мовы выцякала з яго сацыяльна-палітычнай праграмы, дзе свабоднае самавызначэнне беларускага народа ў федэратыўнай дзяржаве было адным з найважнейшых пунктаў. Мову ён разглядаў як неад’емны фактар нацыянальнага быцця. Заклікаўшы народ ісці “ваяваць за сваё чэлавечае і народное право”, К. Каліноўскі на мове гэтага народа пачаў выдаваць разам з аднадумцамі газету “Мужыцкая праўда” пад псеўданімам “Яська-гаспадар з-пад Вільні” і распаўсюджваць яе сярод насельніцтва.

У пытаннях апрацоўкі беларускай мовы К. Каліноўскі залежаў ад тых самых фактараў, што і іншыя пісьменнікі і грамадскія дзеячы яго часу. Пачынаць даводзілася амаль на пустым месцы: не было ні пісьмовых традыцый, ні друкаванага органа, ні навуковых распрацовак. Была толькі забарона друкаваць беларускія творы і панаванне дзвюх дзяржаўных моў – рускай і польскай. У тых абставінах абавязкова даводзілася найперш на мову роднай гаворкі. Для К. Каліноўскага гэта была гаворка Заходняй Гродзеншчыны з усімі яе агульнабеларускімі і вузкаясцовымі асаблівасцямі, якія і адбіліся на мове “Мужыцкай праўды”.

Са з’яў, агульных для большай часткі беларускіх гаворак, тут перадаюцца дзеканне і цеканне (*абдзіраці, будзем, чепер, хаварычъ*), пераход *л, в у ў* (*настаў час, праўда*), цвёрдае *р* (*гаварычъ*), зацвярдзелы характар гукаў *ж, ч, ш* (*йэшчэ, мужыкоў, вашаго*). Паслядоўна перадаецца асімілятыўнае змякчэнне зычных (*вольношьчъ, шьмело*), хоць іншыя віды асіміляцыі не перадаваліся (*народ паразумнеў, разпытаў*). Найважнейшая фанетычная з’ява беларускай мовы – аканне – у першых шасці нумарах “Мужыцкай праўды” ў перадацкіх складах, як правіла, перадаецца (*адрабляючъ, аджін, разталкавачъ*), а ў паслянацкіх захоўваецца *о* (*голос, на сторону, ворох*). Тут праявіліся і асаблівасці гродзенскай гаворкі (*бачько, бывало*). У формах роднага склону прыметнікаў і займеннікаў у перадапошнім складзе захоўваецца *а* (*боскахо, ніякахо, забачахо*).

Моцная сувязь з мовай роднай гаворкі наглядаецца таксама ў перадачы марфалагічных з’яў. Гэта і канчатак давальнага склону *-ові (-еві)* (*человекові, маскалеві*), і канчатак *-мо* ў 1-й асобе мн. л. дзеясловаў (*аддамо, джержымошыя, служымо*), і канчатак *-эце (-еце)* у 2-й асобе дзеясловаў загаднага ладу (*пшымеча, скажече*), і канчаткі *-ом*

(-ём) у месным склоне займеннікаў (*на том шьвече, о сваём браче*). Дыялектнымі з'яўляюцца і формы творнага склану на *-эй* (*дженъ з ночей, з аднэй стараны*). Некаторыя вузкадыялектныя формы ўжываюцца побач з пашыранымі ў беларускай мове, як, напрыклад, інфінітывы на *-ці* і *-ць* (*ашукачі, баранічі і браць, крыўджіць*), два канчаткі (*-е* і *-і*) у месным склоне назоўнікаў (*на шьвече і на шьвечи*), кароткія і поўныя формы прыметнікаў і займеннікаў (*астатню кашулю, гэто пішьмо, аджінакую душу*).

Аснову лексічнага фонду твораў К. Каліноўскага складаюць тыповыя беларускія словы, такія, як *бацькаўшчына, бачыць, вельмі, вырабляць, гадаваць, каб, карыць, кашуля, марнаваць, нарэшыце, патрэба, праца, хвала, шчыры* і інш.

Побач з традыцыйнай лексікай у творах К. Каліноўскага з'яўляецца вялікая колькасць новых слоў, якія абазначалі працэсы і рэаліі тагачаснага жыцця: *бунт, газэтка, маніфест, маскаль, паўстанне, рэкрут, старшына, сходка, указ* і інш. Многія словы, ужытыя К. Каліноўскім у новым кантэксце, набывалі новае гучанне і нават новы для беларускай мовы сэнс, напрыклад: *глуміцель народа, дух народны, грабіць у народзе памяць, мужыцкая праўда, падаткі на душы* і інш.

Для стылёвых мэт К.Каліноўскі перш за ўсё выкарыстоўваў багаты арсенал беларускай мовы. Яго творы з'яўляюцца вяршыняй беларускай публіцыстыкі XIX ст. Выбар лексічных і граматычных сродкаў у іх падпарадкаваны задачы ўздзейнічаць на чытача праз яго пачуцці, знайсці водгук у яго душы. Таму характэрнай рысай “Мужыцкай праўды” з'яўляецца высокая ступень эмацыянальнасці мовы, што дасягаецца за кошт шырокага ўжывання слоў у пераносным значэнні (*аблізачь чалавека, кроўю запісачь*), памяншальна-ласкавых (*мае міленькіе, выйджеш голенькі*), грубых слоў (*сабача юха*), шматлікіх параўнанняў (*жычэ наше горше сабачаго*) і прыказак (*астатню сарочку жьдджерчі*). Каб надаць сваім выказванням эмацыянальную афарбоўку, К. Каліноўскі ўмела выкарыстоўвае і сінтаксічныя сродкі. Ён часта ўжывае звароткі (*гэтакаго ліха, Джечюкі, і скаціна не знае*), клічныя і пыталныя інтанацыі (сказы): *Станьмо дружно разом за нашу вольношьць; Хто нам лепш думае?* Многія пытанні маюць рытарычны характар.

Задача стварэння беларускай літаратурнай мовы патрабавала арыентацыі на патэнцыял жывых народных гаворак. Але гэты працэс адбываўся ва ўмовах панавання ў афіцыйных сферах польскай і рускай моў. Таму на мове кожнага пісьменніка таго часу адбіўся ўплыў гэтых моў. Як і іншыя сучаснікі, К. Каліноўскі выкарыстаў польскую графіку, прымяніў некаторыя арфаграфічныя прыёмы польскай мовы, як, напрыклад, злітнае напісанне часціц *ж* і *бы* са знамянальным словам

(былібы, ходжжж, сейчжж), раздзельнае напісанне часціцы *-ся* (збаяў ся). Сустракаюцца марфалагічныя (*гасподарскіе, люджі, сваго*) і сінтаксічныя паланізмы (*не мею грошы, забралі нам пачеху*) і ў значнай колькасці лексічныя (*виэхмоцы, здерства, крулеўства, ронд, сызма, шыбеніца*). На мове твораў К. Каліноўскага адбіўся і ўплыў рускай мовы. Гэта канчаток *-іе* ў назоўніках н. р. (*православіе, злітованіе*), суфікс *-іва (-ыва)* у дзеясловах шматкратнага дзеяння (*аплакываў, прыказывае*), шэраг лексічных запазычанняў (*вялец, кнут, праворны, прыказ, харашо* і інш.).

Прынятыя К. Каліноўскім прынцыпы арфаграфіі вытрымліваюцца ў яго творах непаслядоўна. А сёмы нумар “Мужыцкай праўды” адрозніваецца ад першых шасці іншым падыходам да перадачы некаторых моўных з’яў. Гэта дае падставы сцвярджаць, што аўтарам апошняга нумара газеты мог быць нехта іншы.

Найважнейшай заслугой К. Каліноўскага перад беларускім народам было тое, што ён, правільна зразумеўшы ролю мовы ў жыцці нацыі, зрабіў практычны крок, каб надаць беларускай мове статус раўнапраўнай сярод суседніх моў, прадстаўляў беларусаў праз свае творы і беларускамоўныя дакументы паўстанцкага камітэта як самастойны народ. Гэтым ён абудзіў нацыянальную самасвядомасць нашага беларускага народа.

Тэма 10. Беларуская літаратурная мова ў пачатку ХХ ст.

Пытанні

1. Беларускае кнігадрукаванне і развіццё беларускай літаратурнай мовы ў пачатку ХХ ст. Роля газеты “Наша ніва” ў станаўленні літаратурнай нормы.
2. Б. Тарашкевіч “Беларуская граматыка для школ” і яе роля ў распрацоўцы граматычна-правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы.

Літаратура

Асноўная:

1. Браніслаў Тарашкевіч. Беларуская граматыка для школ. – 5-е выд., факсім. – Мінск, 1991.
2. Крамко, І.І Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч. – Мінск. – 1968. – Т. 2. – С. 110–154.
3. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П. Красней, Л.М. Шакун. – Мінск, 1986. – С. 153–171.
4. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск, 1994. – С. 93–99.
5. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984. – С. 233–249.

Дадатковая:

6. Германовіч, І.К. Тарашкевіч Браніслаў Адамавіч / І.К. Германовіч // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 558–559.
7. Ермаловіч, М. Слова пра “Нашу ніву”. Да выхаду факсімільнага выдання / М. Ермаловіч // Польша. – № 2. – 1990. – С. 166–169.
8. Леванцэвіч, Л.В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вуч.-мет. комплекс / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2010. – С. 111–120.
9. Ліс, А. Браніслаў Тарашкевіч / А. Ліс. – Мінск, 1966.
10. Міхневіч, А.Я. Першая беларуская граматыка для школ / А.Я. Міхневіч // Жывая спадчына. – Мінск, 1992. – С. 214–223.
11. Мова “Нашай Нівы” (1906-1915). Варыянтнасць. Сінанімія / В.П. Лемцюгова [і інш.]. – Мінск, 2005.
12. Развіццё лексічнай сістэмы беларускай мовы ў XIX – пачатку XX ст. // Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мінск, 1970. – С. 228–265.
13. Слоўнік мовы “Нашай нівы” (1906 –1915). У 5 т. Т.1-3. – Мінск, 2003–2015.
14. Усціновіч, Г.К. “Наша ніва” / Г.К. Усціновіч // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 384–386.
15. Шакун, Л.М. “Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча / Л.М. Шакун // Гісторыя беларускага мовазнаўства. – Мінск, 1995. – С. 125–133.
16. Яновіч, А. Б.А. Тарашкевіч-мовавед: Да 90-гаддзя з дня нараджэння / А. Яновіч // Беларуская лінгвістыка. – Мінск, 1982. – Вып. 21. – С. 28–36.

1. Беларускае кнігадрукаванне ў пачатку XX ст. Роля газеты “Наша ніва” ў станаўленні літаратурнай нормы

Дазвол друкаваць па-беларуску ў пачатку XX ст. ажывіў літаратурную і кнігавыдавецкую дзейнасць на беларускай мове. У літаратуру прыходзяць новыя імёны: Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, Цётка, М. Гарэцкі, З. Бядуля і інш. Названым пісьменнікам давялося вырашыць пытанні ўнармавання правапісу, развіцця лексічнай і граматычнай сістэмы беларускай мовы, закладваць асновы яе стыляў. Мацнее мастацкая і навукова-папулярная літаратура, друкуюцца падпольныя брашуры, ствараюцца першыя беларускія выдавецтвы.

Адно з першых легальных выдавецтваў было створана ў 1906 г. у Пецярбургу. Гэта была суполка “Загляне сонца і ў наша ваконца”, якая праіснавала амаль да першай сусветнай вайны, паставіўшы за мэту “выдаваць і шырыць выдання беларускіе і ўсё, што стыкаецца з жыццём Беларусі”. Суполка выдала 22 беларускія кнігі, сярод якіх былі “Гапон” В. Дуніна-Марцінкевіча, “Дудка беларуская” і “Смык беларускі” Ф. Багушэвіча, “Жалейка” Я. Купалы і інш. Кнігі на беларускай мове друкаваліся двума шрыфтамі – кірыліцай і лацінкай.

У 1907 г. у Вільні было заснавана выдавецтва “Наша ніва”, якое разнастаіла літаратуру ад мастацкай да навукова-папулярнай.

Узнікаюць іншыя беларускія выдавецтвы, у ліку якіх былі “Саха”, “Наша хата”, “Мінчук”, “Палачанін”.

З 1906 г. пачынаецца гісторыя беларускай легальнай прэсы. Першымі беларускімі легальнымі газетамі сталі газеты “**Наша доля**” і “**Наша ніва**”. Яны былі створаны для таго, каб заснаваць орган, вакол якога можна было б згуртаваць сілы для культурнага і нацыянальнага адраджэння беларусаў. “Наша доля” выходзіла ў Вільні з 1 верасня па 1 снежня 1906 г. Выйшла ўсяго пяць яе нумароў, якія былі канфіскаваны, на шостым нумары газету закрылі. У лістападзе 1906 г. пачала выходзіць “Наша ніва”, жыццё якой было больш доўгім – да жніўня 1915 г. (у гісторыі беларускай мовы гэты час называюць “*нашаніўскім перыядам*”). У 1906 г. у першым нумары “Наша ніва” заявіла: “Мы будзем бараніць справы весковых людзёў”... У газеце друкаваліся творы Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, Цёткі, Ц. Гартнага, З. Бядулі, К. Буйло, А. Гурло і іншых паэтаў і пісьменнікаў. Іх згуртаванне вакол “Нашай нівы” было з’явай станоўчай не толькі ў плане грамадскім, але і ў плане выпрацоўкі літаратурных нормаў. Гэта былі пісьменнікі розных стыляў і напрамкаў, якія ў аснову сваіх твораў клалі гаворкі той мясцовасці, з якой яны паходзілі.

У хуткім часе стаў выходзіць каляндар-альманах “Беларускі каляндар “Нашай нівы””. Выйшла сем такіх календароў, якія хутка заваявалі прыхільнасць вясковых жыхароў, бо асвятлялі самыя розныя пытанні жыцця і побыту народа, а таксама падаваліся каштоўныя практычныя парады для сялян-гаспадароў.

Супрацоўнікі рэдакцыі актыўна працавалі над мовай, друкуючы матэрыялы з розных рэгіёнаў з захаваннем мясцовых асаблівасцей маўлення. Сёння па матэрыялах “Нашай нівы” можна правесці свайго роду рэканструкцыю пісьмовай мовы пачатку XX ст. Газета надавала вялікую ўвагу культуры мовы, адбору моўнага матэрыялу, яна папулярызавала беларускую мову, патрабуючы ад афіцыйных улад, каб у школах вялося яе выкладанне. Так, у артыкулах А. Луцкевіча “Родная мова і яе культурнае значэнне” (1910 г.), В. Ластоўскага “Родная мова” (1914 г.), Я. Купалы “Ці маем мы права выракацца роднай мовы?” (1914 г.) сцвярджалася, што беларуская мова – нацыянальнае багацце беларусаў, народны скарб, што беларусы засталіся народам толькі таму, што ў іх была родная мова, бо “яна калыска душы, гордасць і імя народа”, адзначалася, што беларусы павінны ствараць і развіваць сваю нацыянальную культуру на роднай мове. Газета дабівалася таксама ўвядзення беларускай мовы ў цэрквах і касцёлах.

Акрамя “Нашай нівы” і “Нашай долі”, у пачатку XX ст. выходзілі іншыя выданні: газеты “Беларус” (1913–1915 гг.), “Гоман”

(1916–1917 гг.), “Дзянніца” (1916 г.); часопісы “Саха” (1912–1914 гг.), “Лучынка” (1914 г.), літаратурна-публіцыстычны альманах “Маладая Беларусь”.

Станаўленне нормаў беларускай літаратурнай мовы ў пачатку ХХ ст. адбывалася ў цяжкіх і супярэчлівых умовах. Адны дзеячы айчынай культуры бачылі ўзоры літаратурнай мовы ў рускай, іншыя – імкнуліся адгарадзіць беларускую літаратурную мову ад іншых моў, найперш рускай і польскай. Гэтую барацьбу зведала і выдавецкая практыка “Нашай нівы”. Доўгі час газета выдавалася двума шрыфтамі: лацінкай і кірыліцай. З 1912 г. “Наша ніва” пачала выдавацца толькі кірыліцкімі літарамі (“гражданкой”) з некаторымі зменамі для перадачы беларускіх гукаў. Друкаванне “гражданкой” азначала перанясенне рускіх графічных традыцый. Разам з тым адлюстроўваліся і беларускія графічныя асаблівасці: *i* замест *и*; *иц* замест *ц*; увядзенне *ў*, *ё*; *e* замест “*яць*”; размежаванне *г фрыкатыўнага* і *г выбухнога*.

Дзякуючы “Нашай ніве”, замацоўваецца фанетычны прынцып напісання ў сістэме вакалізму. Так, на пісьме перадавалася аканне і яканне (*вада*, *вясёлы*, *пярун*), але *горэ*, *перэскаківаць*, *новаго*. Напісанне зычных, у цэлым, перадавалася паводле марфалагічнага прынцыпу, аднак і ад яго адыходзілі, каб перадаць дзеканне, цеканне, пераход гукаў *в*, *л* у *ў* (*пераходзіць*, *прыцягнуць*, *духоўны*, *прыняў*). На пісьме адлюстроўвалася зацвярдзенне *шыпячых*, *р*, *ц* (*мужык*, *утрымаць*, *цэлы*), асіміляцыйныя з’явы (*збіраць*, *песня*, *сьнег*). Усе найважнейшыя рысы беларускай фанетыкі ў пачатку ХХ ст. перадаваліся яшчэ непаслядоўна. Характэрнай асаблівасцю “нашаніўскага перыяду” была *варыянтнасць* на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы, што тлумачылася польскамоўным і рускамоўным уплывамі. Так, у “Нашай ніве” сустракаем: *платформа* і *плятформа*, *яшчэ* і *ешчэ*, *ляснікова* і *леснікова*, *рэка* і *рака*, *вэрабей*, *вірабей* і *арабей*. Паколькі не было ўзаконенага арфаграфічнага рэжыму, то дапускаліся розныя граматычныя адхіленні і адвольнасці: *памóжаце* і *паможыце*. Часам сустракаліся рознага кшталту апіскі.

У пачатку ХХ ст. рэзка ўзрасла колькасць друкаваных кніг, што прывяло да пошукаў адзінай літаратурнай нормы. Пэўныя правілы беларускага правапісу ўжо існавалі. Яны хоць і склаліся стыхійна, але іх імкнуліся прытрымлівацца ўсе беларускія выдавецтвы.

З’яўленне разнастайных друкаваных твораў – вершаваных, празаічных, навука-папулярных – выклікала неабходнасць шукаць новыя сродкі і прыёмы літаратурнага выражэння: словы, выразы, канструкцыі. Асабліва прыкметна ўзбагачаецца лексіка і фразеалогія беларускай мовы. Пісьменнікі, што прыходзілі ў літаратуру, прыносілі не толькі новыя тэмы, але і новую лексіку, фразеалогію, якую бралі з народна-гутарковай мовы. Лексіка-фразеалагічныя сродкі мастацкіх

твораў у пачатку XX ст. былі больш багатыя, чым у XIX ст. У сувязі са зменамі ў грамадскім жыцці ў пачатку XX ст. з'явіліся новыя словы: *агітацыя, сацыяліст, правіцельство, нацыя, зьезд, заседанне, парлямэнт, дэпутат* і інш. Пачынае фарміравацца навукова-тэхнічная тэрміналогія, сустракаюцца сельскагаспадарчыя тэрміны, узятыя з народна-дыялектнай мовы ці створаныя штучна: *ралья, канюшына, праваднік, пай*. У мовазнаўчых артыкулах ужываюцца тэрміны, якія ўтварыліся на базе народна-дыялектных сродкаў: *недаказ* 'шматкроп'е', *чужэслоў* 'двукоесе', *пытаннік* 'пытальнік', *зык* 'гук' (*галосны, сагалосны*), *закавырка* 'коска', *працяжка* 'працяжнік', *кліч* 'клічнік'. І ўсё ж пры адсутнасці строгіх нормаў у літаратурную мову трапляюць дыялектызмы і вузкаўжывальныя словы. Нярэдка такія словы адразу тлумачыліся ў тэксце.

У гэты час у сувязі з пашырэннем кнігадрукавання ўзмацняецца працэс лексічнага запазычвання з іншых моў, асабліва з рускай. Часам паралельна ўжывалася слова "чужое" і яго пераклад. Нярэдка ў дужках давалася тлумачэнне запазычанага слова, а ў некаторых выпадках і наадварот: уласнабеларускае тлумачылася запазычаным. Напрыклад, *дасрочны* (раней тэрміну), *крэдыт* (пазычка), *правіант* (харчы), *біяграфія* (жыццёапісанне), *петыцыя* (прашэнне), *артыстычная творчасць* (іскусство), *грамадзянство* (обшчэство), *каморнік* (землямер).

У пачатку XX ст. тэматыка і жанры публікацый становяцца ўсё больш разнастайнымі. Больш выразна пачынаюць размяжоўвацца спосабы і сродкі літаратурнага выражэння. Калі ў XIX ст. публіцыстыка і мастацкія творы мала чым адрозніваліся: у публіцыстычных творах можна было сустрэць мастацкае апісанне і, наадварот, у мастацкім творы – публіцыстычныя радкі, то ў пачатку XX ст. назіраецца размежаванне сродкаў на *асобна публіцыстычныя і асобна мастацкія*. Паступова складваецца стылістычнае размежаванне аўтарскай мовы і мовы персанажаў, якая індывідуалізуецца. У стылістычнай сістэме літаратурнай мовы ўсё больш выразна акрэсліваецца публіцыстычны стыль, у меншай меры – навуковы (навукова-папулярны). Такім чынам, у пачатку XX ст. у межах беларускай літаратурнай мовы развіваліся тры асноўныя стылі: **мастацкі, публіцыстычны і навуковы (навукова-папулярны)**.

Вядучыя беларускія пісьменнікі – Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, Цётка – дбалі пра развіццё літаратурнай мовы, патрабавальна адносіліся да адбору моўных сродкаў. Правапіс для іх быў найпершым клопатам. У дзейнасці мастакоў слова – прадстаўнікоў розных дыялектаў – усё больш выразна выяўляліся і замацоўваліся агульнапашыраныя моўныя рысы. І ўсё ж у пачатку XX ст. у беларускай літаратурнай мове адсутнічала адзіная і

абавязковая арфаграфія. Хоць і існавалі пэўныя правілы правапісу, якіх павінны былі прытрымлівацца ўсе беларускія выдавецтвы і пісьменнікі, аднак пры адсутнасці адзінага ўзаконенага арфаграфічнага рэжыму ў выданнях дапускаліся розныя адвольнасці. Адсутнасць цвёрдых граматычна-правапісных нормаў перашкаджала развіццю беларускага кнігадрукавання і пашырэнню літаратурнай мовы ў народзе, яе вывучэнню.

2. Б. Тарашкевіч “Беларуская граматыка для школ” і яе роля ў распрацоўцы граматычна-правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы

Сто гадоў назад, у 1918 г., у Вільні ўбачыла свет першая граматыка беларускай мовы для школы. З 1918 па 1929 гг. яна вытрымала 5 выданняў. Аўтарам “Беларускай граматыкі для школ” быў Браніслаў Адамавіч Тарашкевіч –26-гадовы беларускі філолаг, будучы акадэмік Акадэміі навук БССР, прадстаўнік Заходняй Беларусі на сейме Рэчы Паспалітай, старшыня Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Б. Тарашкевіч увайшоў у гісторыю як буйны гарамадскі і палітычны дзеяч, сапраўдны патрыёт Беларусі.

Нарадзіўся Б. Тарашкевіч на Віленшчыне (сёння гэта тэрыторыя Літоўскай Рэспублікі) у 1892 г. у засценку Мацюлішкі. З дзяцінства ён быў вельмі здольны да навукі. З 1906 г. па 1911г. вучыўся ў 2-й Віленскай гімназіі, якую скончыў са срэбраным медалём. Гады вучобы ў гімназіі былі гадамі ўзмужэння, часам сталасці і выбару другой дарогі. Б.Тарашкевіча моцна ўразілі тыя культурныя падзеі, што адбываліся на Беларусі (газета “Наша ніва”, тэатр І. Буйніцкага, гурток гродзенскай моладзі інш.).

У 1911 г. Б.Тарашкевіч паступае ў Пецярбургскі ўніверсітэт на гісторыка-філалагічны факультэт, маючы перад сабой канкрэтную задачу – прысвяціць сваё жыццё роднай мове і роднаму народу. Б.Тарашкевіч быў вучнем акад. А.А. Шахматава. У першы год навучання быў створаны беларускі навукова-літаратурны гурток, удзельнікам якога быў Б.Тарашкевіч.

Вясной 1916 г. Б. Тарашкевіч рыхтуецца да выпускных экзаменаў, яго здольнасці на навукова-даследчай працы высока ацаніў акад. А.А. Шахматаў. Мовазнаўчы матэрыял Б.Тарашкевіч збіраў яшчэ да паступлення ва ўніверсітэт, у гуртку ён часта выступаў з паведамленнямі. У зборы матэрыялаў для будучай граматыкі вялікую дапамогу яму аказаў А.А.Шахматаў і Я.Ф.Карскі, якім ён выказваў шчырую падзяку пазней.

У 1917 г. Б.Тарашкевіч працуе ў Пецярбургскім універсітэце. Думка напісаць граматыку беларускай мовы авалодвае ім поўнасцю.

Яму хацелася даць падручнік, па якім беларуская моладзь ацэніць прыгажосць і характэрнае роднага слова. Граматыка была проста неабходнай: ішло другое стагоддзе, як развівалася новая беларуская літаратура, а апрацаванай беларускай мовы так і не было. Яшчэ Ф. Багушэвіч гаварыў пра неабходнасць граматыкі і слоўніка беларускай мовы. Горача марыла пра гэта няўрымслівая Цётка. Думка пра падручнік для беларускіх дзяцей моцна непакоіла ў апошнія гады жыцця М. Багдановіча. Б. Тарашкевіч рашуча пайшоў насустрэчу пільнай нацыянальнай патрэбе і стварыў падручнік, які даўно чакаў беларускі народ. У гэтым і ёсць яго навуковы і грамадзянскі подзвіг перад Беларуссю.

Пятае выданне “Беларускай граматыкі для школ” складаецца з дзвюх частак, або двух “канцэнтрычных колаў”. “Першае кола” мае на мэце азнаёміць вучня з першапачатковым граматычным і фанетычным матэрыялам, дапамагчы яму выпрацаваць некаторыя навыкі аналізу найгалоўнейшых моўных з’яў. Другое – увесці ў глыбейшы і больш падрабязны разбор і такім чынам дапамагчы вывучыць тое, што было разгледжана папярэдне.

Б. Тарашкевіч вельмі ўважліва паставіўся да фанетычных і граматычных з’яў беларускай мовы. У аснову правапісу ён паклаў *2* **прынцыпы – фанетычны і марфалагічны**. Прапанаваная ім фанетыка-грамматычная сістэма беларускай мовы замацавалася як сістэма нормаў літаратурнай мовы. “Беларуская граматыка для школ”, акрамя прадмовы, складалася з 5-ці раздзелаў: I. Гукі. II. Часціны мовы. III. Падзел слова. IV. Правапіс. V. Сказ. З двух прынцыпаў, пакладзеных Б.Тарашкевічам у аснову правапісу, фанетычны прынцып праводзіўся ім шырэй.

I. Фанетычны прынцып (напісанне адпавядае правільнаму літаратурнаму вымаўленню). На пісьме перадавалася аканне і яканне. Гэтае правіла распаўсюджвалася і на прыназоўнік *без* і часціцу *не* (*ня прыйдзе, бяз сьнегу*). Так пісалі аж да 1926 г. (гэтая асаблівасць была характэрна для гаворак Гродзеншчыны).

Большасць зычных перадавалася на пісьме ў адпаведнасці з

II. Марфалагічным прынцыпам:

1. Не перадавалася асіміляцыя звонкіх да глухіх, глухіх да звонкіх, аглушэнне на канцы слоў (*просьба, лёгка, сад, грыб*).

2. Нязменна пісаліся спалучэнні зычных *тц, тч* і інш. (*матцы*), але спалучэнні *жс, шс, зс* было прапанавана пісаць згодна з вымаўленнем: *рыскі* (рыжскі), *чэскі* (чэшскі), *каўказкі* (каўказскі).

3. Абазначалася асіміляцыйная мяккасць зычных на пісьме пры дапамозе в “мяккага знака”: *сьмех, сьнег, насеньне*.

4. Перадавалася на пісьме дзеканне і цеканне, *в → ў, йі → й* (*йголка, да Йвана*).

5. На аснове вымаўлення грунтавалася напісанне прыстаўкі з (перад звонкім зычным – з (*зьняць, зьбіць*), перад глухім – с (*спрадвеку*)).

Асноўная заслуга “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкевіча ў тым, што яна ліквідавала арфаграфічны разнабой, хаця і не вырашыла ўсіх пытанняў. Так, у марфалогіі былі ўпарадкаваны напісанні склонавых канчаткаў усіх часцін мовы. Але былі і недакладнасці: некаторыя мясцовыя асаблівасці падаваліся як літаратурная норма (назоўнікі мн. л. у месным склоне ўжываліся з канчаткамі *-ох (-ёх)*: у *садох, на санёх, у сталох, на палёх*. Як варыянтныя пададзены формы дзеясловаў 1 асобы мн. л. II спражэння з канчаткамі *-ым (-ім)* і *-ом (-ём)*: *сядзім (сядзём), крычым (крычом)*, а таксама формы дзеясловаў 3 асобы адз. л. I спражэння з канчаткамі *-е (-ець)*: *нясе (нясець), думае (думаець)*.

Асобна разглядаў Б. Тарашкевіч правапіс іншамоўных слоў, якія ён падзяліў на дзве групы: 1) даўно запазычаныя, якія ўспрымаліся як беларускія (*камысія, літара*); 2) нядаўна запазычаныя, якія, паводле Тарашкевіча, “захавалі правапіс сваёй мовы” і не трапілі пад уздзеянне законаў беларускай мовы: *професор, піонер, большовік* (да 1957 г.) і *газэта, фізічны, сезон, Амэрыка* (зычныя перад галоснымі прырэдняга раду не памякчаліся).

Цікавым з пункту гледжання метадыкі падаецца той факт, што Б. Тарашкевіч выкарыстоўваў у сваёй граматыцы так званы адмоўны матэрыял: “Ці гавораць, – пытаецца ён, – *твой кніжка, мая вакно, маё шапка?* Як трэба сказаць у такіх разох?” (с. 14).

“Другое кола” пачынаецца разглядам канчаткаў. Пры гэтым аўтар аналізуе і ілюструе чаргаванні гукаў, даючы амаль сучаснае марфаналагічнае вытлумачэнне змяненняў тыпу *вада — вадзе* (с. 64). Цікавыя і спробы аўтара граматыкі даць семантычную класіфікацыю суфіксаў назоўнікаў (с. 67); адзначыць фанетычныя змяненні ў маўленчай плыні (*перапісываю — перапісваю — перапісую* (с. 68) або *ёсць — ё* (с. 103); вызначыць статус варыянтаў склонавых канчаткаў (с. 73); адстаяць дапушчальнасць кароткіх формаў прыметнікаў: *грозен, боязен, чоран* (с. 86); вызначыць правапіс “чужаземных слоў” у залежнасці ад часу іх запазычання і ступені іх адаптацыі на беларускай моўнай глебе (с. 126–127).

Б. Тарашкевіч свядома выкарыстоўвае адметную беларускую лексіку, фарміруючы моўны густ вучня, паглыбляючы і выходзяючы адчуванне самабытнасці беларускага маўлення. Моўны матэрыял падручніка насычаны шматлікімі фразеалагізмамі, прыказкамі, загадкамі і іншымі народнымі выслоўямі. Аўтар не цураецца народна-дыялектнай мовы, трапнага, сакавітага народнага слова.

Сучасны філолаг, гартаючы старонкі граматыкі, з цікавасцю пазнаёміцца з беларускімі прыказкамі, якія, на жаль, далёка не кожны з нас сёння памятае і ўжывае. Вось некаторыя з іх: *Дудар дудару дарма іграе. На кім скрупіцца, а на кім змецецца. На гэтае лета добра і гэта. Вялікія рэчкі ціха плывуць. Хоць з вадою, абы не з бядою. Дурная тая дамова, дзе вала бадзе карова. Бела мыецца, ды ня чыста ходзіць. Не вялікая бяда, што бяз рыбы серада. Над пешым арлом і сарока з калом. У лені баляць калеці. Хоць бяздворан, ды ўсюды праворан і інш.*

Адной з самых складаных задач была для Б. Тарашкевіча распрацоўка лінгвістычнай тэрміналогіі, бо тэрміны ў падручніку (як і тэрміналогія ў цэлым) павінны адпавядаць мноству патрабаванняў. Галоўныя з іх – сістэмнасць паняццяў, іх адэкватнасць аб'екту (мове), семантычная дакладнасць і празрыстасць, адзінства традыцыйнага і новага, спалучэнне агульнанавуковага і нацыянальнага, лаканічнасць, мілагучнасць. Б.Тарашкевіч вырашыў у асноўным і гэтую задачу. Многімі з ужытых ім тэрмінаў мы карыстаемся і сёння. Некаторыя тэрміны часткова (у фанетычным ці словаўтваральным планах) змяніліся або выцеснены іх іншымі варыянтамі. Думаецца, і сёння няцяжка зразумець, што такое *жаноцкі род, імя прыметнае, імя лічэбнае, абвяшчальны лад, зложныя словы, просты і зложаны сказ, ступені прыраўнання, неазначальнік і інш.*

У Б. Тарашкевіча сустракаюцца і такія тэрміналагічныя адзінкі, якія не замацаваліся ў далейшай мовазнаўчай практыцы, але адыгралі пэўную ролю ў станаўленні сістэмы граматычных паняццяў. Напрыклад: *прадметнік* (назоўнік), *імя собскае* (імя ўласнае), *прадлог* (прыназоўнік). Сустракаюцца ў граматыцы і цікавыя аўтарскія тэрміналагічныя знаходкі. Так, побач з прыстаўкай, Б.А. Тарашкевіч прапануе *ўстаўку*, даючы для абодвух слоў і лацінскія адпаведнікі *прэфікс* і *суфікс*.

Будучы паліглотам і лінгвістычна адукаваным чалавекам, Б. Тарашкевіч, бясспрэчна, арыентаваўся на тэрмінасістэмы граматык іншых моў, але не пайшоў шляхам простага пераймання. Абапіраючыся на нацыянальныя філалагічныя традыцыі, ён прапанаваў трывалую ў святле часу сістэму ўласнабеларускіх тэрмінаў. Пра гэта сведчаць такія, у прыватнасці, тэрміны, *як дзеканне, цеканне, парны лік, запрошлы* (я быў зрабіўшы) або *прадбудучы* (я буду зрабіўшы) час.

Такім чынам, граматыка Б.Тарашкевіча садзейнічала ліквідацыі арфаграфічнага і тэрміналагічнага разнабою. Многія тэрміны, уведзеныя Тарашкевічам, і сёння ходкія, ужывальныя: *імя, прымета, дзеяслоў*. Складзеная проста, з арыентацыяй на школьны ўжытак, але на высокім навукова-метадычным узроўні, яна задаволіла найбольш

надзённыя патрабаванні выдавецкай і школьнай практыкі, атрымала ўсеагульнае прызнанне і тым самым надала беларускай мове неабходную ёй унармаванасць, стварыла грунт для далейшай паглыбленай граматычнай распрацоўкі мовы і ўдасканалення ўласцівых ёй структурных элементаў.

Падручнік быў станоўча прыняты грамадскасцю і на працягу 10-ці гадоў быў стабільным навучальным дапаможнікам. На аснове граматыкі Б.Тарашкевіча ў хуткім часе сталі выходзіць падручнікі іншых аўтараў, Напрыклад, “Практычная граматыка беларускай мовы” Я. Лёсіка (1921 г.). У 1991 г. выйшла факсімільнае выданне “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкевіча.

Б. Тарашкевіч вельмі цяжка перажыў часы станаўлення беларускай дзяржаўнасці. Ён прыняў актыўны ўдзел у абвешчэнні ад Беларускай Народнай Рэспублікі. Пасля падзення БНР у студзені 1919 г. становіцца ў апазіцыю новаму ўраду, убачыўшы адмоўныя бакі яго дзейнасці ў дачыненні да патрэб беларусаў. Жорсткія падаткі, харчразвёрстка, руйнаванне храмаў і касцёлаў, высылка простага люду за Урал прымусілі Б. Тарашкевіча выказаць свае меркаванні адносна гэтых падзей. Ужо ў сярэдзіне 1921 г. толькі на адной Гродзеншчыне было зачынена 150 беларускіх школ, ліквідаваны 2 настаўніцкія семінарыі. У 1922 г. на Віленшчыне было зачынена яшчэ больш за 100 беларускіх школ.

У 1923 г. Б.Тарашкевіч выступіў на сейме Рэчы Паспалітай у абарону працоўных. Першая частка яго прамовы – гэта агляд беларускай гісторыі, водпаведзь наскокам буржуазных прадстаўнікоў на тое, што “няма такога беларускага народа”. Гаварыў Б.Тарашкевіч і пра беззямельнасць беларускага селяніна, палітыку польскіх паноў, якую называў каланізатарскай. Ён абвінавачваў польскі ўрад у знішчэнні беларускай асветы і беларускай нацыянальнай культуры.

У чэрвені 1925 г. дэпутат Б. Тарашкевіч стварае Беларускаю сялянска-работніцкую грамаду (БСРГ), якая стала самым моцным сацыял-дэмакратычным рухам за ўсю гісторыю Беларусі. За некалькі месяцаў яе склад налічваў 120 тысяч беларусаў, БСРГ стала моцным апазіцыйным цэнтрам для Польшчы. Б.Тарашкевіч заявіў на сейме Польшчы, што яго партыя вядзе змаганне супраць дыктату Пілсудскага (Пілсудскі – польскі палітычны дзеяч, дыктатар Польшчы, які гвалтоўна апалячваў няпольскае насельніцтва, душыў нацыянальна-вызваленчы рух на тэрыторыі Заходняй Беларусі і Украіны), за абарону мовы, гісторыі, культуры і ўз’яднанне Заходняй Беларусі з БССР. У 1927 г. дзейнасць БСРГ была прызнана антыдзяржаўнай. У 1928 г. адбыўся суд над кіраўнікамі грамады, які прыгаварыў Б. Тарашкевіча да 12-ці гадоў турэмнага зняволення. Аднак і за турэмнымі кратамі ён перапрацоўвае сваю граматыку,

перакладае на беларускую мову “Іліяду” Гамера і “Пана Тадэвуша” А. Міцкевіча.

У 1933 г. па дамоўленасці паміж урадамі БССР і Польшчы “на абмен палітзняволенымі” Б. Тарашкевіча абмянялі на вязня Салаўкоў, беларускага драматурга і публіцыста Ф. Аляхновіча і перадалі ў СССР. Гэта быў смяротны прысуд. Органы НКУС працавалі вельмі якасна. У хуткім часе яго як “ворага народа” арыштвалі. Расстраляны Б. Тарашкевіч у 1938 годзе ў Курапатах. Перад расстрэлам ён сказаў: “Мы хацелі быць людзьмі, але нам адмовілі!”

Тэма 11. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады XX ст.

Пытанні

1. Грамадская роля беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады XX ст. Беларусізацыя, яе значэнне ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы.
2. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады XX ст.
3. Роля Янкі Купалы і Якуба Коласа ў фарміраванні і развіцці беларускай літаратурнай мовы.

Літаратура

Асноўная:

1. Запрудскі, С.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы (1918–1941 гг.): вучэб-метадыч. дапам. / С.М. Запрудскі. – Мінск, 2017.
2. Крамко, І.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч. – Мінск, 1968. – Т. 2. – С. 271–332.
3. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984. – С. 259–313.

Дадатковая:

4. Баханькоў, А.Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд / А.Я. Баханькоў. – Мінск, 1982.
5. Бірыла, М.В. Роля Якуба Коласа ў развіцці беларускай літаратурнай мовы / М.В. Бірыла // Жывая спадчына. – Мінск, 1992. – С. 178–189.
6. Губкіна, А. Перыяд 20-х гадоў XX ст. у развіцці беларускай мовы / А. Губкіна // Роднае слова. – 2006 – № 11. – С. 34–36.
7. Германовіч, І.К. Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі / І.К. Германовіч // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 19–21.
8. Колас, Я. Развіваць і ўзбагачаць літаратурную мову / Я. Колас // Зб. твораў: У 14-ці т. – Мінск, 1976. – Т. 12. – С. 132–136.
9. Колас, Я. Шануйце і любіце сваю родную мову У 14-ці т. – Мінск, 1976. – Т. 12. – С. 25–26.

10. Конан, У.М. Беларусізацыя / У.М. Конан // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 78–80.
11. Леванцэвіч, Л.В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : курс лекцый / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2011. – С. 120–131, 140–143.
12. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск, 1994. – С. 99–116.
13. Лёсік, Я. 1921-1930: 3б. Твораў / Я. Лёсік. – Мінск, 2003.
14. Лёсік, Я. Творы : Апавяданні, казкі, артыкулы / Язэп Лёсік; Уклад., прадм. і камент. А. Жынкiна. - Мінск : Мастацкая літаратура, 1994. – 335 с.
15. Некрашэвіч, С. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы / С. Некрашэвіч // Полымя.– 1925. – № 5.
16. Шакун, Л.М. Роля Янкі Купалы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы / Л.М.Шакун // Карані роднай мовы. – Мінск, 2001. – С. 158–164.

1. Грамадская роля беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады XX ст. Беларусізацыя, яе значэнне ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы

Пасля рэвалюцыі 1917 г. пачынаецца даволі цікавы і шмат у чым вызначальны этап развіцця беларускай літаратурнай мовы. Кастрычніцкі сацыялістычны пераворот 1917 г. у Расіі стварыў умовы, якія дазволілі беларусам пачаць нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва: 1918 г. – утварэнне БНР, 1919 г.– утварэнне БССР. Асаблівасцю этнічнага развіцця беларускага народа ў 20–30-я гады XX ст. стаў падзел яго тэрыторыі паміж БССР і Польшчай. Беларуская мова, якая ў 1920 г. на тэрыторыі БССР была прызнана дзяржаўнай, з сярэдзіны 20-х гадоў стала найбольш ужывальнай як мова асноўнай часткі насельніцтва Беларусі. 20-я гады XX ст. з’явіліся тым часам, калі ў структуры і функцыях беларускай літаратурнай мовы адбыліся значныя змены. У 1924 г. выходзіць пастанова ЦВК БССР, якая дае беларускай мове права стаць афіцыйнай у дзяржаўным і судовым справаводстве. Пачалося ажыўленне беларускай культуры, быў узят курс на беларусізацыю.

Беларусізацыя – гэта палітыка кампартыі і ўрада БССР у 20-я гады, накіраваная на заканадаўчае замацаванне за беларускай мовай функцый дзяржаўнай мовы: перавод на беларускую мову дзейнасці дзяржаўных, партыйных і грамадскіх устаноў і іх справаводства, пераход на беларускую мову навучальнай і выхаваўчай дзейнасці большасці школ, павелічэнне ролі беларускай мовы ў галіне культуры, друку, сацыяльна-бытавога абслугоўвання і інш. Як жа адбывалася ажыўленне палітыкі беларусізацыі? Беларусізацыя 20-х гадоў была накіравана на развіццё друку на беларускай мове, адкрыццё беларускіх школ, ВНУ, перавод на беларускую мову дзяржаўных, партыйных і іншых грамадскіх органаў. Ва ўсіх школах

рэспублікі беларуская мова была ўведзена як прадмет. У 20-ці % школ яна стала мовай выкладання іншых прадметаў.

Этнамоўная сітуацыя на тэрыторыі БССР у гэты час характарызувалася шырокім распаўсюджваннем беларускай мовы не толькі ў якасці размоўнай, але і пісьмовай. Яна пранікала ў дзяржаўна-адміністрацыйную сферу, юрыспрудэнцыю, навуку, культуру, адукацыю. На роднай мове друкаваліся не толькі мастацкія і публіцыстычныя творы, але і навуковыя выданні. Беларуская мова становіцца мовай справаводства і навукі. Упершыню ў гісторыі на беларускай мове былі створаны падручнікі, вучэбныя дапаможнікі для школ, тэхнікумаў, ВНУ, навуковыя працы па розных галінах ведаў, у тым ліку тэрміналагічныя зборнікі, заканадаўчыя акты і распараджэнні. Уздым у 20-я гады беларускай культуры, якая выкарыстала часовую магчымасць развіцця, прывёў да ўзнікнення вялікай колькасці беларускіх тэкстаў і далучэння мільёнаў людзей да беларускага слова. К канцу 20-х гадоў каля 90% літаратуры, што выдавалася, была беларускамоўнай, звыш за 89 % школ мелі беларускую мову навучання.

Беларуская літаратурная мова год ад году ўмацоўвала свае пазіцыі, і гэта суправаджалася ўзмацненнем нацыянальнай самасвядомасці сярод насельніцтва Беларусі. Так, паводле перапісу 1926 г., 82% беларусаў назвалі беларускую мову роднай. Руская мова заставалася даволі пашыранай у гарадах. Акрамя беларускай і рускай, у 20–30-я гады на тэрыторыі Беларусі функцыянавалі таксама яўрэйская, польская, украінская і іншыя мовы. Канстытуцыяй БССР 1927 г. беларуская мова была прызнана асноўнай для дзяржаўных, прафесійных і грамадскіх устаноў і арганізацый. Між тым, Канстытуцыя 1927 г. гарантавала свабоднае выкарыстанне ў рэспубліцы моў усіх нацыянальнасцей, што пражывалі тут.

Заўважым, што этнамоўныя працэсы ў Заходняй Беларусі, якая ўваходзіла ў 1921–1939 гг. у склад буржуазнай Польшчы, значна адрозніваліся ад тых, што працягалі ў БССР. Польскія ўлады праводзілі палітыку апалячвання насельніцтва далучаных зямель. Друк, школа, каталіцкая царква былі пастаўлены на службу асімілятарскай па сутнасці палітыкі польскай улады. Так, у 1928 г. забараняецца выданне беларускіх газет. К канцу 30-х гадоў у Заходняй Беларусі не засталася ніводнай беларускай школы: навучанне паўсюдна вялося на польскай мове.

У канцы 20-х гадоў беларусізацыя стала кваліфікавацца партыйнымі органамі як памылка, у выніку чаго ў нацыянальнай палітыцы быў зроблены паварот у бок узмацнення так званай інтэрнацыяналізацыі савецкага грамадства, а на самай справе, русіфікацыі нацыянальных меншасцей і пашырэння ва ўжыванні

рускай мовы. Працэсы беларусізацыі сталі затухаць, а ў хуткім часе наогул пачалася барацьба з так званым “буржуазным нацыяналізмам”, пад якім мелася на ўвазе ўсякае праяўленне нацыянальнай самасвядомасці ў “нярускіх” рэспубліках і які разглядаўся як страшэнная пагроза для існуючага ладу. Усе, хто актыўна ўдзельнічаў у стварэнні беларускай нацыянальнай культуры, быў прылічаны да буржуазных нацыянал-дэмакратаў (так званых “нацдэмаў”). На Беларусі пачалася кампанія па выкрыцці “нацдэмаў”, да якіх былі аднесены амаль усе, хто працаваў на ніве роднай мовы, культуры, навукі і асветы. У 30-я гады пераважная большасць іх была знішчана (В. Ластоўскі, С. Некрашэвіч, Я. Лёсік, П. Бузук, О. Воўк-Левановіч, Б.Тарашкевіч і інш.), у тым ліку і вядомыя беларускія пісьменнікі У. Дубоўка, Ц. Гартны, М. Гарэцкі, М.Чарот і інш.

Дзяржаўныя партыйныя органы, ВНУ пераходзілі на рускую мову. Беларусізацыя пачынае расцэньвацца партыйнымі органамі як памылка. Усталяванне сталінскага таталітарнага рэжыму ў 30-я гады гвалтоўна спыніла працэс беларусізацыі. Жорсткія рэпрэсіі супраць беларускай інтэлігенцыі, у выніку якіх быў знішчаны цвет беларускай нацыі, лепшыя прадстаўнікі нацыянальна арыентаванай інтэлігенцыі, масавае высяленне сялян з рэспублікі спынілі працэс беларусізацыі – працэс вяртання народу яго мовы і іншых духоўных каштоўнасцей. У выніку “чысткі” беларускага грамадства пад сцягам барацьбы супраць “нацдэмаў”, палітычных рэпрэсій былі знішчаны і разграблены асноўныя фонды беларускіх рукапісаў, першадрукаў, прыватных і дзяржаўных бібліятэк, загінулі шматлікія тэксты пісьменнікаў і вучоных. У 1938 г. выйшла пастанова СНК і ЦК ВКП(б) “Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей”. З гэтага часу пачынаецца мэтанакіраванае выцясненне беларускай мовы з навучальна-выхаваўчага працэсу ў школе.

2. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады XX ст.

Як вядома, слоўнікавы склад любой мовы з’яўляецца найбольш адчувальнай яе часткай да розных змен і зрухаў у грамадскім жыцці. У сувязі з тымі зменамі, якія адбыліся ў жыцці беларускага народа ў 20-я гады XX ст., з’явіліся новыя словы, якія абазначалі новыя грамадскія паняцці, за таксама служылі назвамі новых паняццяў і рэалій у культуры і побыце. Напрыклад: *перадавік, звеннявы, брыгадзір, ударнік, сацспборніцтва, хата-чытальня, харчразвёрстка, рабфак, калгас, камсамол* і інш. У свой час усе гэтыя словы былі неалагізмамі ў беларускай літаратурнай мове. З цягам часу некаторыя

з іх сталі агульнаўжывальнымі, а некаторыя зніклі з ужытку, бо зніклі тыя паняцці і рэаліі, што яны абазначалі. З пазіцыяй сучаснай беларускай мовы многія з іх успрымаюцца не інакш як гістарызмы.

Побач са з'яўленнем новых слоў у беларускай літаратурнай мове 20-х гадоў адбываецца адваротны працэс – працэс знікнення з актыўнага ўжытку лексічных адзінак, звязаных з дарэвалюцыйнай грамадскім жыццём і шляхецкім побытам: *аканом, цівун, жандар, лакей, губерня, фальварак, аршын, сажань, вярста*.

У 20-я гады на старонках часопісаў “Польмя”, “Узвышша”, “Маладняк” і інш. наднаразова падымаліся пытанні ўпарадкавання лексікі літаратурнай мовы. Якім жа чынам адбывалася ўзбагачэнне слоўніка беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады? Лексічная сістэма папаўнялася рознымі шляхамі.

1. Прыярытэтным напрамкам у развіцці слоўнікавага складу стала на той час *арыентацыя на ўласнамоўныя рэсурсы*. Адною з асноўных крыніц яе ўзбагачэння, на думку тагачасных мовазнаўцаў, павінна была стаць народная мова, паколькі “толькі вёска, глухая, цёмная вёска... на працягу шмат вякоў у чыстаце захоўвала свой найдаражэйшы скарб – беларускую мову” [15, с.168]. Як заўважае далей С. Некрашэвіч, “асноўным грунтам ... павінна быць мова народная ... толькі ўнікнуўшы ва ўсе таямніцы народнай мовы і народнага духу, пісьменнік можа ўнесці нешта новае ў скарбніцу роднай мовы. Гэтым новым могуць быць краёвыя словы і фразеалагічныя звароты..., якія да гэтага часу не ўжываліся ў літаратурнай мове” [15, с.186]. Асваенне лекічных запасаў жывых народных гаворак прывяло да таго, што многія словы, якія актыўна выкарыстоўваліся ў дыялектнай мове, былі ўведзены ў агульнанацыянальны ўжытак і атрымалі замацаванне ў тагачасных слоўніках. У сувязі з гэтым хочацца прыгадаць словы Я. Лёсіка, сказаныя ім амаль стагоддзе назад: “Кожнае адметнае слова, кожны асабісты выраз нашых беларускіх гаворак мы павінны з пашанаю сустракаць і з вялікай любасцю, як надзвычайную вартасць, далучаць у агульную скарбніцу нашай літаратурнай мовы, а не хавацца за паветалізм, не цурацца і не казаць неабачліва, што ў нас гэтак не кажуць” [14, с. 193].

У беларускую літаратурную мову таго часу з жывой народнай мовы трывала ўвайшлі і замацаваліся шматлікія лексічныя адзінкі з выразнай нацыянальна-культурнай семантыкай, якія шырока выкарыстоўваліся ў штодзённым жыцці беларусаў, характарызувалі іх побытавую сферу, з'яўляліся назвамі прыроднага асяроддзя, расліннага і жывёльнага свету. Напрыклад: *адрына, андарак, багна, балея, бульбоўнік, жытнішча, зазімак, зацірка, імішарына, калаўрот, кубел, падол, саган* і інш. Як адзначае С.У. Запрудскі, “галоўнай тэндэнцыяй фарміравання

беларускай літаратурнай мовы ў 1920-я гады была яе апора на народныя моўныя рэсурсы – і гэта прынцыпова адрознівае беларускую літаратурную мову ад рускай” [1, с. 92].

2. Як сведчыць тагачасная моўная практыка, *многія словы ўтвараліся на ўласнабеларускай глебе*. Працэс выпрацоўкі новых лексічных сродкаў праходзіў даволі актыўна. Як заўважае А. Губкіна, “тагачасныя слоўнікі прапаноўвалі для ўвядзення ў моўную практыку новыя словы, што нярэдка выклікала дыскусіі пра мэтазгоднасць ужывання некаторых з іх” [6, с. 35]. “Эксперыментальная словатворчасць” тагачасных мовазнаўцаў прыводзіла часам да стварэння такіх слоў, якія з цягам часу не прыжыліся ў нашай мове, так і застаўшыся прыналежнасцю 20- гадоў XX ст. Напрыклад: *пачапельнік* (вешалка), *дзяньгубства* (гультайства), *упраўніцтва* (адміністрацыя), *абвеснік* (інфарматар), *вайскавод* (палкаводзец), *краснабай* (аратар), *творакрадца* (плагіятар), *філаложка* (жанчына-філолаг), *часпісец* (журналіст) і інш.

3. Актыўна абмяркоўвалася і праблема запазычанай лексікі. Многія мовазнаўцы (В. Ластоўскі, Я. Лёсік) у сваіх прынцыпах адносна развіцця беларускай мовы прытрымліваліся меркаванняў, што “ў ёй павінна быць як мага менш запазычаных, “чужых” слоў”. Так, Я.Лёсік адзначаў: “Бяда ня ў тым, што літаратурная мова часам пазычае чужыя словы; пазычыць трэба, калі іх няма. Памен [аўт. абмен] паасобнымі словамі адбываецца паміж усімі культурнымі народамі. Але... зусім неразумна браць чужыя словы, калі ёсць свае, беларускія ...горш за ўсё, што пераймаючы чужыя сынтаксычныя формы, чужыя фразеалагічныя звароты, наша літаратурная мова адрываецца ад народнага (дыялекталагічнага) грунту ды становіцца штучнай, няжывой, мёртвай, няздольнай змяняць ды развіваць свае факты” [13, с.113–114].

Шматлікія лексічныя адзінкі, якія асабліва шырока выкарыстоўваліся ў 20-я гады XX ст. у грамадска-палітычнай і сацыяльнай сферах, уяўлялі сабой *запазычанні з іншых моў, пераважна з рускай*, якая адыграла даволі вялікую ролю ва ўзбагачэнні лексічнага складу беларускай літаратурнай мовы, з’явіўшыся для яе крыніцай запазычання шматлікіх слоў. Напрыклад: *вучоба, вопыт, гадавіна, камасамол, касманаўт, подзвіг, плошча* і інш.

Заўважым, што ў 20-я гады XX ст. пры выпрацоўцы лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы мела месца так званая *пурыстычная тэндэнцыя*, выкліканая настойлівым жаданнем часткі беларускай інтэлігенцыі захаваць нацыянальную спецыфіку ва ўсіх сферах культурнага жыцця (пурызм – гэта празмернае імкненне да ачышчэння мовы ад іншамоўных слоў). Разам з вялікім энтузіязмам культурных дзеячаў, які быў накіраваны на стварэнне роднага,

беларускага, з'явіліся нацыяналістычныя ўхілы, што можна растлумачыць гістарычным вопытам Беларусі: 20-я гады былі часам вострай ідэалагічнай канфрантацыі. Так, частка культурных дзеячаў адмаўляла усякую сувязь з рускай мовай (заклікалі нават тэрмін “*беларуская мова*” замяніць на “*крывіцкая*” ці “*крывічоўская*”). Такія заклікі, зразумела, нельга лічыць правамернымі.

3. Роля Янкі Купалы і Якуба Коласа ў фарміраванні і развіцці беларускай літаратурнай мовы

У пачатку ХХ ст. беларуская літаратура і беларуская мова перажываюць адраджэнне. Яно звязана найперш з імёнамі Янкі Купалы і Якуба Коласа. Абодва яны надавалі вялікае значэнне беларускай мове як нацыянальнаму здабытку.

Адносіны Я. Купалы і Я. Коласа не толькі да таго, што пісаць, але і як пісаць, былі свядомымі. Іх дзейнасць у фарміраванні і развіцці беларускай літаратурнай мовы параўноўваюць з дзейнасцю А.С. Пушкіна ў гісторыі рускай літаратурнай мовы. І гэта так, бо А.С. Пушкін сваёй мастацкай дзейнасцю “зламаў сцяну”, што аддзяляла літаратурную мову ад гутарковай. Аднак дзейнасць Я. Купалы і Я. Коласа праходзіла ў больш складаных умовах, чым дзейнасць А.С. Пушкіна. Беларуская літаратурная мова не мела яшчэ адзіных кадыфікаваных нормаў, апрача таго, не мела дзяржаўнасці, юрыдычнай сілы, часта ганьбілася і зневажалася. Я. Колас пісаў пра гэты час так: “Беларускае слова ганьбілася, асмейвалася. Са свядомасці народа вытрывалася само імя яго краіны”.

У пачатку ХХ ст. перад беларускай інтэлігенцыяй стаяла задача стварэння новай беларускай літаратурнай мовы. Для гэтага трэба было выпрацаваць лексічныя, фразеалагічныя, граматычныя, арфаэпічныя і стылістычныя нормы, удасканаліць моўна-выяўленчыя сродкі. Аднак вырашэнне гэтай задачы было не пад сілу аднаму ці двум дзеячам, якімі б выключнымі здольнасцямі яны ні валодалі. Стварэнне літаратурнай мовы – гэта клопат усеагульны. Вопыт сусветных літаратур паказвае, што сапраўдныя мастакі сваёй дзейнасцю могуць стварыць асновы нацыянальнай літаратурнай мовы. У рускай мове такую ролю адыграў А.С. Пушкін, у беларускай мове – Я. Купала і Я. Колас.

Я. Купала і Я. Колас пачалі не з нуля. Хаця літаратурна-мастацкую спадчыну ХІХ ст. і не назавеш багатай, усё ж такі быў вопыт В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, К. Каліноўскага, Я. Лучыны, Ф. Тапчэўскага. Іх літаратурна-мастацкая дзейнасць падказвала дзеячам ХХ ст. звяртацца да народных гаворак. Менавіта таму Я. Купала і Я. Колас таксама напачатку абаяліся на родныя

для іх сярэднебеларускія гаворкі. Але яны зрабілі вялікі крок наперад, бо не абмежаваліся толькі сваімі роднымі гаворкамі, а звярнуліся да іншых, знайшоўшы і там шматлікія і разнастайныя моўныя сродкі.

Немагчыма ў адной лекцыі паказаць усе моўныя вартасці Купалавых і Коласавых сродкаў. Думаецца, няма патрэбы падрабязна гаварыць пра тое, якую багатую стылістычную ролю выконваюць фразеалагізмы ў тэксце. Надзвычайным багаццем фразеалагізмаў, прыказак і прымавак вызначаецца творчасць Я. Коласа, у першую чаргу, паэмы “Новая зямля” і “Сымон-музыка”.

У камедыі Я. Купалы “Паўлінка” выкарыстаны 143 фразеалагізмы, узятыя з жывой народнай мовы і 170 фразеаўжыванняў на 14 тысяч слоў. Напрыклад: *не ўсе дома* (Якім: “*А ці ўсе дома?*” – Паўлінка: “*Усе дома, усе дома. Толькі ў Якіма не ўсе дома, бо поначы ходзіць да маладых дзяўчат*”); *як тут быў*; *пане дабрэдзю* і інш. На кожнай старонцы камедыі Я. Купалы сустракаюцца кароткія, але змястоўныя і назіральныя выразы-характарыстыкі. Так, духоўная спусташальнасць Пранціся перадаецца словамі-паразітамі: *собственно, вось-цо-да, кабыла заблудзілася, пане дабрудзю* (значэнне гэтага выразу можна перадаць усяго двума словамі: *кабыла заблудзілася*, але яны абраслі “словамі-пустышкамі”). Надзвычай удалыя, вечныя па прыгажосці і непаўторнасці моўныя ўжыванні сустракаюцца амаль ва ўсіх творах Я. Купалы. Так пісаць мог толькі сапраўдны майстар. А колькі ў Я. Купалы трапных народных параўнанняў (напрыклад, у паэме “Бандароўна”).

У сваіх творах паэт вельмі часта карыстаецца перыфразаі – апісальным выразам пэўнага прадмета ці з’явы. Селянін у яго – “*царскі нявольнік*”, “*дзіцё нядолі*”, “*цёмнаты*”, “*сын нядолі*”, “*гаротны брат*”, “*жыццём убогі*” і інш. Мужык – “*пан сахі і касы*”, “*пан сошкі*”, “*і коскі, і поля*” і інш. Перыфразы – гэта творчасць самога паэта. Я. Купалу належыць вялікая роля ў стварэнні перыфраз-характарыстык, бо створаныя ім, яны сталі здабыткам беларускай літаратурнай мовы.

Творы Я. Купалы вызначаюцца таксама багаццем крылатых слоў (афарызмаў). Усе яны ў аўтара, як кажуць, на сваім месцы: *Гусям, княжа, не пішучь законаў; воля сонейку раўня, не шукай ты ичасця-долі на чужым далёкім полі; не шукай сабе, мой братку, з ветрам бацькаўшчыну-матку; жыў беларус – і будзе жыць!*

Прыгажосць сваёй паэзіі Я. Купала чэрпаў з народнага жыцця і прывабнага характа самай прыроды. Ці не гэтым тлумачыцца выбар эпітэта ў Я. Купалы? Эпітэт у яго – не проста ўпрыгожанне да слова. У мастацкім творы ён нясе вялікую сэнсавую нагрузку. Напрыклад: “*Белы хорам стаяў недаступнай сцяной...*”. *Белы хорам* – ці светла на душы ад ужывання гэтага слова, якое павінна несці святло? Лексічнае багацце мовы купалаўскіх твораў засведчана ў лексікаграфічным

выданні В.А. Ляшчынскай (у суаўт.) “Слоўнік мовы Янкі Купалы” (8 т., 1997–2003 гг.).

Як заўважае Л.М. Шакун, “і жывое народнае слова, і яркі аўтарскі неалагізм, і самабытны мясцовы “экзатызм”, і іншыя сродкі мастацкай выразнасці – усе яны арганічна спалучаюцца ў адзінае цэлае ў вобразнай сістэме яго твораў. Іх ужываннем Я. Купала не толькі папаўняў лексіка-фразеалагічныя запасы беларускай літаратурнай мовы, але і прадвызначаў шляхі далейшага развіцця яе выяўленчых рэсурсаў” [16, с.163].

Такім жа шляхам, як і Я. Купала, у літаратуру прыйшоў яшчэ адзін непераўздызены майстар слова Я. Колас. Ён імкнуўся як мага глыбей асвоіць лексічныя запасы народнай мовы. Я. Колас валодаў незвычайным майстэрствам падбіраць мастацкія азначэнні. Возьмем, напрыклад, яго апавяданне “Малады дубок”. У самой назве твора дубок – *малады*. Аўтар называе яго таксама “*важнецкім дрэвам*”, “*высокім*”, “*роўным*”, “*выносным*”, “*шалельмоўскім*”, “*няшчасным*”, “*праклятым*”.

Майстэрства Я. Коласа ў тым, каб паставіць на сваё месца кожнае слова. Звернемся, напрыклад, да пачатку яго апавядання “Васіль Чурыла”: “Лес *шумеў* неяк *нудна*. Лес рэдка калі маўчыць. Лес *шумеў*. *Смутна* шумеў стары лес. Над самым акенцам звісла годая вярбіна і *глуха шумела*, усё роўна як *стагнала*”. Так сумна пачынаецца апісанне, якое стварае трывожны настрой, прадчуванне бяды.

Я. Колас умеў знайсці патрэбнае слова нават і тады, калі трэба было сказаць некалькі разоў пра адно і тое ж. У гэтым і выяўляецца майстэрства аўтара ў падборы сінонімаў: “*Прабегшы* некалькі хат, Арцём *завярнуў* за агароды, *шуснуў* у каноплі, *забег* у падворак Юркі Труса, з падворку *заламаў* у вулачку і *пасучыў* проста да калодзежа”. Адзначым, што мова твораў Я. Коласа налічвае каля 30 тысяч лексічных адзінак. Гэта велізарны слоўны запас.

Вялікія нацыянальна-культурныя рэсурсы народнай мовы засведчылі ўжытыя Я. Коласам шматлікія фразеалагізмы. Напрыклад: *даць драла, кішкі спяваюць, набеглі мурашкі на спіне, мухі яшчэ не ўсе з носа вылецелі* і інш. “Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа”, выдадзены ў 1993 г., змяшчае звыш 6000 фразеалагічных адзінак.

Асобнага слова заслугоўвае сінтаксіс паэтычных твораў Я. Коласа. Будова яго сінтаксічных канструкцый і сказаў вельмі блізкая да будовы канструкцый і сказаў, якія бытуюць у народна-гутарковай мове. У яго вершах пераважаюць бяззлучнікавыя складаныя сказы. Напрыклад: *Грэчка зжата. Гола ў полі. / Жыта звезена даўно. / Толькі плаваюць на волі / Кучы хмар, як валакно* (сказы простыя). Але Я. Колас “не цураецца” і больш складаных сінтаксічных канструкцый, хаця і яны не выходзяць за межы гутарковага стылю: *Не бядуй, што сонца нізка, / Што прыходзіць нудны дзень, / Не бядуй, што восень блізка / І на дол*

кладзеца цень. А паэму “Новая зямля” можна наогул распісаць на правілы дапаможніка па сінтаксісе.

Такім чынам, Я. Купала і Я. Колас зрабілі далейшы, магутны крок у літаратурнай апрацоўцы беларускай мовы. Канешне, не адразу іх творы сталі высокамастацкімі. У ранніх творах нярэдка сустракаліся такія словы (пераважна з народных гаворак), якія пазней у літаратурнай мове не замацаваліся.

Творчасць Я. Купалы і Я. Коласа, заснаваная на веданні і выкарыстанні здабыткаў народна-дыялектнай мовы, спрыяла таму, што мова іх твораў, на якой вучыліся іншыя паэты і пісьменнікі, стала галоўнай крыніцай стварэння літаратурных нормаў. Я. Колас, відаць, меў важкія падставы, калі вучыў маладых пісьменнікаў, звяртаючы іх увагу на наступнае: “... перад увядзеннем кожнага новага слова трэба добра абшарыць кішэні сваёй памяці, пераглядзець слоўнікавыя і фальклорныя крыніцы, прыслухацца да жывой гаворкі – а можа і знойдзеца якраз тое, што неабходна, што ўжывалася і чамусьці забыта ці ўжываецца і невядома нам”.

Разглядаючы ролю Я. Коласа ў развіцці і пашырэнні беларускай літаратурнай мовы, варта вылучаць наступныя аспекты яго дзейнасці: 1) практычнае пашырэнне пісьменнасці; 2) фарміраванне літаратурнай мовы шляхам актыўнай і плённай пісьмовай прозы; 3) дапамога іншым пісьменнікам у авалоданні майстэрствам беларускага слова; 4) навуковая мовазнаўчая праца – метадычная і настаўніцкая, а таксама лексікаграфічная дзейнасць (аўтар “Другога чытання для дзетак беларусаў”, 1909 г.; выкладанне роднай мовы ў школе, а затым у Мінскім педтэхнікуме; рэдактар руска-беларускага слоўніка 1956 г.).

Я. Купала і Я. Колас актыўна ўдзельнічалі ва ўсіх мерапрыемствах, што былі накіраваны на стварэнне і ўдасканаленне літаратурнай мовы ў 20-30-я гады. Я. Коласу належаць словы, якія актуальна гучаць і сёння, з вышыні XXI ст.: “Тварэц мовы – народ. Задача ж пісьменніка – у фарміраванні, адборы лепшага, у прывядзенні мовы да літаратурных норм. Мы павінны мець мову прыгожую, гучную, але гнуткую і выразную”...

Уся творчасць Я. Купалы і Я. Коласа, якая сведчыць аб іх няспынным клопаце пра ўзбагачэнне слоўнікавага складу беларускай мовы, з’яўляецца узорам разумнага і паслядоўнага выкарыстання жывога народнага слова. Іх творы паказалі, што пісьменнік узбагачае мову сваіх твораў найперш за кошт прыхаваных магчымасцей мовы народнай.

Па словах К. Крапівы, “гістарычнае значэнне Я. Купалы і Я. Коласа ў тым, што яны, пракладаючы шляхі адраджэння нацыянальнага мастацтва, прынеслі ў беларускую літаратуру багацце і характава беларускай народнай мовы, якая пад іх пяром заззяла ўсімі колерамі”.

Тэма 12. Лексікаграфічная і тэрміналагічная праца ў 20–30-я гады ХХ ст.

Пытанні

1. Лексікаграфічныя працы 20-х гадоў. Стварэнне слоўнікаў дыялектнай і літаратурнай беларускай мовы.

2. Выпрацоўка беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ў 20–30-я гады ХХ ст. Тэрміналагічныя слоўнікі 20-х гадоў. Выпрацоўка беларускай нацыянальнай тэрміналогіі.

Літаратура

Асноўная:

1. Запрудскі, С.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы (1918–1941 гг.) : вучэб-метадычны дапамагальнік / С.М. Запрудскі. – Мінск, 2017.

2. Крамко, І.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч. – Мінск, 1968. – Т. 2. – С. 271–332.

3. Шакун, Л.М. Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984. – С. 259–313.

Дадатковая:

4. Байкоў, М. Беларуская-расійскі слоўнік / М. Байкоў, С. Некрашэвіч. – Менск, 1925. (Факсімільнае выданьне: Менск, 1993).

5. Бялькевіч, І. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І. Бялькевіч. – Мінск, 1970.

6. Гуліцкі, М. Беларуская савецкая тэрміналагічная лексікаграфія (20-30-я гады) / М.Г. Гуліцкі // Беларускія слова. Вып. 7. – Мінск, 1980. – С. 131–138.

7. Каспяровіч, М.І. Віцебскі краёвы слоўнік / М.І. Каспяровіч. – Віцебск, 1927.

8. Красней, В.П. Да пытання аб вывучэнні беларускай тэрміналагічнай лексікі 20-х гадоў / В.П. Красней // Веснік БДУ. Сер. 4. – 1984. – № 3 – С. 13–17.

9. Красней, В.П. Некаторыя асаблівасці ўдасканалення беларускай тэрміналогіі ў савецкі час / В.П. Красней // Весці БДУ. Сер. 4. – 1977. – № 2. – С. 28–32.

10. Красней, В.П. Пошукі прынцыпаў і шляхоў выпрацоўкі беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ў 20-я гады / В.П. Красней // Беларуская мова : Міжведамасны зборнік. – Мінск, 1985. – Вып.13. – С.31–41.

11. Леванцэвіч, Л.В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : курс лекцый / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2011. С.120–131.

12. Шатэрнік, М. Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны / М. Шатэрнік. – Мінск, 2011.

1. Лексікаграфічныя працы 20-х гадоў. Стварэнне слоўнікаў дыялектнай і літаратурнай беларускай мовы

20-я гады ХХ ст. былі часам, калі адбывалася не толькі інтэнсіўнае ўзбагачэнне лексікі беларускай літаратурнай мовы, але адначасова і яе нармалізацыя. У плане ўнармавання лексікі 20-х гадоў вялікую ролю адыгралі шматлікія лексікаграфічныя выданні, у тым ліку перакладныя. Пасля стварэння БССР і абвешчання беларускай

мовы дзяржаўнай слоўнікавая праца на Беларусі актывізавалася. На працягу 20-х гадоў было выдадзена каля сотні перакладных, тэрміналагічных, дыялектных і іншых слоўнікаў. Найбольшы аўтарытэт і папулярнасць у тыя гады (ды і сёння) набылі наступныя лексікаграфічныя выданні:

1) Байкоў, М.Я., Гарэцкі, М.І. Практычны расійска-беларускі слоўнік (1924 г., 2-е выд. у 1926 г.);

2) Байкоў, М.Я., Некрашэвіч, С.М. Беларускі-расійскі слоўнік (1926 г.);

3) Байкоў, М.Я., Некрашэвіч, С.М. Расійскі-беларускі слоўнік (1928 г.) – самы значны слоўнік на той час, які адыграў вельмі важную ролю ва ўдасканаленні лексічнай сістэмы беларускай мовы;

4) Ластоўскі, В. “Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік” (1924 г.; у 1991 г. – факсімільнае выданне);

5) Каспяровіч, М.І. Віцебскі краёвы слоўнік (1927 г.; у 2011 г., 2015 г. – факсімільныя выданні);

6) Шатэрнік, М.В. Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны (1929 г.; у 2011 г. – факсімільнае выданне);

7) Бялькевіч, І. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны (1970 г.) (лексічны матэрыял быў сабраны яшчэ ў 20-я гады ХХ ст.).

Чым жа кіраваліся аўтары слоўнікаў пры адборы моўнага матэрыялу? Якімі былі прынцыпы ўкладання згаданых слоўнікаў?

Як заўважалася ў папярэдняй лекцыі, у 20-я гады ХХ ст даволі актыўна збіраліся словы з мясцовых гаворак, актыўна выпрацоўвалася навуковая тэрміналогія, вывучаліся моўныя асаблівасці літаратурных твораў, што павінна было служыць падставай для выдання шматтомнага тлумачальнага слоўніка жывой беларускай мовы.

Зварот да жывога народнага і прафесійнага маўлення відавочны ў “Беларуска-расійскім слоўніку” М. Байкова і С. Некрашэвіча, падрыхтаванага і выдадзенага па заданні Інбелкульта ў 1926 годзе. Слоўнік меў значэнне нарматыўнага даведніка, карыстаўся вялікім аўтарытэтам і быў запатрабаваны да канца 20-х – пачатку 30-х гадоў, калі разам з іншымі лексікаграфічнымі працамі страціў сваю “правамоцнасць” і быў забаронены. Пры стварэнні гэтага перакладнага даведніка яго ўкладальнікі ставілі за мэту не толькі пазнаёміць беларусаў з лексічным багаццем іх роднай мовы, але і паказаць яе нацыянальную адметнасць. З гэтай прычыны ў слоўнік увайшла значная колькасць нацыянальна маркіраваных лексічных адзінак, да ліку якіх можна аднесці і шматлікія безэквівалентныя найменні, агульная колькасць якіх складае звыш за 1600 (каля 8 % ад усёй рэестравай часткі). Напрыклад: *грубка* – рус. *комнатная печь*; *закосьніца* – рус. *лента в косе*; *кошаніна* – рус. *скошенная трава*; *крупнік* – рус. *крупяной суп* і інш.

Паскораныя тэмпы ў выпрацоўцы лексічных сродкаў беларускай мовы сталі прычынай пэўных памылак і недахопаў. Тым не менш, дзейнасць беларускіх мовазнаўцаў у станаўленні і развіцці нацыянальнай лексікі заслугоўвае высокай ацэнкі. Пры ўсіх сваіх недахопах слоўнікі 20-х гадоў на той час былі значным лексікаграфічнымі дасягненнямі і адыгралі станоўчую ролю ў культурным і навуковым жыцці рэспублікі.

На жаль, сталінскія рэпрэсіі супраць беларускага народа вынішчылі амаль усіх айчынных мовазнаўцаў (Б. Тарашкевіч, М. Каспяровіч, П. Бузук былі расстраляны; Я. Лёсік, О. Воўк-Левановіч загінулі ў турме). У выніку гэтага ў беларускім мовазнаўстве ўтварылася своеасаблівая “лакуна”. Лексікаграфічныя працы, якія ў 30-я гады выдаваліся на Беларусі, вызначаліся нізкім навуковым узроўнем, а ў тэарэтычным плане нярэдка былі крокам назад. Як прыклад відавочнага парушэння лексічных нормаў тагачаснай беларускай мовы можна назваць “Руска-беларускі слоўнік” (1937 г.) пад рэд. А. Александровіча.

2. Выпрацоўка беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ў 20–30-я гады ХХ ст. Тэрміналагічныя слоўнікі 20-х гадоў. Выпрацоўка беларускай нацыянальнай тэрміналогіі

Як заўважалася вышэй, у 1920 г. беларуская мова набыла статус дзяржаўнай. Пачалося ажыўленне беларускай культуры, быў узят курс на *беларусізацыю*. Мэтай так званага “адраджэнскага” руху было нацыянальнае самавызначэнне і суверэнітэт Беларусі. У сувязі з бурным развіццём навукі і тэхнікі ў 20-я гады актыўна ішла выпрацоўка беларускай навуковай тэрміналогіі. У 1921 г. была створана спецыяльная камісія Інбелкульта – *Беларуская навукова-тэрміналагічная камісія* (далей БНТК), якая павінна была ў найбліжэйшы час распрацаваць тэрміналогію ва ўсіх галінах навукі. Працавала тры секцыі БНТК – *гуманітарная, прыродазнаўчая і матэматычная*. На працягу **1922–1930 гг.** выйшлі **24 выпускі зборніка “Беларуская навуковая тэрміналогія”**. У выніку з’явіліся кароткія слоўнікі тэрмінаў па граматыцы, логіцы, арыфметыцы, батаніцы, геаметрыі і іншых навук. Напрыклад: “Слоўнік матэматычнай тэрміналогіі (1922 г.); “Слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі (1928 г.); “Слоўнік хімічнай тэрміналогіі (1928 г.) і інш.

Якім жа шляхам ішла выпрацоўка беларускай навуковай тэрміналогіі ў 20-я гады? Асноўным рэсурсам для стварэння беларускай нацыянальнай тэрміналогіі многія мовазнаўцы бачылі жывыя народныя гаворкі. У якасці метадалогічнага прынцыпу пры выпрацоўцы беларускай навуковай тэрміналогіі было прынята

палажэнне, паводле якога ў яе аснову павінны быць пакладзены лексічныя сродкі жывой народнай мовы: *апавяданне, вільгаць, глеба, хваля, ціск, сіла цяжару* і інш. (заўважым, што большасць з іх трывала замацавалася ў мове і складае сэння аснову сучаснай беларускай тэрміналогіі). У тым выпадку, калі неабходных слоў, якім надавалася значэнне тэрмінаў, у народнай мове не было, вырашалі ўтварыць неалагізмы або браць гатовыя іншамоўныя словы і надаваць ім тэрміналагічнае значэнне.

Гэтая тэндэнцыя, якая заключалася ў арыентацыі на беларускую моўную аснову, была натуральнай, зразумелай, бо любая мова пры выпрацоўцы нацыянальнай тэрміналогіі павінна ў першую чаргу абапірацца на ўласнамоўны матэрыял. Аднак на Беларусі гэтая правільная тэндэнцыя перайшла разумныя межы. Перагібы ў працы БНТК былі на той час відавочныя: у яе дзейнасці мела месца так званая *пурыстычная тэндэнцыя*. Так, БНТК выступіла з прапановай замяніць многія інтэрнацыянальныя навуковыя батанічныя і заалагічныя тэрміны і тэрміны рускай мовы так званымі “інавацыямі”. Напрыклад: *прысваенне* (асіміляцыя); *каморка* (клетка); *зельнік* (гербарый); *мяшанец* (гібрыд); *дзідаваты* (коп’епадобны); *лістазелень* (хларафіл); *чужаед* (паразіт); *торбачныя* (сумчатыя) і інш.

Аднак імкненне пазбегнуць іншамоўных слоў пры выпрацоўцы навуковай тэрміналогіі і стварыць тэрміны толькі на аснове лексікі беларускай народнай мовы было даволі цяжка ажыццявіць, бо ў кожнай навуцы складваюцца пэўныя традыцыі ў адносінах паміж нацыянальнай і інтэрнацыянальнай тэрміналогіямі. Значна прасцей было з выпрацоўкай прыродазнаўчых тэрмінаў, бо іх аснову, як вядома, складаюць словы з жывой народнай мовы. Згаданы вышэй падыход да рапрацоўкі тэрміналогіі ўдалося часткова рэалізаваць толькі ў дачыненні да батанічнай і заалагічнай тэрмінасістэм, якія сілкаваліся ўсталяванымі народнымі найменнямі паўсядзённых рэалій (*ажына, гронка, пылок*). Даволі штучнымі і няўдалымі былі шматлікія матэматычныя і фізічныя тэрміны-новаўтварэнні: *старчак* (перпендыкуляр), *ускосіна* (дыяганаль), *кругаадрэз* (сегмент), *пэўнік* (аксіёма), *выяданне* (эрозія), *канцавоссе* (полюс), *сагрэвак* (паліва) і інш. З пазіцыі сучаснай беларускай мовы ўсе гэтыя словы ўспрымаюцца не інакш, як моўнае смецце. Разам з тым, у фізіцы былі створаны некаторыя ўдалыя тэрміны, якія і сёння ходкія, ужывальныя: *гук, вільгаць, сіла цяжару*.

Між тым, тэрміналагічныя слоўнікі, створаныя ў 20–30-я гады ХХ ст., як заўважае М. Гуліцкі, “нягледзячы на іх невялікі памер і нешматлікія недахопы, адыгралі станоўчую ролю ў фарміраванні беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі: [многія – аўт.]

зместаных ў іх тэрміны ... захавалі да нашых дзён і сталі базай для стварэння новых тэрмінаў” [6, с. 135].

На працягу ХХ ст. беларуская навуковая тэрміналогія, выпрацаваная яшчэ ў 20-я гады, засведчыла недасканаласць і выявіла няжыццяздольнасць асобных тэрмінаў. Асобныя тэрмінасістэмы, што ўзніклі ў сувязі з актыўным развіццём навукі і тэхнікі ў другой палавіне ХХ ст., заставаліся не да канца распрацаванымі і ўнармаванымі на беларускай моўнай глебе.

У 1980 г. пры Акадэміі навук Беларусі была створана тэрміналагічная камісія з мэтай упарадкавання беларускай навуковай і навукова-тэхнічнай тэрміналогіі. З 1989 г. працуе тэрміналагічная камісія ТБМ імя Ф. Скарыны. Прынцыпам выпрацоўкі нацыянальнай тэрміналогіі быў узяты прынцып “найбольш поўна скарыстоўваць спадчыну 20-30-х гадоў”, бо “ў гэты час наватворы ствараліся ў “строгай адпаведнасці” з правіламі беларускага словаўтварэння”. Што ж маем у выніку? Маларазумелыя сённяшняму чытачу тэрміны: *стасунак*, *хмарачос* і інш. Відавочна, што пры выпрацоўцы тэрмінаў трэба ўзяць за аснову словы вядомага грамадскага і культурнага дзеяча 20-х гадоў А. Лёсіка, згодна з якімі, у аснову тэрміналогіі трэба класці “не словы, існуючыя ў жывой народнай мове”, а тэрміны, што ўсталяваліся ў навуцы” (яны пераважна грэчаскага або лацінскага паходжання).

Шматлікія “тэбэамаўскія” слоўнікі 90-х гадоў маюць невялікую навуковую вартасць. Ім уласціва выразная тэндэнцыя да аднаўлення тэрміналагічнага пурызму 20-х гадоў, чым і тлумачыцца шырокае выкарыстанне ў іх такіх “уласнабеларускіх” тэрмінаў таго часу, як *арытметыка* (арыфметыка), *аварот* (вярчэнне), *меранне* (вымярэнне), *лагарытм* (лагарыфм), *раўнанне* (ураўненне) і інш. (з “Тэрміналагічнага слоўніка па вышэйшай матэматыцы для ВНУ” (1993 г.). Аднак гэтыя тэрміны наўрад ці можна лічыць жыццяздольнымі, бо на працягу дзесяцігоддзяў яны так і не прыжыліся ў беларускай навуковай мове. Пры ўпарадкаванні сучаснай беларускай тэрміналогіі трэба найперш вывучыць практыку ўжывання тэрмінаў у навуковых тэкстах з мэтай выдання сапраўды навуковых слоўнікаў.

Тэма 13. Выпрацоўка граматычна-правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы ў 20–30-я гады ХХ ст.

Пытанні

1. Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі (1926 г.).
2. Змены ў беларускім правапісе пасля 1933 г. (Пастанова СНК БССР “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу”).

Літаратура

Асноўная:

1. Запрудскі, С.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы (1918–1941 гг.) : вучэб-метадыч. дапам. / С.М. Запрудскі. – Мінск, 2017.
2. Крамко, І.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч. – Мінск, 1968. – Т. 2. – С. 271–332.
3. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П. Красней, Л.М. Шакун. – Мінск, 1986. – С. 203–205.
4. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984. – С. 259–313.

Дадатковая:

5. Германовіч, І.К. Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі / І. К. Германовіч // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 19-21.
6. Леванцэвіч, Л.В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : курс лекцый / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2011. – С. 131–139.
7. Лыч, Л. Рэформа беларускага правапісу 1933 года: ідэалагічны аспект / Л. Лыч. – Мінск, 1993.
8. Працы Акадэмічнае канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. – Мінск, 1927 – С. 48–113.
9. Рэформа беларускага правапісу 1933 года // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 464–467.
10. Шакун, Л.М. Рэформа правапісу і граматыкі 1933 года / Л.М. Шакун // Гісторыя беларускага мовазнаўства. – Мінск, 1995. – С. 133–149.

1. Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі (1926 г.)

Першыя спробы кадыфікаваць граматычна-правапісныя нормы беларускай мовы былі зроблены братамі Антонам і Язэпам Лёсікамі, якія ў 1917 г. апублікавалі лацінскім шрыфтам дапаможнік “Як правільна пісаць па-беларуску”, а ў 1918 г. на яго аснове выдалі “Беларускі правапіс”. Аднак найбольш аўтарытэтным на той час выданнем з’явілася “Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча (1918 г.), у якой былі дакладна сфармуляваны асноўныя прынцыпы і правілы беларускай арфаграфіі, вызначаны граматычныя рысы беларускай мовы. Як адзначалася вышэй, на аснове тарашкевічаўскай “Беларускай граматыкі” ў 1921 г. Я. Лёсікам была выдадзена “Практычная граматыка беларускай мовы”.

Зыходам граматыкі Б.Тарашкевіча пачаўся працэс стабілізацыі нормаў беларускай літаратурнай мовы. У граматыцы, хоць яна і садзейнічала ліквідацыі арфаграфічнага разнабою, заставаліся яшчэ спрэчнымі і нявырашанымі асобныя пытанні: неўладкаваным быў правапіс запазычаных слоў, імёнаў, прозвішчаў, географічных назваў. Некаторыя арфаграфічныя пытанні былі яшчэ недастаткова распрацаваны, а асобныя правілы – занадта складаныя.

Ішоў час. З ідэяй перагляду некаторых правіл “Беларускай граматыкі” Б. Тарашкевіча выступілі браты Язэп і Антон Лёсікі, якія распачалі арфаграфічную дыскусію ў прэсе “Да пытання рэформы беларускага правапісу” (1926 г.). Гэтая дыскусія ўзнімала шэраг нявырашаных у правапісе пытанняў. Яе вынікам стала скліканне *Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі ў лістападзе 1926 г.* На канферэнцыю былі запрошаны вучоныя з усёй краіны і з-за мяжы. На ёй разглядаліся два асноўныя пытанні: 1) аб рэформе азбукі (выступіў Я. Лёсік); 2) аб рэформе правапісу (выступілі Я. Лёсік, С. Некрашэвіч). Так, Я. Лёсік прапанаваў узаконіць поўнае аканне і яканне (г.зн. любы галосны няверхняга пад’ёму пасля цвёрдага зычнага павінен перадавацца праз *a* (*баранаваць, дапо*), а пасля мяккага – праз *я* (*ляжкадумны, няракуліць*). Зычныя ж гукі было прапанавана пісаць паводле фанетычнага прынцыпу (*казьба, ношка*). Таксама Я. Лёсікам была вынесена прапанова не абазначаць на пісьме асіміляцыйную мяккасць зычных (г.зн. пісаць *смех, каменне*). С. Некрашэвіч жа выступіў за напісанне ў першым пераднаціскным складзе галоснай *я*, а ва ўсіх астатніх ненаціскных складах – галоснай *е*: *вясна*, але *веснавы*. Я. Лёсік выступіў за ўвядзенне своеасаблівых дыграфіў *дж* і *дз*. Частка ўдзельнікаў канферэнцыі ўнесла прапанову перавесці беларускае пісьмо на лацінку. Аднак большасцю мовазнаўцаў гэтая прапанова падтрымана не была, бо лацінка менш прыстасавана для перадачы беларускіх фанетычных асаблівасцей.

У выніку працы канферэнцыі была прынята пастанова аб некаторых зменах у правапісе, якія павінны былі садзейнічаць больш правільнаму адлюстраванню беларускіх моўных асаблівасцей. Так, было прынята: 1) у другім пераднаціскным складзе пісаць *е*; 2) прыназоўнік *без* і часціцу *не* заўсёды пісаць з літарай *е*; 3) не скарачаць *і* пасля галоснай у пачатку слова (замест да *Йвана* пісаць *да Івана*). Значэнне канферэнцыі, якая выклікала шырокі рэзананс у краіне і за мяжой, у гісторыі беларускай мовы было ў тым, што яна ўпершыню пры шырокім удзеле айчынных і замежных лінгвістаў абагульніла дасягненні беларускай філалагічнай навукі і пазначыла галоўныя кірункі яе развіцця.

2. Змены ў беларускім правапісе пасля 1933 г. (Пастанова СНК БССР “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу”)

У 1930 г. быў апублікаваны “Праект беларускага правапісу”, пасля якога ў 1933 г. прынята *Пастанова СНК БССР “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу”*. Гэта была першая пастанова, якая мела значэнне закона. Яна змяшчала ў сабе 23 палажэнні, якія

закраналі пераважна тыя правілы, пры рэалізацыі якіх на практыцы назіраўся арфаграфічны разнабой. У правапіс былі ўнесены значныя карэктывы, якія не маюць адназначнай ацэнкі нават і сёння. Дадзеная пастанова афіцыйна ўзаконіла адзіныя і абавязковыя для ўсіх арфаграфічныя правілы (гл. Красней В. П. *Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы* / В.П. Красней, Л.М. Шакун. – Мінск, 1986. – С. 203–205). Сярод іх назавём наступныя:

1) перастала абазначацца на пісьме асіміляцыйная мяккасць зычных (*дзве, дыханне, след*);

2) пашырылася аканне на словы іншамоўнага паходжання (*маналог, прафесар*), аднак яно не распаўсюджвалася на “інтэрнацыянальныя рэвалюцыйныя словы” тыпу *большэвік, пролетарый, рэволюцыя, соцыялізм, комуна, камунізм, комсомол, піонер, Комінтэрн, профсоюз* і вытворныя ад іх, якія з мэтай “пралетарскай інтэрнацыяналізацыі” беларускай мовы патрабавалася (не інакш, як па ідэалагічных меркаваннях) пісаць так, як у рускай мове, адкуль яны былі запазычаны. Да таго ж, імёны і геаграфічныя назвы патрабавалася пісаць з захаваннем асаблівасцей той мовы, з якой яны ўзяты (*Орол, Ока, Шэўчэнка, Плеханаў* і інш.);

3) памякчаліся зычныя ў запазычаных словах перад *e* (*методыка, педагог, сезон, Амерыка замест мэтодыка, пэдагог, сэзон, Амэрыка*), за выключэннем *д, т*, якія заставаліся цвёрдымі;

4) у іншамоўных словах пасля *з, с* заўсёды пісаць *і* (*сістэма, фізіка, універсітэт замест сыстэма, фізыка, універсітэт*);

5) перад пачатковымі націскнымі галоснымі *о, у* заўсёды пісаць *в* прыстаўны, за выключэннем геаграфічных назваў (*восень, вуліца, але Орша, Ула*);

6) зычныя *г, ж, ш, з, к* не зліваць з суфіксальным *с* (*Волжскі, каўказскі, чэшскі*). У беларускіх словах *ж* і *ш* перад *с* суфіксальным не пісаць (*мноства, таварыства*);

7) для перадачы раздзельнага вымаўлення зычнага з наступным галосным пісаць *апостраф* (выключэнне – зычны *л*, пасля якога патрабавалася пісаць *мяккі знак: Ільіч, рэльеф*).

У марфалогіі было вырашана:

1) пашырыць ўжыванне канчатка *-а (-я)* ў назоўніках м.р. адз.ліку ў Р. склоне (*завода, соцыялізма, правапіса і інш.*). Са сферы выкарыстання з канчаткам *-у* выключаліся назвы грамадскіх фармацый, а таксама вучэнняў, хімічных элементаў, хоць у мове існавала традыцыя ўжываць іх з гэтым канчаткам. Відаць, не лінгвістычнымі меркаваннямі была прадыктавана наступная рэкамендацыя: словы тыпу *камунізм, інтэрнацыяналізм* у родным склоне пісаць з канчаткам *-а, капіталізм, імперыялізм* – з канчаткам *-у*. Для назоўнікаў мн.л. у родным склоне шырока ўводзіліся такія

формы, як *норм* замест *нормаў*, *форм* замест *формаў*, *народнасцей* замест *народнасцяў*. Гэта, зразумела, негатыўна адбівалася на мілагучнасці беларускай мовы, для якой нехарактэрны збег зычных на канцы слова;

2) назоўнікі м.р. і н.р. мн.л. у давальным і месным склонах пісаць з канчаткамі - *ам*, (-*ям*) і -*ах* (-*ях*), замест -*ом* (-*ём*) і -*ох* (-*ёх*) адпаведна (*палям* замест *палём*; *братам* замест *братом*; *на сталах* замест *на сталох*; *у палях* замест *у палёх*);

3) загадны лад дзеясловаў мн.л. пісаць толькі як *станьма*, *кіньма*, *станьце*, *кіньце*;

4) увесці ў беларускі правапіс дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі -*уч*- (-*юч*-), што вымагалася спецыфікай навуковага і публіцыстычнага стыляў, дакладнасцю, лаканічнасцю і сцісласцю моўных сродкаў выражэння (*існуючы закон*, *пануючы класс*, *узрастаючая прагрэсія* і інш).

Аднак і пасля пастановы правілы арфаграфіі не былі дакладна сфармуляваны, асабліва ў адносінах да ўласных іменаў і запазычаных слоў. Напрыклад, пісалі *Аляксандр*, калі носьбіт імені быў па нацыянальнасці беларус, і *Александр*, калі носьбіт імені па нацыянальнасці рускі. Пры напісанні геаграфічных назваў і імёнаў іншых народаў захоўваліся пачатковыя *о*, *в*, *т*, *а* (*Владзікаўказ*, *Орджанікідзе*, *Терэхаў*. Беспадстаўнымі, на нашу думку, былі выключэнні, на якія не пашыралася аканне, тыпу *піонер*, *дэмократ* і інш. (гл. вышэй). У 1934 г. на аснове пастановы быў выдадзены “*Правапіс беларускай мовы*”.

У гісторыі беларускай мовы *рэформа правапісу 1933 г.* (заўважым, што ў тагачасных афіцыйных дакументах разгледжаныя змены ў правапісе не называліся *рэформаю*) – з’ява неадназначная: з аднаго боку, яна абагульніла здабыткі айчыннага мовазнаўства 20-х гадоў, а з другога – трапіла пад моцны палітычна-ідэалагічны ўплыў. Рэформа беларускага правапісу 1933 г., праведзеная падчас сталінскіх рэпрэсій дырэктывным спосабам, мела выразны крэн у бок рускай мовы і была накіравана на вынішчэнне нацыянальных адметнасцей на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы.

Пасля 1933 г. адбываецца планамерны працэс нівеліравання беларускай мовы, што выявілася найперш у зменах яе слоўнікавага складу. Так, напрыклад, у 30-я гады з лексічнай сістэмы выпалі такія словы, як *суполка*, *фундатар*, *стасунак*, *варунак*. З году ў год, крок за крокам адбывалася страта роднай мовы ва ўсіх сферах грамадскага і культурнага жыцця.

Тэма 14. Асаблівасці развіцця беларускай літаратурнай мовы ў другой палавіне XX – пачатку XXI ст.

Пытанні

1. Беларуская літаратурная мова ў другой палавіне XX ст. Змены ў правапісе пасля 1957 г.
2. Моўная сітуацыя на Беларусі ў 80–90-я гады XX ст. Закон “Аб мовах у Беларускай ССР” (1990 г.).
3. Беларуская літаратурная мова ў пачатку XXI ст.: сучасны стан і праблемы функцыянавання.

Літаратура

Асноўная

1. Леванцэвіч, Л.В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : курс лекцый / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2011. С.144–151.
2. Плотнікаў, Б.А. Кароткая гісторыя беларускай мовы і мовазнаўства: Вуч. дапам. / Б.А. Плотнікаў. – Мінск, 2002.

Дадатковая

3. Азарка, В.У. Гісторыя беларускай мовы: вучэб.-метад. дапам. / В.У. Азарка, А.С. Васілеўская, А.Г. Міхалевіч. – Мінск: БДПУ, 2010. – С.26–28.
4. Арцямёнак, Г.А. Беларуская мова як этнакультурны феномен у гісторыі і сучаснасці / Г.А. Арцямёнак // Восточнославянские языки в европейском языковом контексте / под ред. Е.Е. Иванова.– Могилев, 2007.– С. 97–101.
5. Вячорка, В. Правапіс: спроба сучаснае нармалізацыі / В. Вячорка // Спадчына. – 1995. – № 5. – С. 247–288.
6. Гіруцкі, А.А. Да характарыстыкі моўнай сітуацыі ў БССР / А.А. Гіруцкі // Беларуская лінгвістыка. – 1980. – Вып. 18. – С. 14–21.
7. Закон Беларускай ССР “Аб мовах у Беларускай ССР” // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 647–653.
8. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні / І.Я.Лепешаў. – Гродна, 2002.
9. Лукашанец, А.А. Беларуская мова на пачатку XXI ст.: Некаторыя разважанні / А.А. Лукашанец // Роднае слова. – 2004. – № 11. – С. 39–44.
10. Лукашанец, А.А. Дзяржаўнае двухмоўе і праблемы беларускамоўнай адукацыі / А.А. Лукашанец // Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце : матэрыялы II Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 19-20 лістапада 2015 г. / Віц. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Г.А. Арцямёнак (адк. рэд.) [і інш.].– Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – С. 81–85.
11. Лукашанец, А.А. Моўны камфорт / А.А. Лукашанец // Настаўніцкая газета.–2017.– 12 снежня.
12. Надзённая праблема: Гутарка з Аляксандрам Лукашанцам пра новую рэдакцыю “Правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” // Роднае слова. – 2006. – № 11. – С. 3-4.
13. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск, 2008.
14. Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў: [Зб. артыкулаў]. – Мінск, 1981.

1. Беларуская літаратурная мова ў другой палавіне XX ст. Змены ў правапісе пасля 1957 г.

Этнамоўная сітуацыя ў Беларусі пасля Вялікай Айчыннай вайны характарызувалася далейшым развіццём беларуска-рускага двухмоўя і пашырэннем сфер выкарыстання рускай мовы, што адзначалася ўжо ў даваенны перыяд. Разам з тым пасляваенны час характарызаваўся ўмацаваннем этнічнай самасвядомасці беларусаў. Беларуская мова шырока выкарыстоўвалася ў сельскай мясцовасці, на ёй размаўляла частка гараджан, найперш нядаўніх мясцовых жыхароў, а гэта азначала, што яна выконвала не толькі сімвалічную функцыю, але і камунікатыўную.

50–60-я гады XX ст. характарызуваліся шырокамашабным ужываннем, умацаваннем пазіцый рускай мовы і звужэннем сфер выкарыстання мовы беларускай. Гэтаму садзейнічала найперш масавая міграцыя вясковага насельніцтва, асабліва моладзі, у горад і палітыка кампартыі і ўрада БССР, накіраваная на поўнае зліццё моў, культур і нацый у працэсе будаўніцтва камуністычнага грамадства. Павелічэнне колькасці беларусаў сярод гараджан, на жаль, не паспрыяла змене этнамоўнай сітуацыі на карысць беларускай літаратурнай мовы: наадварот, адбылося масавае далучэнне беларусаў да рускай мовы, якая паступова становіцца мовай міжнацыянальных зносін. Адначасова адбываецца падзенне прэстыжу і прыніжэнне ролі нацыянальных моў, у тым ліку і беларускай, якая як асноўны сродак зносін выкарыстоўвалася ў вёсках, найперш у сямейна-бытавой сферы, і ў школах, якія працавалі на роднай мове. Моўная інтэрферэнцыя (г.зн. узаемадзеянне моў з адхіленнямі ад іх літаратурных нормаў) на Беларусі сустракалася як у гараджан, так і ў вясковага насельніцтва. Узнікненне змешанай руска-беларускай мовы (т.зв. “трасянкі”) стала, несумненна, вынікам блізкароднаснага беларуска-рускага білінгвізму.

Развіццё беларускай літаратурнай мовы адбывалася амаль выключна праз сферу мастацкай літаратуры і часткова праз сферу публіцыстыкі. У пасляваенны час на старонках перыядычнага друку разгарнуліся дыскусіі па пытаннях беларускага правапісу, у якіх прынялі ўдзел пісьменнікі, навукоўцы, настаўнікі, прадстаўнікі грамадскасці. У сувязі з гэтым у 1951 г. была створана Арфаграфічная камісія, якую ўзначаліў Я. Колас. Камісія распрацавала і вынесла на абмеркаванне “Праект змен і ўдакладненняў беларускага правапісу”, на аснове якога *11 мая 1957 г.* Савет Міністраў БССР прыняў пастанову “*Аб зменах і частковым удакладненні існуючага беларускага правапісу*”.

*** *Ведаць асноўныя палажэнні пастановы* (гл. Красней, В.П. *Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы* / В.П. Красней, Л.М. Шакун. – Мінск, 1986. – С. 205–207).

У адпаведнасці з гэтай пастановай Інстытутам мовазнаўства АН БССР былі падрыхтаваны і выдадзены *“Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (1959 г.)*, якімі карысталіся да 1 верасня 2010 г. Змены ў сучасным беларускім правапісе рэгламентуюцца *Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі*, зацверджанымі Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 года.

2. Моўная сітуацыя на Беларусі ў 80–90-я гады ХХ ст. Закон “Аб мовах у Беларускай ССР” (1990 г.)

Актыўнае распаўсюджванне рускай мовы на Беларусі ў 70-я – пачатку 80-х гг. спрыяла яе высокаму грамадскаму статусу – яна стала абавязковым прадметам вывучэння ў беларускіх школах, павялічыўся тыраж рускамоўных выданняў. Многія беларускамоўныя школы пераходзілі на рускую мову навучання. Да таго ж, калі яшчэ Канстытуцыя БССР 1927 г. гарантавала беларусам права “навучання на роднай мове”, то Канстытуцыя БССР 1978 г. гэтак права абмежавала толькі “магчымасцю навучання на роднай мове”. У беларусаў паступова адбывалася дэфармацыя нацыянальнай свядомасці, страта пачуцця любові і пашаны да роднай мовы як найвялікшага скарбу нацыянальнай культуры. Сістэма адукацыі ў гэты час арыентавала асобу ў вузкім сэнсе на рускую, а ў шырокім сэнсе – на агульнасавецкую культуру.

Цікавасць дзяржавы да беларускай мовы па ініцыятыве гарадской інтэлігенцыі аднавілася падчас перабудовы ў канцы 80-х гадоў. Праводзіліся сацыялагічныя і сацыялінгвістычныя даследаванні, ствараліся грамадскія арганізацыі. У найноўшай гісторыі Беларусі з пазіцый яе нацыянальна-культурнага развіцця можна вылучыць два перыяды: першы з іх прыпадае на пачатак 90-х гадоў ХХ ст., а другі доўжыцца з сярэдзіны 90-х гадоў ХХ ст. і да нашага часу.

26 студзеня 1990 г. быў прыняты **“Закон аб мовах у Беларускай ССР”**, які надаў беларускай мове статус адзінай дзяржаўнай мовы ў Беларусі. Прыняцце закона “Аб мовах...” і ўнясенне адпаведных дапаўненняў у Канстытуцыю ў чарговы раз падкрэслілі дзяржаўны статус беларускай мовы. Ідэя стварэння закона нарадзілася невыпадкова. Яна была абумоўлена тым, што звужэнне сфер выкарыстання беларускай мовы, у тым ліку і літаратурнай, у апошнія дзесяцігоддзі ХХ ст. паставіла пад пагрозу само яе існаванне. Такая сітуацыя, безумоўна, выклікала занепакоенасць грамадскасці, натуральнае імкненне да нацыянальнага самасцвярджэння.

Закон “Аб мовах у Беларускай ССР” пачынаецца з прадмовы і ўключае 6 раздзелаў, у якіх змешчана 36 артыкулаў. У прадмове да закона сказана: “Мова – не толькі сродак зносін, а і душа народа, аснова і найважнейшая частка яго культуры. Жыве мова – жыве народ”. Змест закона прадугледжвае максімальнае пашырэнне беларускай мовы ва ўсіх сферах жыццядзейнасці краіны. Артыкулы рэгулююць моўныя працэсы ў грамадска-дзяржаўным жыцці рэспублікі, вызначаюць правы грамадзян і акрэсліваюць абавязкі службовых асоб у выкарыстанні мовы.

Тэрміны рэалізацыі закона “Аб мовах...” былі вызначаны пастановай Вярхоўнага Савета БССР ад 26 студзеня 1990 г. У адпаведнасці з ёй, закон уводзіцца ў дзеянне з 1 верасня 1990 г. і рэалізуецца на працягу 3-х–10-ці гадоў. Згодна з пастановай, урадам была распрацавана “Дзяржаўная праграма развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў у Беларускай ССР”, зацверджаная 20 верасня 1990 г. Яна прадугледжвала правядзенне цэлага комплексу мерапрыемстваў, якія б садзейнічалі выкананню закона. Аднак пасля майскага рэферэндуму 1995 г., на які было вынесена пытанне аб наданні рускай мовы статусу дзяржаўнай нараўне з беларускай (што і падтрымала большая частка выбаршчыкаў), выкананне закона спыняецца. Руская мова атрымала статус дзяржаўнай мовы разам з беларускай.

Сёння дзяржаўнымі мовамі ў нашай краіне з’яўляюцца **беларуская мова** як мова тытульнай нацыі і **руская мова** як найбольш пашыраная ў камунікатыўных адносінах. Гэта замацавана ў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь і другой рэдакцыі Закона РБ “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь” (1998 г.). Так, артыкул 17 Канстытуцыі РБ устанаўлівае, што дзяржаўнымі мовамі ў РБ з’яўляюцца беларуская і руская мова. Аднак нават пры юрыдычным раўнапраўі дзяржаўных моў на практыцы баланс іх ужывання не захоўваецца: беларуская мова паступова выцясняецца са сферы справаводства і адукацыі.

3. Беларуская літаратурная мова ў пачатку XXI ст.: сучасны стан і праблемы функцыянавання

Нягледзячы на памянёныя вышэй акалічнасці, у пачатку XXI ст., з’яўляючыся адной з самых багатых і высокаразвітых славянскіх моў, беларуская літаратурная мова працягвае развівацца і ўдасканальвацца. Сёння развіццё яе сістэмы (паводле праф. А.А. Лукашанца) вызначаюць рознакіраваныя працэсы і тэндэнцыі. З аднаго боку, гэта *тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі* і працэсы збліжэння з суседнімі блізкароднаснымі мовамі. З другога боку, *тэндэнцыя да нацыяналізацыі* і працэсы адштурхоўвання. Першая тэндэнцыя аб’ектыўная і звязана з развіццём новых тэхналогій, галін навукі,

павелічэннем мовы англійскай мовы ў міжнароднай камунікацыі. Другая тэндэнцыя прадугледжвае найперш вяртанне ў літаратурную мову лексічных адзінак, якія на працягу другой палавіны ХХ ст. былі страчаны або забыты. Размова ідзе пра некаторыя словы, уведзеныя ва ўжытак у 20-я гады ХХ ст., а таксама ўключэнне ў моўную практыку значнай колькасці паланізмаў.

Як заўважалася вышэй, асноўным напрамкам развіцця сучаснай моўнай сітуацыі, з аднаго боку, з'яўляецца няўхільнае пашырэнне рускай мовы ў афіцыйным ужытку і сродках масавай інфармацыі, а з другога боку, паступовае выцясненне беларускай мовы з найбольш значных і ўплывовых сфер зносін. “У сённяшнім свеце, – адзначае Г.А. Арцямёнак, – калі імкліва нарастаюць глабалізацыйныя працэсы, беларускай мове аб'ектыўна ўсё цяжэй канкураваць у камунікатыўным плане з функцыянальна моцнымі міжнароднымі мовамі нават на сваёй спрадвечнай тэрыторыі” [гл. 4]. У пачатку ХХІ ст. у сферы камунікацыі, штодзённых побытавых зносінах і сродках масавай інфармацыі пераважае больш моцная ў камунікатыўных адносінах і прэстыжная руская мова. Яна даміруе сёння ў сферы гаспадаркі і вытворчасці, дзяржаўнага кіравання, у асноўных мас-медыя (на радыё, тэлебачанні, у інтэрнэт-прасторы), грамадска-палітычнай дзейнасці і справаводстве, сферы адукацыі і навукі, кнігавыдавецкай дзейнасці, мастацтве і сферы абслугоўвання.

Вызначальнай характарыстыкай сучаснай моўнай сітуацыі ў Беларусі з'яўляецца *незбалансаванае руска-беларускае двухмоўе*. Апошнія афіцыйныя звесткі пра выкарыстанне беларускай мовы ў штодзённых зносінах змешчаны ў матэрыялах перапісу 2009 г., паводле якіх, беларускую мову назвалі роднай каля 60 % жыхароў рэспублікі (на Віцебшчыне – 46,3%).

У чым жа сёння павінна заключацца цывілізаванае разуменне сутнасці дзяржаўнага двухмоўя грамадзянамі, кіраўнікамі і супрацоўнікамі дзяржаўных структур і ўстаноў? **Дзяржаўнае двухмоўе** – гэта юрыдычна замацаваны і рэгламентаваны парадак раўнапраўнага выкарыстання дзвюх моў ва ўсіх афіцыйных сферах грамадскіх зносін. У нашай краіне гэта замацавана заканадаўча.

У сучаснай моўнай сітуацыі вельмі важна сфарміраваць у грамадстве цывілізаванае разуменне сутнасці дзяржаўнага двухмоўя. У наш час пад гэтым паняццем звычайна разумеюць права грамадзяніна карыстацца той ці іншай мовай ва ўсіх сферах дзейнасці. Аднак не заўсёды ўсведамляецца другі бок праблемы: суверэнная дзяржава праз свае ўстановы павінна рэальна забяспечыць гэтае права любому грамадзяніну. З гэтага вынікае, што кожны дзяржаўны служачы ці работнік дзяржаўнай установы

менавіта як прадстаўнік дзяржавы абавязкова павінен валодаць дзвюма дзяржаўнымі мовамі.

Трэба адзначыць, што сёння ў нашай краіне рэалізуецца дзяржаўны план мерапрыемстваў па пашырэнні ўжывання беларускай мовы ў афіцыйных сферах. Несумненна, яе аўтарытэт і прэстыж будуць павышацца, калі беларускай мовай – мовай правільнай, унармаванай – будуць публічна карыстацца дзяржаўныя дзеячы, аўтарытэтныя ў нашым грамадстве людзі, а таксама работнікі сферы паслуг і вытворчай сферы. Паводле слоў праф. А.А. Лукашанца, “належащая двухмоўная (у першую чаргу, беларускамоўная!) кампетэнцыя неабходна кожнаму грамадзяніну Рэспублікі Беларусь, паколькі яна істотна пашырае яго культурную і інфармацыйную прастору і забяспечвае магчымасць моўных паводзін у адпаведнасці з камунікатыўнай сітуацыяй, што з’яўляецца неабходным фактарам псіхалагічнага камфорту асобы” [10, с. 82].

У такой сітуацыі сёння, як ніколі, важна ўсвядоміць, што захаванне нацыянальнай культуры можна толькі на нацыянальнай мове. Беларуская мова найбольш ярка адлюстроўвае і ўвасабляе непаўторнае этнакультурнае аблічча беларусаў, таму яе захаванне – неабходная ўмова паўнацэннага існавання беларускага этнасу як самастойнага суб’екта чалавечай цывілізацыі.

Сёння на беларускай мове працягвае выдавацца навуковая літаратура: энцыклапедыі і слоўнікі, граматыкі і манаграфіі. На ёй існуе найбагацейшы ў Еўропе фальклор, прадстаўлены ў сарака тамах, багатая і самабытная мастацкая літаратура. Беларусы з поўным на тое правам могуць ганарыцца напісанымі на беларускай літаратурнай мове высокамастацкімі творамі І. Мележа, У. Караткевіча, В. Быкава, Р. Барадуліна, Н. Гілевіча і інш.

У кантэксце сказанага хацелася б яшчэ раз звярнуць увагу на тое, што мова – прадмет гонару кожнага народа. Менавіта таму павышэнне прэстыжу беларускай мовы і пашырэнне сфер яе ўжытку павінна стаць надзённай задачай кожнага свядомага беларуса, дзе б і кім ён ні працаваў.

II. ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Модуль 1. Уводзіны. Агульнаўсходнеславянскі перыяд

Тэма 1. Уводзіны

Пытанні

1. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы як асобная лінгвістычная дысцыпліна, яе прадмет і задачы, сувязь з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі.

2. Паняцце літаратурнай мовы і гістарычная зменлівасць яго зместу. Суадносіны паняццяў *літаратурная мова* і *мова мастацкай літаратуры*. Змены нормаў літаратурнай мовы і яе стылявой дыферэнцыяцыі.

3. Праблема перыядызацыі гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Тры перыяды ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

Асноўныя паняцці: *гісторыя мовы, літаратурная мова, моўная норма, перыядызацыя, стыль.*

Заданне 1. Прывядзіце прыклады слоў ці іх формаў, якія б сведчылі пра гістарычны характар моўных нормаў (арфаграфічных, граматычных, лексічных і інш.) у беларускай мове.

Заданне 2. Прачытайце ўрыўкі з розных выданняў паэмы Якуба Коласа “Новая зямля” (гл. Красней В.П., Шакун Л.М. Практикум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы, с. 169–171) і параўнайце іх мову. Вызначце ў тэксце двух першых урыўкаў напісанні, якія не адпавядаюць арфаграфічным, граматычным і лексічным нормам сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Чым абумоўлены змены ў апошнім выданні? На аснове параўнальнага аналізу мовы ўрыўкаў зрабіце вывад пра гістарычны характар моўнай нормы.

Заданне 3. Прачытайце тэкст, змешчаны ў газеце “Наша ніва” (1906, № 1). Запішыце яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі, граматычнымі і лексічнымі нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Пракаменціруйце свой запіс, вызначыўшы змены ў характарыстыцы моўных нормаў.

Лист да рэдакцыі

Даўно ўжо мучыць мяне думка аб нашай роднай мові. Народ мае сваю мову, гаворыць ў ёй, не ўстыдаецца яе, а сын гэтага народу, як выйдзе ў людзі, ўжо гаворыць іначэй з гэтым самым народам,

каторы яго выгадаваў, на зямліцы катораго ён вырас і сынам катораго ён личыцца. Чаму гэтак у нас зрабілася, што ужо так многа інтэлігенцыі выйшло з народу, і ўся яна выраклася сваёй роднай мовы? Аддаюць бацькі сваго сына ў горад да вучэння, чакаюць яго на свята да хаты, а ён, як прыедзе, дык загаловаць да іх ужо так, што яны, цёмныя, невучоныя, мала зразумеюць, што ён ім кажэ.

Сыноч гэты яшчэ невялікі, алеж ён ўжо ўстыдаецца сваёй роднай мовы. У горадзі ні між таварышчамі, ні між сваімі вучыцелямі ён ня чуў такой мовы. А як падчас і учуе ад каго, учуе, як з яе сьмяюцца, як дражняць у ёй вясковую бабу, ён і падумае, што дапраўды, яго мова такая брыдка, што ў ёй неварта гаварыць. Адвыкне гаварыць у роднай мові, а потым і сам насмешкі строіць з яе! Пяройдзе ешчэ колькі лет, скончыць вучэньне сыноч; ужо ён паразумнеў; ён ўжо і не ўстыдаўся бы, можэ, гаварыць у роднай мові, алеж ён ужо так адвык ад яе, што яму цяжка гаварыць ... Ціж гэта не пакута : цяжка гаварыць у сваёй роднай мові! Каб таму было цяжка дыхаць, хто гэта зрабіў! І гэты самы сын народа, калі ён спрыяе народнаму гору, калі ён хочэ жыць жыцьцем народа, ён павінен изноў вучыцца сваёй роднай мовы, каб магчы несці сьвет навукі ў родныя цёмныя куты, бо толькі той сьвет сьвеціць найясней, каторы даходзіць да народа цераз яго родную мову.

Прашу таварышаў – вучыцелёў, каторым здарыцца прачытаць гэтыя словы, выказаць свае думкі цераз “Нашу Ніву” аб гэтым. Вучыцель з Гродзеншчыны.

Заданне 4. Вызначце ў тэксце верша М. Багдановіча “Перапісчык” (1912 г.) напісанні, якія не адпавядаюць граматычна-правапісным нормам сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Ужыванне якіх слоў не адпавядае сучасным лексічным нормам?

На чыстым аркушы, прад вузенькім акном,
Прыгожа літары выводзіць ён пяром,
Ўстаўляючы паміж іх чорнымі радамі
Чырвоную страку; усякімі цвьятамі,
Рознакалёрнымі галоўкамі зьвяроў
І птах нявіданых, спляценьнем завіткоў
Ён пакрашае скрозь – даволі ёсьць знароўкі –
Свае шматфарбныя застаўкі і канцоўкі,
І загатоўкі ўсе, – няма куды сьпяшыць!
Парой ён спыніцца, каб лепей завастрыць
Пяро гусінае, і гляне: сьветла сонца
Стаўпамі падае праз вузкае ваконца,
І круціцца у іх прыгожы, лёгкі пыл;

Як сіняваты дым нявідзімых кадзіл,
Рой хмарачак плыве; шырокімі кругамі
У небе ластаўкі шыбаюць над крыжамі,
Як жар гарашчымі, а тут, каля вакна,
Малінаўка пяе і стукае жаўна.
І зноў ён схіліцца, застаўку зноў выводзіць
Няяркім серабром; нячутна дзень праходзіць;
Ўжо хутка будзе ноч, і першая гвезда
Благаславіць канец прыгожага труда.

Тэма 2. Літаратурная мова ўсходніх славян (XI – пачатак XIV ст.)

Пытанні

1. Паходжанне літаратурнай мовы ўсходніх славян (тэорыі А.А. Шахматава, С.П. Абнорскага, В.У. Вінаградава, Ф.П. Філіна і інш.).
2. Тыпы (стылі) літаратурнай мовы ўсходніх славян. Царкоўна-кніжны (кніжнаславянскі) тып. Народна-літаратурны (свецка-мастацкі) тып. Дзелавы тып.
3. Пісьменства на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў XI–XIII стст.

Асноўныя паняцці: *двухмоўе, дзелавы, дыгласія, кайнэ, кніжнаславянскі, моўная сітуацыя, народна-літаратурны, старажытнарускі, усходнеславянскі, царкоўнаславянскі.*

Заданне 1. Прывядзіце прыклады літаратурна-пісьмовых помнікаў, створаных у часы існавання літаратурнай мовы ўсходніх славян (не менш за 10 прыкладаў). Падрыхтуйце кароткую інфармацыю пра 2-3 помнікі (час і месца напісання, аўтарства, жанр і інш.). Размяркуйце іх на групы ў залежнасці ад тыпу мовы, на якой яны былі напісаны: 1) царкоўнаславянская мова (уласна царкоўнаславянская мова ці славяна-руская); 2) старажытнаруская літаратурная мова (мова мастацка-апавядальнай літаратуры ці мова справавога пісьменства).

Заданне 2. У прыведзеным урыўку з “Рускай праўды” падкрэсліце і выпішыце словы, якія захоўваюць фанетычна-арфаграфічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя прыкметы жывой народнай гаворкі XI–XIII стст. (поўнагалоссе, мяккасць заднеязычных, перфект без звязкі, сцягнуты імперфект і інш.). Выпішыце стараславянізмы, растлумачце іх прыкметы. Перакладзіце тэкст на сучасную беларускую мову.

Аже кто оубиеть князя моужа. въ разбои. в головника не ищють то вирьвную платити въ чьей же вьрви голова лежитъ. то 80 гривенъ паки людинъ. то сорокъ гривенъ. Которая ли вьрвь. начнетъ платити дикую виру. колико лет заплатятъ ту виру. занеже безъ головника имъ платити. будетъ ли головникъ. ихъ въ вьрви. то зане к нимъ прикладываетъ.

Узор выканання задання пададзены ніжэй на прыкладзе іншага ўрыўка з “Рускай праўды”.

Боудеть ли сталъ на разбои безъ всякой свады то за разбоиники людѣи не платятъ нъ выдадять и всего съ женою и съ детьми на потокъ а на разграблении аже кто не вложитъся въ дикоую виру томуо людѣи не помогаютъ нъ самъ платить.

Пераклад. Калі будзе хто займацца разбоем без усякай сваркі, то за разбойніка людзі (абшчына) не плаціць, але выдае яго, і з жонкай, і з дзецьмі ён асуджаецца на выгнанне, калі хто не плаціць дзікую віру (грашовая пеня за забойства вольнага чалавека, якая выплочваецца ўсёй абшчынай), таму людзі не дапамагаюць, а ён сам плаціць.

Боудеть, платить – формы 3-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў цяперашняга часу з мяккім *-ть*; *платятъ, выдадять, помогаютъ* – формы 3-й асобы множнага ліку дзеясловаў цяперашняга часу з мяккім *-ть*; *кто* – адсутнасць слабага рэдукаванага *ъ* (прасл. *къто*).

Стараславянiзмы: *разбои, разбоиники* – пачатковае спалучэнне *ра-* ў адпаведнасці з усходнеславянскім пачатковым спалучэннем *ро-*; *разграблении* – пачатковае спалучэнне *ра-* ў адпаведнасці з усходнеславянскім пачатковым спалучэннем *ро-*; няпоўнагалоснае спалучэнне *-ра-* паміж зычнымі, суфікс *-ниѣ-*.

Заданне 3. Прааналізуйце мову першага ўрыўка са “Слова пра паход Ігаравы”, вызначыўшы ў ім усходнеславянскія і царкоўнаславянскія моўныя асаблівасці на фанетычным, марфалагічным і сінтаксічным узроўнях. Адзначце вобразна-выяўленчыя сродкі (эпітэты, параўнанні, метафары і інш.), элементы вусна-паэтычнай творчасці. Ахарактарызуйце лексічнае багацце помніка, параўнаўшы арыгінальны тэкст з тэкстам перакладу Р. Барадулiна, прасачыце лёс асобных лексем у працэсе моўнай эвалюцыі.

Даведка. Сёння вядома некалькі перакладаў гэтага выдатнага твора славянскай паэзіі на беларускую мову (пераклады М. Багдановіча, Я. Купалы, М. Гарэцкага, Р. Барадулiна). Адною з найбольш паэтычных і эмацыянальных мясцін у “Слове...” з’яўляецца плач Яраслаўны. Першы ўрываек узяты з арыгінальнага тэксту паэмы, другі – з перакладу Р. Барадулiна (гл. Слова пра паход Ігаравы. – Мiнск, 1985. – С. 20–36, 132–148).

1. На Дунаи Ярославнынь гласъ ся слышитъ, зегзицею незнаема рано кычетъ: “Полечю, – рече, – зегзицею по Дунаеви, омочю бебрянь рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ, утру князю кровавья его раны на жестоцѣмъ его тѣлѣ”.

Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи: “О вѣтрѣ, вѣтрило! Чему, господине, насильно вѣши? Чему мычеша хиновскыя стрѣлки на своєю нетрудноу крилцю на моея лады вои? Мало ли ти бѣшеть горѣ подѣ облакы вѣяти, лелѣючи корабли на синѣ морѣ? Чему, господине, мое веселие по ковылию развѣяль?”

Ярославна рано плачеть Путивлю городу на заборолѣ, аркучи: “О Днепре Словутицю! Ты пробиль еси каменныя горы сквозѣ землю Половецкую. Ты лелѣяль еси на себѣ Святослави носады до плѣку Кобякова. Възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ, а быхъ не слала къ нему слезъ на море рано”.

Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи: “Свѣтлое и тресвѣтлое слѣнце! Всѣмъ тепло и красно еси: чему, господине, простре горячую свою лучю на ладѣ вои? Въ полѣ безводнѣ жаждею имъ лучи съпряже, тугою имъ тули затче?”

2. На Дунаѣ чуцен голас Ярославны, самотнай чайкаю кігіча рана: “Палячу, – кажа, – чайкаю па Дунаѣ, абмачу белшаўковы рукаў у Каяле, абатру князю кривавыя яго раны на целе яго крамянѣм”.

Ярослаўна рана плача ў Пуціўлі на забрале, прыгаворваючы: “О ветру, вятрыла! Чаму, валадару, вееш проці? Чаму імкнеш палавецкія стрѣлы згубныя на сваіх лёгкіх крылах на воінаў майго любага? Ці ж табе пад аблокамі не стала прасторы, караблі люляючы на сінім моры? Чаму, валадару, весялосць маю па кавылю развѣяў?”

Ярослаўна рана плача ў Пуціўлі на забрале, прыгаворваючы: “О Днепра Славуцічу! Ты прабіў каменныя горы праз зямлю Палавецкую. Ты люляў на сабе насады Святаслававы да Кабяковага стану. Дык прылюляй, валадару, да мяне мой лёс, каб не слала я да яго слёз на мора рана”.

Ярослаўна рана плача ў Пуціўлі на забрале, прыгаворваючы: “Светлае і трысветлае сонца! Усім ты цѣплае і яснае: чаму, валадару, паслала свае гарачыя промні на воінаў любага? У полі бязводным спѣкай ім лукі сцягнула, бядою ім калчаны затнула?”

Заданне 4. Прачытайце ўрывак з “Надпісу на крыжы Ефрасінні Полацкай”. Прааналізуйце яго мову, вызначыўшы стараславянскія, старажытнарускія і асобныя мясцовыя моўныя асаблівасці (зрабіце выпіскі). На аснове тэксту ўрыўка зрабіце вывад пра характар пісьменнасці на тэрыторыі Беларусі ў старажытнарускі перыяд.

Надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай

Въ лѣто 6669 покладаетъ Офросинья чьстьныи крестъ. въ манастири своемъ въ цркви святаго Спаса. чьстьное древо. бесцьнно есть. а кованье его. злото и серебро. и камѣнье. и жьнчюгъ. въ 100 гривнѣ. а да 40 гривнѣ. да нѣ изнесѣтъся из манастиря никогда же яко ни продати. ни отдати. аще се кто прѣслушаетъ. изнесѣтъ и отъ

манастиря. да не буди ему помощникъ. чьстьныи крестъ ни въ сѣ вѣкъ ни въ будущи. и да будетъ проклятъ святою животворящею троицею. и святыми отци... кто же дръзнетъ сѣтворити се... властелинъ. или князь. или пискупъ. или игумѣннѣя. или инъ который любо человекъ а буду ему клятва си. Офросинѣя же раба Христова сѣтяжавши крестъ сии. приметъ вѣчную жизнь сѣ всѣми святыми. господи помози рабу своему Лазорю нареченему Богъши сѣдѣлавъшему крѣсть сии цркви святого Спаса и Офросинѣи .

Заданне 5. Прачытайце тэкст Віцебскай берасцяной граматы “Ад Сцяпана да Няжылы”. Зрабіце яго пісьмовы пераклад на сучасную беларускую мову. Прааналізуйце мову граматы, вызначыўшы 1) тып пісьменнасці, да якога адносіцца помнік; 2) моўныя асаблівасці тэксту граматы (лексічныя, фанетычныя, граматычныя і інш.); 3) ступень адлюстравання царкоўнаславянскіх і старажытнарускіх моўных асаблівасцей; 4) ступень адлюстравання мясцовых моўных рыс.

Отъ Стѣпана ко Нежилови. Оже еси продалъ порты, а купи ми жита за 6 гривенъ. А ли цего еси не продалъ, а посли ми лицемъ. А ли еси продалъ, а добро сѣтворя у купи ми жита.

Модуль 2. Старабеларускі перыяд

Тэма 3. Старабеларуская літаратурная мова (XIV–XVIII стст.)

Пытанні

1. Фарміраванне беларускай народнасці і яе мовы ў складзе Вялікага Княства Літоўскага. Асноўныя этапы развіцця старабеларускай літаратурнай мовы.

2. Функцыянальна-стылістычная дыферэнцыяцыя старабеларускай літаратурнай мовы. Літаратурна-пісьмовыя помнікі XIV–XVIII стст., іх моўныя асаблівасці.

3. Фарміраванне граматычна-правапісных асаблівасцей старабеларускай літаратурнай мовы.

Асноўныя паняцці: *вусна-гутарковы, граматычна-правапісны, дзелавы, канфесійны, літаратурна-пісьмовы, моўна-стылістычны, свецка-мастацкі, старабеларускі.*

Заданне 1. Працягніце наступныя выказванні:

1. Актавыя кнігі, граматы, прывілеі, судзібнікі, статуты – гэта помнікі...

2. Мемуары, палітычная сатыра, перакладныя рыцарскія раманы і аповесці, хронікі, хранографы – гэта помнікі ...

3. Біблейскія кнігі, жыцці, евангеллі, псалтыры, павучанні – гэта помнікі ...

Заданне 2. Да наступных старажытных слоў, якія ўжываліся ў беларускай мове на розных этапах яе гістарычнага развіцця, падбярыце лексічныя адпаведнікі з сучаснай беларускай мовы.

Абецадло, адамант, головник, кгвездарь, лист, ловы, мешкати, мыто, наследок, ростропный.

Заданне 3. Вызначце ва ўрыўку са Статута ВКЛ (1588 г.) традыцыйныя напісанні, якія не адлюстроўваюць змен і фанетычных асаблівасцей беларускай мовы. Укажыце адлюстраваныя ў тэксце спецыфічныя фанетыка-граматычныя рысы старабеларускай мовы XV–XVI стст. Наколькі шырока і паслядоўна яны адлюстраваны? Што можна сказаць пра лексічныя асаблівасці мовы ўрыўка?

Артыкул 16. Естли бы которая вдова замуж пошла.

Уставуем теж: естли бы которая вдова замуж пошла, а напервей, будучы за первым мужем своим, вено, оправленое от мужа своего, мела, тогда вжо от другого мужа не маеть вена записаного мети. Нижли естли бы тот другой муж ее умер, а дети по себе оставил, тогда она межы детьми своими ровную часть в именью взяти маеть, а на том до живота мешкати. А естли бы одно дитя зостало, тогда от того дитяти албо от ближних маеть на вдовьем столцу толко на третей части зостати, а по животе и тая третяя часть маеть спасти на близких. А вед же седечы на вдовьем столцу, не маеть того именья утратити, але се во всем заховати водле того, яко вышей в том написано. Однако ж тую волность мужу заховуем, иж волно ему будеть и такой жоне своей, вдовою понятой, што всхочет маетности своее лежачое и рухомое записати. А которой жоне што от мужа лежачого именья записано будеть, таковая вжо от детей, ани от ближних части, вышей споминаное, в именью мужнем домогаться не мають.

Слоўнік: *вено* – матэрыяльнае забеспячэнне пасагу жонкі маёмасцю мужа; *вдовий столец* – матэрыяльнае палажэнне ўдавы; *маетность* – маёмасць, рэчы.

Заданне 4. Прачытайце тэкст “Граматы палачан у Рыгу” (пры неабходнасці для тлумачэння незразумелых слоў карыстайцеся “Гістарычным слоўнікам беларускай мовы” (вып.1–37). Прааналізуйце мову Граматы, вызначыўшы

- а) уласнабеларускія фанетычныя і марфалагічныя рысы;
- б) лексічныя інавацыі (параўнальна са старажытнарускімі дзелавымі помнікамі). Дакажыце (зрабіце выпіскі), што тэкст належыць да дзелавой пісьменнасці.

Грамата палачан у Рыгу 1465 г.

Отъ мѣщанъ полоцкихъ и отъ всего посполства полоцкого мѣста тымъ почестливымъ сущдомъ нашимъ и приятелемъ честнымъ и милымъ пану бурьмистру и рядцамъ и всѣмъ мѣщаномъ ризкого мѣста поклонъ приятелскыи. а такожъ здесь появилось было повѣтрие на людей. на тыхъ которыи у васъ у Ризе были кормники и тяглеци ино иныи на дорозе помѣрли а иныи которыи у городъ пришли ино и на тыхъ было, а нынѣ уже даль богъ тое повѣтрие унялося отъ божья нароженья и до сихъ мѣствъ у насъ того нетъ богъ помиловаль. протожъ што бы ваша милость. нашихъ полочанъ къ собѣ пускали быхмо промежъ себе торговали, какъ прежь было и сущдство и приязнь мѣли. а псанъ у Полоцку в лѣто 6973. индикта 12, месяца генваря, 12 день : Тымъ почестливымъ сущдомъ нашимъ честнымъ и милымъ пану бурьмистру и рядцамъ и всѣмъ мѣщаномъ ризкого мѣста. приятелемъ нашимъ.

Заданне 5. Выкарыстаннем якіх моў характарызавалася этнамоўная сітуацыя на Беларусі ў XIV–XVII стст.? Запішыце вядомыя Вам пісьмовыя помнікі, створаныя на беларускай мове ў гэты час. Падрыхтуйце кароткую інфармацыю пра 2-3 помнікі (час і месца напісання, аўтарства, жанр і інш.). Размяркуйце іх на групы ў залежнасці ад жанрава-стылявой прыналежнасці.

Тэма 4. Мова канцылярска-юрыдычнага пісьменства XIV–XVII стст.

Пытанні

1. Беларуская мова як дзяржаўная мова ВКЛ. Канцылярска-юрыдычнае пісьменства на Беларусі ў XV–XVII стст.
2. Асаблівасці мовы дзелавых дакументаў XIV–XVII стст. (на прыкладзе Статута ВКЛ, Метрыкі ВКЛ і інш.).

Асноўныя паняцці: *архаізм, грамадска-палітычны, дзелавы, інавацыя, канцылярска-юрыдычны, традыцыйнае напісанне, тэрмін, тэрміналагічнае словазлучэнне.*

Заданне 1. З прыведзенага рада слоў выпішыце тыя, якія сваёй семантыкай былі звязаны з характарыстыкай сацыяльнай сферы дзейнасці чалавека і шырока ўжываліся ў канцылярска-юрыдычных помніках XV–XVII стст. Згрупуйце іх тэматычна. Адзначце запазычаныя лексемы. З якіх моў яны запазычаны? Прасачыце лёс

выпісаных слоў у працэсе моўнай эвалюцыі. Пры неабходнасці карыстайцеся “Гістарычным слоўнікам беларускай мовы” (вып. 1–37) і “Старабеларускім лексіконам” М.Р. Прыгодзіча, Г.К. Цівановай (1997 г.), манаграфіяй А.М. Булькі “Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.” (1980 г.).

Мещанинь, лекатися, куншть, чиншъ, княгиня, глубокий, добро, имети, секретарь, пенезь, платити, монастырь, золото, вещебный, пошлина, книга, мордь, тестаментъ, взглядати, броня, листъ, звитяжити, куница, продажное, бояринь, животъ, землянинь, купити, крадежство, игумень, мыто, подचाший, спочатку, мужебойца, звада, зброя, малый, синдикъ, валчити, свецкий, заплата, царствовать, казати, бурмистръ.

Заданне 2. Зрабіце аналіз мовы ўрыўкаў з Вісліцкага статута. Вызначце характэрныя беларускія моўныя рысы на фанетычным і марфалагічным узроўнях. З якой паслядоўнасцю яны адлюстраваны ў тэкстах? Адзначце традыцыйныя напісанні. Укажыце тыповыя для дзелавой пісьменнасці сінтаксічныя канструкцыі і звароты.

Даведка. Вісліцкі статут – вядомы помнік юрыдычнага зместу XIV ст., які ўяўляе сабой заканадаўства польскага караля Казіміра III. Спачатку ў 1346 г. на лацінскай мове быў створаны Петракоўскі статут (34 артыкулы). У 1347 г. у Вісліцы ён быў дапоўнены (59 артыкулаў) і стаў вядомы як Вісліцкі статут. Лацінскі арыгінал 1347 г. паслужыў асновай для перакладу на старабеларускую літаратурную мову (каля 1423 г.).

I. Што жыто въ ночи крадутъ. О злодѣйствѣ жыта на поли...: коли которого пана, а любо мѣщанина слуга, у ночи, нѣкоторого кметя жыто беретъ, годиться государю того жыта боронити своего, а любо его служѣ, а любо пріятелю; а забьетъ ли того, хто жыто беретъ, тогды не маеть жадноѣ вины; а тотъ панъ чый слуга жыто беретъ, имѣеть вину намъ платити 15; а будетъ ли раненъ тотъ, а любо забить, што жыта боронилъ, тогды имѣеть дѣтемъ его, а любо пріятелѣмъ его раны платити, а любо головное, зъ винами преречеными нашими.

Слоўнік: *головное* – штраф за забойства; *кметъ* – селянін, жыхар вёскі.

II. Который ходитъ у чюжій лѣсѣ. Тежъ уставляемъ: хто съ кимъ имѣеть границу при лѣсѣ, а войдѣтъ чересъ границу у чюжій лѣсѣ, а тотъ его застанеть..., маеть у него узяти за первое застатѣе сокиру; а въ другое застанеть, ино метель, а любо сукно; а въ третіе застанеть, маеть взяти любо вола, а любо коня, а то безъ вины; а возметъ два вола или коня, тогды имѣеть одного собѣ держати, а другого пуститъ маеть на поруку, и маеть знаменіе учинити на деревѣ, гдѣ тотъ узялъ закладъ. Коли жъ хто украдетъ дубъ или два у чюжомъ гаю, маеть

платити 6 скотць за каждый дубь; а будеть... три, тогда три вердунки маеть дати тому, чий гай есть, а 3 гривны вины; а коли только вѣтъвь отрубить, 4 скотць маеть платить; а на дубровѣ за дубь 2 скотць. А хто кому дерево зрубить со пчолами, имѣеть заплатити гривну тому, чий пчолы, а другую судови гривну; а хто бортное дерево зрубить безъ пчоль, то полгривны заплатити, а судови другую полгривны.

Слоўнік: *вердунокъ* – манета, чвэрць грыўны; *знаменіе* – знак, метка.

Тэма 5. Мова старабеларускага свецка-мастацкага пісьменства

Пытанні

1. Моўна-стылістычныя асаблівасці арыгінальных і перакладных мастацкіх твораў (вершы А. Рымшы, С. Полацкага, “Аповесць пра Баву”, “Аповесць пра Трышчана”).

2. Моўныя асаблівасці перакладных рыцарскіх і гістарычных аповесцей (на прыкладзе перакладной гістарычнай аповесці “Александрыя”). Узнікненне гістарычна-мемуарнай прозы. “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага.

3. Сатырычныя творы XVII ст. “Прамова Мялешкі” і “Ліст да Абуховіча”, іх моўна-стылістычныя асаблівасці.

Асноўныя паняцці: *гістарычна-мемуарны, мастацка-белетрыстычны, сатырычны, свецка-мастацкі.*

Заданне 1. Прааналізуйце лексіку ўрыўка з “Александры” пачатку XVII ст. Вызначце, у якой ступені адлюстраваны а) лексічныя асаблівасці тагачаснай беларускай мовы; б) іншамоўны лексічны ўплыў; в) архаічныя моўныя з’явы. Ахарактарызуйце сродкі мастацкай выразнасці, выкарыстаныя ў тэксце.

Потом александр другого дня згромадивши людъ, которого было двакрот сто тысячей. а вступивши на вышшее местце, потвержалъ ихъ мовечи: не зровнается великост персовъ з грецкою великостю, бовемъ нас есть болшей ніж оных, А всякож хочъ оных и болшей буде, нехай се не лекают з того сердъца ваши, бо великое зобрание мухъ не учинит жадной поражки малости осам. услышавши то вес людъ вси одностайнымъ голосом хвалили мудрост его и залецали. Рушивши дарий великое войско свое тянул ку реце краме, а там свои наметы розбил. Был заправды людъ дариев великий и велми моцный, мель ездныхъ воезъ приправленыхъ зъ остриями железми ѿ, А такъ другого дня зъехалисе в поле ободва гуфы. А александръ вседши на кон, которого звал дучепал, выскочил на герсть, а передъ всимъ

рицэрствам сваім стануць, якога персаве відячы, велмі се яго боялі: для того іж яго взгляд виделсе імь срогий и округный. Потом коли почато бит в бубны и трубы военныи, а такь се заразом замешали шики, и почалисе округне бит. упадали зь obu сторон рицери ранныи. а была таковая великость а густост стрель, иж тежь все поветрее наполнено стрелами якобы оболочи затменными. был там плач нарекане и смутокъ великий, иж все поле было наполнено умерлыми (л.19).

Слоўнік: *зграмадивши* – сабраўшы; *двакрат* – двойчы; *бовель* – бо, таму што; *лекатися* – палохацца; *зобране* – мноства; *жадный* – ніякі; *поражка* – шкода, страта; *залецати* – ухваляць; *наметъ* – шацёр, палатка; *ездный возъ* – фурманка; *железо* – зброя; *гуфъ* – частка войска; *рицэрство* – войска; *герсть* – пярэдняя лінія войск; *срогий* – суровы, жорсткі; *округный* жорсткі, бязлітасны; *шिकъ* – строй.

Заданне 2. Зрабіце аналіз мовы ўрыўкаў з “Прамовы Мялешкі” (XVII ст.) і верша С.Полацкага “Метры” (гл. Красней В.П., Шакун Л.М. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы, с. 120, 122–123 (практ. 50).

Тэма 6. Мова беларускіх летапісаў

Пытанні

1. Летапісанне на Беларусі ў старажытныя часы. Своеасаблівасць сродкаў і прыёмаў летапісання.

2. Беларускія летапісы канца XV–XVII стст. (спісы кароткай і пашыранай рэдакцыі), іх моўныя асаблівасці. Мова “Баркалабаўскага летапісу”.

Асноўныя паняцці: *агульнадзяржаўныя летапісы, мясцовыя летапісы, летапісанне, хронікі.*

Заданне 1. Прааналізуйце мову ўрыўка з Баркалабаўскага летапісу, выпісаўшы а) агульнапашыраныя фанетычныя і марфалагічныя рысы беларускай мовы; б) іншамоўныя элементы; в) сродкі мастацкай выразнасці. Ахарактарызуйце лексіку ўрыўка з пункту гледжання яе паходжання і далейшага лёсу ў беларускай мове.

I. Того жь року ѿ х ѿ месяца октобра десятого дня целую неделю снегъ силныи и квалтовныи ишоль, выпал до пол голени, так же и буря силная была, тогда пшеницы, ярицы, овес гречиху горохи, и вси овощи, великое множество ярицы на полях непожатые, так же и копы жатые снегомъ позаметала метелица, иж было жалосно и страшно гледети и выповедити уздыханя и плачу людей убогих пашников

немаютных, а так лежал тот снег в недели аж до дмитровы субботы, якожь з великихъ морозов река днепръ был замерзь, и ездилы по немъ яко серед зимы а потом за ласкою всемилостивого господа бога для плачу и великого уздыханя снегъ ростал и река днепръ расплынулся а потом почали жати горовати по снегу у стужу, были теж морозы великие, огне клали, сами грелися ижь страшно и жалосно было гледети.

Заданне 2. Падрыхтуйце вуснае паведамленне на тэму: “Віцебскі летапіс” М. Панцырнага і С. Аверкі” як помнік гарадскога летапісання Беларусі XVII–XVIII стст.” (гл. спіс літаратуры ў лекцыі па тэме б).

Тэма 7. Моўна-стылістычныя асаблівасці рэлігійнай літаратуры XIV–XVIII стст.

Пытанні

1. Узнікненне рэлігійнай літаратуры на беларускай мове. Моўныя асаблівасці рэлігійных твораў XV–XVII стст.

2. Ф.Скарына – беларускі першадрукар, асветнік, гуманіст. Мова выданняў Ф.Скарыны. Выданні Ф.Скарыны як узор беларускай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы.

3. С.Будны як паслядоўнік Ф. Скарыны. Выдавецкая дзейнасць С. Буднага. Мова “Катэхізіса”.

4. Перакладчыцкая дзейнасць В. Цяпінскага. Пераклад “Евангелля” В. Цяпінскім, моўныя асаблівасці выдання.

Асноўныя паняцці: *богаслужэбны, канфесійны, кнігадрукаванне, кніжна-славянскі, рэлігійны, рэлігійна-бытавы, стараславянiзм, царкоўнаславянскі.*

Заданне 1. З прыведзенага рада слоў выпішыце тыя, якія шырока ўжываліся ў канфесійнай літаратуры XV–XVI стст. і сваёй семантыкай былі звязаны са сферай рэлігійнага жыцця чалавека. Асобна ўкажыце стараславянiзмы, вызначыўшы іх фанетычныя і словаўтваральныя прыкметы. Запазычанні з якіх яшчэ моў сустрэліся? Адзначце полісемантычныя лексемы. Якія з іх уваходзяць у склад канфесійнай лексікі толькі часткай свайго семантычнага аб’ёму? Пры неабходнасці карыстайцеся “Гістарычным слоўнікам беларускай мовы” (вып. 1–37), “Старабеларускім лексіконам” М.Р.Прыгодзіча, Г.К.Цівановай (1997 г.), “Этымалагічным слоўнікам беларускай мовы” (т. 1–14).

Библия, правдивый, воспети, господарь, събирати, блаженный, мнихъ, житие, весело, богъ, вонтпливый, благоверие, трапеза, думати, евангелие, ланита, писати, ангель, латина, верещати, исповедникъ, дьяболь, облако, богобоязливый, капище, згинути, последний, архиерей, книга, грешный, игумень, идолохваление, храмъ, балвохвальство, карвункуль, грамота, година, зверь, мечеть, церковь, крестити, мудрый, грецкий, жегнати, человекъ, секта, говение, божество, боголепно, просити.

Заданне 2. Перакладзіце фрагмент з пасляслоўя Францыска Скарыны да кнігі “Руф” на сучасную беларускую мову. Выпішыце словы, якія ўтрымліваюць спецыфічныя рысы царкоўнаславянскай мовы.

Доконана ест книга Руф, выложена и вытеснена повелением и працею ученаго мужа Франциска Скорины из славного града Полоцка, в лекарстве и в науках доктора, у великом месте Празском тысеци пятистех и девятинадесяти Богу в Троици единому и матери его со всеми святыми ко чти и людем посполитым к науце.

Заданне 3. Зрабіце аналіз мовы урыўка з выдання Ф. Скарыны, вызначыўшы, у якой ступені ў ім адлюстраваліся а) лексічныя, фанетычныя і граматычныя асаблівасці жывой беларускай мовы; б) кніжнаславянскія моўныя з’явы; в) іншамоўны лексічны ўплыў. Зрабіце вывад адносна таго, у якім напрамку адбывалася развіццё мовы канфесійных твораў XV–XVI стст.

... Въ rozmaитыхъ речахъ люди на свете покладают мысли и кохания своя. Едины в царствахъ и в пановании. Друзии в богатестве и въ скарбохъ. Инии в мудрости и в науце. А инии въ здравии, в красоте и въ крѣпости телесной. Неции же во множестве имения и статку. А неции в роскошном ядении и питии и в любодеянии. И инии теже въ детех, въ приятелехъ, во слугахъ и во иных различныхъ многихъ речах. А тако единыи каждыи человекъ имет некоторую речь предъ собою, в ней же ся наиболее кохает и о ней мыслит.

Модуль 3. Перыяд новай беларускай літаратурнай мовы

Тэма 8. Новая беларуская літаратурная мова XIX ст.: асаблівасці фарміравання і развіцця

Пытанні

1. Гістарычныя ўмовы фарміравання і асаблівасці развіцця новай беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XIX ст.

2. Мастацкая літаратура як асноўная сфера фарміравання і развіцця новай беларускай літаратурнай мовы. Моўныя асаблівасці беларускіх твораў пісьменнікаў першай палавіны XIX ст.

3. Асаблівасці функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палавіне XIX ст.

4. Асаблівасці мовы твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, яго роля ў развіцці беларускай літаратурнай мовы.

5. Асаблівасці мовы твораў Ф. Багушэвіча, яго роля ў фарміраванні і развіцці беларускай літаратурнай мовы.

6. Публіцыстыка на Беларусі ў другой палавіне XIX ст. Моўна-стылістычныя асаблівасці газеты К. Каліноўскага “Мужыцкая праўда”.

Асноўныя паняцці: *ананімны, грамадска-палітычны, гутарка, новабеларускі, публіцыстычны.*

Заданне 1. Зрабіце аналіз мовы ўрыўкаў з ананімных вершаў XIX ст. “Вось цяпер які люд стаў” і “Вясна гола перапала” (гл. Красней В.П., Шакун Л.М. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы, с. 138, 140 адпаведна (практ. 57). Вызначце моўна-стылістычныя асаблівасці дадзеных вершаваных твораў: 1) асаблівасці графікі; 2) граматычна-правапісныя рысы: а) напісанні, якія перадаюць жывое беларускае вымаўленне; б) напісанні, абумоўленыя ўплывам тагачаснай рускай арфаграфіі; в) адхіленні ад агульнапашыраных беларускіх моўных рыс, выкліканыя ўздзеяннем мясцовых гаворак ці нейкімі іншымі прычынамі; 3) асаблівасці лексікі з пункту гледжання яе семантыкі і стылістычнай дыферэнцыяцыі. Наколькі апрацаваная мова гэтых твораў?

Заданне 2. У такім жа аспекце (гл. заданне 1) прааналізуйце ўрывак з паэмы “Тарас на Парнасе”, а таксама ўрывак з прадмовы да зборніка Ф.Багушэвіча “Дудка беларуская” (там жа, с. 139–140 (практ.57); с.147 (практ.60) адпаведна). На падставе аналізу дадзеных мастацкіх тэкстаў (гл. таксама папярэдняе заданне) зрабіце вывад адносна агульных заканамаарнасцей развіцця новай беларускай

літаратурнай мовы XIX ст. і ўпарадкавання правапісу тагачасных беларускіх выданняў.

Заданне 3. Прачытайце ўрыўкі з “Мужыцкай праўды” (№ 1 і № 5). Вызначце іх графічныя, правапісна-граматычныя і лексічныя асаблівасці. Зрабіце тэматычную класіфікацыю лексікі (г.зн. укажыце ў кожным з урыўкаў найважнейшыя лексіка-семантычныя пласты). Асобна выпішыце словы і словазлучэнні з тэрміналагічным значэннем. Знайдзіце ва ўрыўках адзнакі публіцыстычнага стылю. Прыкметы якога яшчэ стылю трэба вылучыць?

***Даведка.** Чытанне тэкстаў, напісаных лацінкаю, не патрабуе спецыяльнай вывучкі і не павінна выклікаць цяжкасцей, бо кожны са студэнтаў вывучае замежную мову (англійскую, нямецкую, французскую ці інш.), у аснове графікі якой – лацінскае пісьмо. Тым не менш, варта нагадаць наступныя асаблівасці: c – [ц], j – [й], l – [л], l – [л’], s – [с], z – [з], ž – [ж]; w – [в], u – [у], y – [ы] і інш.; dz’ – [дз’], dž – [дж], ch – [х], cz – [ч], sz – [ш]. Значок [‘] ужываецца для абазначэння мяккасці зычнага перад наступным зычным або на канцы слова.*

Урывак з № 1

Dzjeciuki!

Minulo uže toje, kali zdawało sia usim, szto mużyckaja ruka zdasce tolko da sachi, -- ciepier nastau taki czas, szto my sami možem pisaci, i to pisaci takuju praudu sprawiedliwu jak Boh na niebi. O, zahremić nasza prauda i jak małanka pierelecic pa swieci! Niechaj paznajuć szto my možem nie tolko karmić swaim chlebom, no jeszcze i uczyc swajej mużyckoj praudy.

Pytali i pytajuć usie, szto czuwaci na swieci, chto nam biedym mużykam dasć wolność? No praudu skazauszy mało chto chce skazaci tak jak sumlenie każe – pa sprawiedliwości. My muzyki, braty waszyje, my wam budziem hawaryć ceľuju praudu tolko słuchajcie nas...

Sześć let uže minulo, jak paczali hawaryć a swabodzie mużyckoj. Hawaryli, tałkawali i pisali mnoho, a niczoho nie zrabili. A hety manifest szto Car z Senatом i z panami dla nas napisau, to taki durny, szto czort wiedaje da szeho jon padobny, -- nijakoj u niom niema praudy, niema z jeho dla nas nijakoj karyści...

Ważmiem sia Dzieciuki za ruki i dziarżem sia razem! a kali pany schoczucь trymać z nami, tak niechaj że robiacь pa świętej sprawiedliwości: bo kali inaczej – tak czort ich pabierь! Mużyk pakul zdużaje trymaci kosu i sakieru, baranić swaho patrapić i u nikoho łaski prasić nie budzie.

Hetu Mużyckuju Praudu napisau i znou pisaci budzie Jaško haspadar z pad Wilni.

Kasztuje hroszy 5.

Урывак з № 5

Dzjaciuki!

Mało taho szto z muzyka dzieruć na usiakije podatki astatniu kaszulu, mało taho szto nikoli nie możesz dabici sia da kuska chleba, a usio szto zarobisz addaci musisz czort wiedaje kamu i czort wiedaje na szto, mało taho, kažu, szto życie naszeje horsze sabaczaho, – no skażecie maje mileńkije czy jeść pamieź nami chto... kab nie aplałkiwau jeszcze albo swaho syna, albo swaho brata, albo swaho muža, szto Car zabrau jeho u rekruty, da i Zahnau czort wiedaje hdzie?

Тэма 9. Беларуская літаратурная мова ў пачатку XX ст.

Пытанні

1. Беларускае кнігадрукаванне і развіццё беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XX ст. Роля газеты “Наша ніва” ў станаўленні літаратурнай нормы.

2. Б. Тарашкевіч “Беларуская граматыка для школ” і яе роля ў распрацоўцы граматычна-правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы.

Асноўныя паняцці: *варыянтнасць, граматычна-правапісная норма, кнігадрукаванне, марфалагічны прынцып, “нашаніўскі перыяд”, публіцыстычны, тэрмін, фанетычны прынцып.*

Заданне 1. Зрабіце моўна-стылістычны аналіз тэкстаў, узятых з публікацый у газетах “Наша доля” і “Наша ніва”, зборніку Я. Купалы “Жалейка”. Вызначце правапісна-граматычныя асаблівасці тагачасных выданняў. У якой меры яны адпавядаюць сучасным арфаграфічным і граматычным нормам? Якія рысы беларускай мовы адлюстраваны ў іх непаслядоўна? Чым абумоўлены разнабой у правапісе і граматыцы?

Вызначце лексічныя асаблівасці кожнага з урыўкаў (дайце семантычную характарыстыку лексікі, пакажыце сэнсавую дакладнасць словаўжывання, стылістычнае выкарыстанне лексічных адзінак, іх замацаванне ў слоўніку сучаснай беларускай літаратурнай мовы). На падставе аналізу тэкстаў зрабіце вывад, у якіх стылістычных разнавіднасцях функцыянавала беларуская літаратурная мова на пачатку XX ст.

I. Старое лякарства

Правицельство нашэ на усе хваробы мае адно толькі лекарство. Лекарство гэта – цыркуляр. Захварэу народ на свабоду, правицельство –

тыц цыркуляр, захварэу народ на жаданне зямлі – тыц други цыркуляр; захварэла жменя людзей на обіранне манаполек, почт – зноу цыркуляр. Стольки ужо гэтаго лекарства прыняў народ, а памагло яно бядзе так як нябошчыку кадзідла. Здаецца досі былоб гэтых цыркуляроу, здаецца час было бы зразумець, што каб вялячыць народ з яго нядоли адных цыркуляроу мала.

А правіцельство чы ня ведае, чы ня хочэ ведаць аб гэтым.

Новая хвароба завелася: мужыкі не плацяць падаткоу.

И вось правіцельство и на гэту хваробу прыписывае сваё старое лекарство – цыркуляр. У цыркуляры гэтым министр скарбу Коковцэв и председацель министроу Сталыпин прыказываюць губэрнаторам, каб яны усими, хацябы найстражэйшыми законными спосабамі пастараліся прымуסיць мужыкоу плаціць падаткі. Цяжкая на долю губэрнатороу выпала работа: Як возьмеш што небудзь у таго, у каго нима нічога? Як збіраць падаткі, калі мужык так згалеу, што не то на падаткі, на хлеб грошэй ня мае? Што дзень газэты прыносяць усё новыя вёсьці з усих канцоу Расеи аб цяжкай мужыцкай нядоли...

(“Наша доля”, 1906, № 3)

II. Што такое пярун і як ад яго бараніцца

Калі будзем цёрці шкло сукном, то яно можэ прыцягнуць да сябе маленечкіе і надта лёгкіе кавалачкі паперы, як да іх прыткнецца.

Вось, гэта сіла, што зьяўляецца ў шкле і можэ прыцягіваць, называецца электрычэствам.

Электрычэства можэ перэхадзіць ад адной рэчы да другой. Жалеза, сталь лёгка прыймаюць электрычэства і разводзяць па сябе, – затым і кажуць, што жалеза – праваднік электрычэства. Ізноў такіе рэчы, як шкло, вата, сукно, дрэнна перэдаюць ці праводзяць электрычэства і называюцца блігімі праваднікамі або ізолятарамі. Каб утрымаць электрычэства, напрыклад, у жалезным дроце, трэба гэты дрот абярнуць сукном, ці лепей едвабам, – значыць, ізоліроваць.

Электрычэства шмат знаходзіцца ў паветры, але яго можна дабываць і рознымі машынамі. – Яно лёгка пераходзіць у зямлю. Калі дрот жалезны наэлектрызуем (пусьцім у яго электрычэства) і ўваткнем у зямлю, дык усё электрычэства перойдзе з яго да зямлі. – А як у адным мейсцы, – напрыклад, у машыне, – зьбярэцца шмат электрычэства, і мы туды падсунем блізка кавалак жалеза, ці чаго, то электрычэства можэ перэскачыць на жалеза цераз паветрэ. Пры гэтым мы убачым бліскучую іскру і чуем невялікі трэск.

Вось пярун і ёсць так сама электрычэская іскра, толькі надта вялікая і аграмаднай сілы; яна перэскаківае на зямлю ад хмар, дзе с паветра зьбіраецца вельмі шмат электрычэства.

(“Наша ніва”, 1909, № 17)

III. Песня і народ

Якая птушка – такя і песня, кажуць людзі. Гэта разумная прыказка а птушчынай песні мае ешчэ большае значэнне для песні людзкой, бо песня людзкая адбівае ў сабе душу чалавека, яго боль і горэ, яго патрэбы, жаданьня і самае жыцьцё. Як па твары пазнаюць чалавека, так па песні асаблівае народнай, пазнаецца цэлая нація, яе характэр і душа. Разам з гэтым песня многа і прынасіла і прыносіць карысьці для народу, яна бытцам зменшае людзкіе нешчасьця, пацешае ў нядолі, а калі трэба, дык і весяліць. Усім ведама, што песня, гэта бытцам неякая вялікая таемная сіла вельмі памагала будзіць народ, узахвочываць яго да працы, падымаць с цемнаты, клікаць да сьвету-навукі, да абароны свайго краю, на добрыя, важныя справы. Дзеля таго у народаў с шырокай прасьветай песня даўным-даўно заваевала сабе пачэснае мейсцэ, – яе справядліва шануюць, як вялікі ўсенародны, скарб, бо яна для душы кожнага чалавека – ці беднаго, ці багатаго – ўсё роўна так патрэбна, як хлеб і вада для здароўя цела. І нам, беларусом, каб не замерці ў сваім духоўным развіцьці, каб вальнейшым часам павесяліцца, набраць сілы да новаго жыцьця і працы каля народных справоў, – трэба тую песню і музыку, што зраділася на народнай ніві, памеж свайго народу, сколькі ёсць сіл трымацца, – не забываць, а цэніць яе так, як вучаць і даюць нам прыклад усе разумнейшыя і практычныя людзі.

(“Наша ніва”, 1909, № 30)

IV. Восень

Жуда ахапіла маё сэрца... Душа мая чуе нешта невясёлае, страшнае... Гляну навакол сябе, і вачам маім пакажэцца нешта новае, небывалае... Заместа таго, як даўней усё жыло поўнае сілы, цяпер стаіць панура, бытцам нешта думае і чагось чэкае... Чэкае яно невясёлай будучыны – восені з яе халадамі, сіверамі, і марозамі. У полі маркотна, пуста; толькі часам збярэцца стада варон і шпакоў...

Не шуміць лес, як сперша шумеў; дрэўцы, каторыя ўсё лета стаялі пекна адзетыя, цяпер памалу пачалі скідаць с сябе пажаўцеўшыя лісьця, а тые з ветрам разлетаюцца па полі. Не чутно ў лесе і пташчыных песень, што вясной і летам так весялілі душу чалавека: толькі часам пачуеш стук дзятла, ды сава і каршак ціхусенька пралынуць над лесам, шукаючы сабе пажывы, а там нейдзе каркне варона, і ўсё заціхае...

Сонейко, што давало ўсяму жыцьцё і сілу, цяпер захавалася за хмары і не сагрэвае ўжо зямелькі залацістымі праменьнямі...

(“Наша ніва”, 1910, № 38)

V. М. Багдановіч. Хто мы такія? (1915 г.)

Не пакінем свае гаворкі, сваіх песняў, сваіх звычаяў – свайго кроўнага, спрадвечнага, беларускага. Не адракомся, не забудзем, не кінем на глум : будзема шанаваць , бараніць, дзецям сваім аб тое заповедаць.

Заданне 2. Прачытайце на выбар любыя два параграфы ў “Беларускай граматыцы для школ” (1918 г.) Б. Тарашкевіча і адпаведныя па змесце параграфы са школьнага падручніка па беларускай мове. Якія разыходжанні ў падачы матэрыялу Вы заўважылі? Якія правапісныя, граматычныя і лексічныя змены адбыліся ў сучаснай беларускай мове? Ці ёсць змены ў мовазнаўчай тэрміналогіі? Ахарактарызуйце навуковы ўзровень выкладу тэарэтычнага матэрыялу і метадычную вартасць практычных заданняў у “Беларускай граматыцы для школ” Б. Тарашкевіча.

Заданне 3 . У “Беларускай граматыцы для школ” Б. Тарашкевіча (1918 г.) сустракаюцца наступныя лінгвістычныя тэрміны: *зложныя словы, клічнае слова, недаказ, неазначальнік, прадлог, прадметнік, пункт, чужаслоў*. Падбярыце да кожнага з іх адпаведнік з сучаснай лінгвістычнай тэрміналогіі. Якія з тэрмінаў, выпрацаваных Б. Тарашкевічам, захаваліся і сёння?

Тэма 10. Асаблівасці функцыянавання і развіцця беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады ХХ ст.

Пытанні

1. Грамадская роля беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады ХХ ст. Беларусізацыя, яе значэнне ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы.
2. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады ХХ ст.
3. Лексікаграфічныя працы 20-х гадоў. Стварэнне слоўнікаў дыялектнай і літаратурнай беларускай мовы.
4. Выпрацоўка беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ў 20-я гады ХХ ст. Тэрміналагічныя слоўнікі 20-х гадоў. Выпрацоўка беларускай нацыянальнай тэрміналогіі.
5. Развіццё і ўдасканаленне стыляў беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады ХХ ст. Стварэнне навуковага стылю.
6. Роля Я. Купалы, Я. Коласа, Цёткі, М. Багдановіча і іншых пісьменнікаў у фарміраванні і развіцці беларускай літаратурнай мовы.

Асноўныя паняцці: беларусізацыя, лексіка, лексікаграфічныя працы, пурыстычны, тэрміналогія.

Заданне 1. Устанавіце адпаведнасць паміж тэрмінамі, якія прапаноўваліся мовазнаўцамі ў 20-я гады ХХ ст., і сучаснымі лексічнымі адпаведнікамі. Адказ запішыце ў форме літарна-лічбавага спалучэння.

Тэрмін 20-х гадоў ХХ ст.	Сучасны адпаведнік тэрміна
А. зельнік	1. гібрыд
Б. мяшанец	2. паразіт
В. прысваенне	3. гербарый
Г. чужаед	4. інтэрмедыя, інтэрлюдыя
Д. паміждзея	5. гармонія
Е. суладжванне	6. асіміляцыя
Правільны адказ:	

Заданне 2. Выберыце правільны варыянт адказу і адкажыце пісьмова на пытанне: “Які даведнік у пачатку ХХ ст. называлі “слоўнік месны”? Чаму?”

1) этымалагічны слоўнік; 2) тлумачальны слоўнік; 3) дыялектны слоўнік; 4) арфаэпічны слоўнік; 5) фразеалагічны слоўнік

Заданне 3. Прачытайце наступныя публіцыстычны артыкулы Янкі Купалы і Якуба Коласа па пытаннях нацыянальна-культурнага адраджэння беларусаў і асаблівасцей функцыянавання беларускай мовы. Дайце асабістую ацэнку прачытанаму.

1. Янка Купала. Ці маем мы права выракацца роднай мовы (Зб. тв.: У 7 т. Т.7. – Мінск, 1978, с. 181–186).

2. Янка Купала. А ўсё ж такі мы жывём!..(Зб. тв.: У 7 т. Т.7. – Мінск, 1978, с. 207–208).

3. Якуб Колас. Шануйце і любіце сваю родную мову (Зб. тв.: У 14 т. Т.12. – Мінск, 1976, с. 26).

4. Якуб Колас. Развіваць і ўзбагачаць літаратурную мову (Зб. тв.: У 14 т. Т.12.– Мінск, 1976, с. 133–136).

Заданне 4. Падрыхтуйце вуснае паведамленне на тэму: “Пісьменнікі пра культуру беларускай мовы”.

Літаратура:

1. Колас Я. Збор твораў. У 14 т. Мінск, 1976. Т.11, с. 151–157; Т.12, с. 25–26, 132–136.

2. Крапіва К. Збор твораў: У 5 т. Мінск, 1976. Т.5, с. 160, 222–223, 228, 230.

3. Дубоўка У. Некаторыя прыватныя выпадкі мілагучнасці нашай мовы // Спадчына. –1992. – № 5.
2. Куліковіч У. Праект Уладзіміра Дубоўкі: Да пытання аб удасканаленні моўнай сістэмы // Роднае слова.– 1994. – № 10.
3. Чорны К. Збор твораў. У 8 т. Мінск, 1975. Т. 8, с. 72–85, 95–96, 104–106, 107–113.
5. Скрыган Я. Выбраныя творы. У 2 т. Мінск, 1975. Т. 2, с. 310–333, 340–357.

Тэма 11. Выпрацоўка граматычна-правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы ў 20–30-я гады ХХ ст.

Пытанні

1. Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі (1926 г.)
2. Змены ў беларускім правапісе пасля 1933 г. (Пастанова СНК БССР “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу”).

Асноўныя паняцці: *акадэмічная канферэнцыя, беларускі правапіс, марфалагічны прыцып, рэформа правапісу, фанетычны прыцып.*

Заданне 1. Прачытайце асноўныя палажэнні пастановы СНК БССР ад 26 жніўня 1933 г. “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу (гл. Красней В.П., Шакун Л.М. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы, с. 203–205). Якія змены былі ўнесены ў беларускі правапіс (параўн. з “Беларускай граматыкай для школ” Б. Тарашкевіча)? Ці ўсе арфаграфічныя правілы дакладна сфармуляваны? Наколькі мэтазгодным, на Вашу думку, з’яўляецца “скасаванне” ь (мяккага знака) на пісьме?

Заданне 2. Вусна ахарактарызуйце кожны з этапаў станаўлення і развіцця беларускай арфаграфіі: *1 этап* – (пачатковы) : пачатак ХІХ ст.– 1906 г.; *2 этап* – датарашкевічаўскі (падрыхтоўчы) (1906–1918 гг.); *3 этап* – тарашкевічаўскі (дарэфарменны) (1918–1933 гг.); *4 этап* – (пасляэфарменны) (1934–1959 гг.); *5 этап* (1959–2010 гг.); *6 этап* (сучасны) – з 2010 года.

Тэма 12. Асаблівасці развіцця беларускай літаратурнай мовы ў другой палавіне ХХ –пачатку ХХІ ст.

Пытанні

1. Беларуская літаратурная мова ў другой палавіне ХХ ст. Змены ў правапісе пасля 1957 г.

2. Моўная сітуацыя на Беларусі ў 80–90-я гады ХХ ст. Закон “Аб мовах у Беларускай ССР” (1990 г.).

3. Беларуская літаратурная мова ў пачатку ХХІ ст.: сучасны стан і праблемы функцыянавання.

Асноўныя паняцці: *беларусізацыя, білінгвізм, дэнацыяналізацыя, моўная палітыка, моўная сітуацыя, тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі, тэндэнцыя да нацыяналізацыі.*

Заданне 1. Письмова адкажыце на наступныя пытанні:

1. Якая адметная для беларускай графікі літара паслужыла асновай для своеасаблівага помніка, што быў адкрыты ў Дзень беларускага пісьменства і друку ў Полацку 7 верасня 2003г.? Што Вы ведаеце пра змены ў правапісе гэтай літары з 1 верасня 2010г.?

2. З прыведзенага рада слоў выпішыце толькі тыя, правапіс якіх не адпавядае сучасным арфаграфічным нормам. Запішыце іх правільна.

Стагадовы, дзесяты, траур, фламастэр, контрыгра, пакровы, прафкам, дэзінфармацыя, кантрастны, Токію, галантарэя, Фрунзе, Папа Рымскі, менеджмент, прэзідыўм.

Заданне 2. Прааналізуйце мову 2-3-х беларускамоўных публікацый, змешчаных у літаратурна-мастацкіх выданнях і сродках масавай інфармацыі за апошнія тры гады (гл. матэрыялы часопіса “Дзеяслоў”, газет “Літаратура і мастацтва” “Звязда”, “Настаўніцкая газета”, “Наша ніва”, раённых газет і інш.). Ці сустракаюцца ў іх адхіленні ад агульнапрынятых арфаграфічных, граматычных і лексічных нормаў? Чым, на Вашу думку, гэта выклікана?

Заданне 3. Напішыце рэцэнзію (2-3 старонкі) на навуковы або навукова-папулярны артыкул, які былі змешчаны ў друку за апошнія два гады, па актуальных праблемах і пытаннях гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Укажыце, дзе яны змешчаны. (гл. выданні: “Роднае слова”, “Беларуская лінгвістыка”, “Веснік БДУ” (сер. 4.) і інш.)

III. РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

Тэмы

для кантролю за самастойнай працай студэнтаў

Тэма 1. Уводзіны

Пытанні

1. Навуковая распрацоўка гісторыі беларускай літаратурнай мовы ў айчынным мовазнаўстве.

Літаратура

1. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускага мовазнаўства / Л.М. Шакун. – Мінск, 1995. – С. 239–256.

Заданне 1. Падрыхтуйце вуснае паведамленне пра распрацоўку пытанняў гісторыі беларускай літаратурнай мовы ў сучасным мовазнаўстве.

Заданне 2. Падрыхтуйце рэферат на тэму: “Я.Ф. Карскі як вучоны-славіст, заснавальнік гісторыі беларускай мовы”.

Тэма 2. Старабеларуская літаратурная мова (XIV–XVIII стст.)

Пытанні

1. Фарміраванне граматычна-правапісных асаблівасцей старабеларускай літаратурнай мовы XIV–XIII стст.

2. Мова палемічнай і навуковай літаратуры.

3. XVIII ст. як пераходны этап да новай беларускай літаратурнай мовы. Беларуская мова ў пісьмовых помніках XVIII ст.

Літаратура

1. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі. – Мінск, 1967. – Т.1. – С.15–34.

2. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П. Красней, Л.М. Шакун. – Мінск., 1986. – С.8–13.

3. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун.. – 2-е выд. – Мінск, 1984. – С. 32–79, 105–113, 134–140.

Заданне 1. З “Практыкуму па гісторыі беларускай літаратурнай мовы” В.П. Красней, Л.М. Шакуна (1986 г.) заканспектуйце і вывучыце асноўныя граматычна-правапісныя асаблівасці старабеларускай літаратурнай мовы XIV–XVII стст. у галіне фанетыкі, марфалогіі і сінтаксісу.

Заданне 2. Падрыхтуйце вуснае паведамленне на тэму: “Мова палемічнай і навуковай літаратуры”.

Заданне 3. Зрабіце моўна-стылістычны аналіз наступнага тэксту XVIII ст.

З інтэрмедыі “Мацей і доктар-шарлатан”(урывак)

Мацей. А вей, а вей! Вох, вох, вох! Вот, мае паночки, быв я у пана Барановскаго на куцьи. Да як падзев куцьи, дак не могу сопци. Што мая Ульяна ни робила! И горшок на пупе становила. Да и тое не памагло, да яще горш прилягло. Порадзили мне галасу купервасу, да бурачнага квасу, моху, чартапалоху и яшчэ нечага, забывся, троху, – усё гэта зелье скалациць да выпиць. Зробив я и гэся. Не памагло. Еше горш прилягло. Вот каб нашовся дактарочэк да палячив мой животочэк, – отдав бы яму и торбачку и мяшочэк.

Доктар-шарлатан. Што тебе, мужик?

Мацей. А вот, паночэк, несправность, бурченья, резачка, обенбенило, як Антонову козу!

Доктар. Кладзися, мужик! Як цябе завуць?

Мацей. Мацей.

Доктар (б’е яго палкай і прыгаворвае). Поцей, пане Мацей!

Мацей (устае, а доктар уцякае). Ах, лихо тваей мацяри! Напацев, намацев, да и сам к чорту паляцев! Вот каб дагнав, вот бы у плечки нагрукотав!..

**Тэма 3. Новая беларуская літаратурная мова
XIX – пачатку XXI ст.**

Пытанні

1. Асаблівасці мовы твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, яго роля ў развіцці беларускай літаратурнай мовы.

2. Асаблівасці мовы твораў Ф. Багушэвіча, яго роля ў фарміраванні і развіцці беларускай літаратурнай мовы.

Літаратура

1. Ламека, У.Б. Дунін-Марцінкевіч Вікенцій Іванавіч / У.Б. Ламека // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 185–187.

2. Ламека, У.Б. У плыні Багушэвічавай мовы / У.Б. Ламека // Польша. – 1984. – № 7. – С. 207–212.

3. Ламека, У.Б. Багушэвіч Францішак Казіміравіч / У.Б. Ламека У.І. Содаль // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 67–69.

4. Содаль, У.І. З Багушэвічавай граматыкі / У.І. Содаль // Дзень паэзіі – 90. – Мінск, 1990. – С. 215–216.

5. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984. – С. 175–233.

Заданне 1. Падрыхтуйце рэферат на адну з прапанаваных тэм:

1) “Роля В. Дуніна-Марцінкевіча ў фарміраванні і развіцці новай беларускай літаратурнай мовы”.

2) “Роля Ф. Багушэвіча ў фарміраванні і развіцці новай беларускай літаратурнай мовы”.

Заданне 2. Выканайце практ. 60, змешчанае у наступным выданні: Красней, В.П., Шакун, Л.М. *Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы.*– Мінск, 1986.– С.47 (для аналізу неабходна ўзяць урывак з прадмовы да зборніка “Дудка беларуская” Ф. Багушэвіча на с. 147)

Тэставыя заданні па модулі 1

Уводзіны. Агульнаўсходнеславянскі перыяд (XI – пачатак XIV стст.)

1. Адзначце *няправільнае* сцвярджэнне.

1) гісторыя беларускай мовы – гэта асобная лінгвістычная дысцыпліна, якая складаецца з дзвюх частак: гістарычнай граматыкі і гісторыі беларускай літаратурнай мовы

2) у курсе гісторыі беларускай літаратурнай мовы раскрываецца якасць беларускай літаратурнай мовы на розных гістарычных этапах яе развіцця

3) гісторыя беларускай літаратурнай мовы – гэта навука аб выпрацоўцы і ўдасканаленні сродкаў літаратурнага выказвання і заканамернасцей іх ужывання ў творах розных жанраў у розных гістарычных эпохі

4) у курсе гісторыі беларускай літаратурнай мовы вывучаецца гісторыя станаўлення фанетычнай сістэмы беларускай мовы

5) гісторыя беларускай літаратурнай мовы цесна звязана з гістарычнай граматыкай беларускай мовы, сучаснай беларускай мовай і дыялекталогіяй

2. Адзначце, якое з прыведзеных сцвярджэнняў *правільнае*.

1) літаратурная мова з’яўляецца катэгорыяй гістарычнай

2) беларуская нацыянальная мова функцыюе ў трох разнавіднасцях: літаратурная мова, дыялектная мова і мова мастацкай літаратуры

3) дыялектная мова – гэта мова тэрытарыяльна не абмежаваная

4) у старабеларускай літаратурнай мове былі кадыфікаваныя нормы

5) літаратурная мова ў працэсе свайго развіцця не ўзаемадзейнічае з дыялектнай і не ўзбагачаецца за яе кошт

3. Адзначце асаблівасць, *не характэрную* для беларускай літаратурнай мовы XVI ст.

- 1) кадыфікаванасць
- 2) наяўнасць вуснай і пісьмовай формаў
- 3) наяўнасць традыцыйных напісанняў у арфаграфічнай сістэме
- 4) функцыянаванне ў сферы дзяржаўнай дзейнасці
- 5) пранікненне ў сферу рэлігійнай дзейнасці

4. Адзначце прозвішча мовазнаўца, які з'яўляецца аўтарам курса лекцый па гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

- 1) О.В. Воўк-Левановіч
- 2) Л.І. Бурак
- 3) А.Л. Садоўская
- 4) Г.М. Малажай
- 5) В.А. Маслава

5. Адзначце, хто з'яўляецца аўтарам зборніка навуковых артыкулаў “Карані роднай мовы” (2001 г.), у якіх закранаюцца пытанні гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

- 1) М.Г. Булахаў
- 2) М.А. Даніловіч
- 3) У.В. Анічэнка
- 4) Л.М. Шакун
- 5) М.Р. Прыгодзіч

6. Адзначце, якая лексіка зафіксавана ў рэестравай частцы “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”.

- 1) лексіка перыяду ўсходнеславянскай народнасці
- 2) спрадвечнабеларуская лексіка
- 3) іншамоўная лексіка, якая прыйшла на старабеларускую моўную глебу ў XIV - XVIII стст.
- 4) лексіка, якая ўжывалася ў старабеларускіх пісьмоўных помніках XIV - XVIII стст.
- 5) лексіка, якая ўжывалася ў беларускай вусна-гутарковай мове XVIII -XIX стст.

7. Адзначце, што стала асноўнай прычынай фарміравання літаратурнай мовы ўсходніх славян.

- 1) фарміраванне ўсходнеславянскай народнасці
- 2) прыняцце хрысціянства

- 3) узнікненне пісьменнасці
- 4) узнікненне летапісаў
- 5) распаўсюджванне мусульманства на ўсходнеславянскіх землях

8. Адзначце *правільны* адказ.

1) усходнеславянская літаратурная мова – гэтая мова XI - пачатку XIII стст.

2) старабеларуская літаратурная мова – гэтая мова XVст.

3) новая беларуская літаратурная мова – гэтая мова XVII – пачатку XIX ст.

4) новая беларуская літаратурная мова – гэтая мова XVIII – пачатку XX ст.

5) сучасная беларуская літаратурная мова – гэтая мова 20-х гадоў XX ст. – пачатку XXI ст.

9. Адзначце, на думку каго з даследчыкаў, літаратурная мова ўсходніх славян мае стараславянскую аснову.

1) С.П. Абнорскі

2) А.А. Шахматаў

3) Ф.П. Філін

4) В.У. Вінаградаў

5) А.І. Гаршкоў

10. Адзначце, хто з вучоных упершыню абгрунтаваў думку, што ўзнікненне літаратурнай мовы ўсходніх славян адбывалася на ўласнамоўнай аснове.

1) А.А. Шахматаў

2) Ф.П. Філін

3) С.П. Абнорскі

4) В.У. Вінаградаў

5) І.І. Сразнеўскі

11. Адзначце, які пісьмовы помнік усходнеславянскага пісьменства датуецца дахрысціянскай эпохай.

1) “Аповесць мінулых гадоў”

2) “Тмутараканскі надпіс”

3) “Астрамірава евангелле”

4) “Дагавор Алега з грэкамі”

5) “Полацкі летапіс”

12. Адзначце, які пісьмовы помнік адносіцца да помнікаў агульнаўсходнеславянскага перыяду.

1) “Грамата палачан у Рыгу”

- 2) “Руская праўда”
- 3) “Ліст да Абуховіча”
- 4) “Баркалабаўскі летапіс”
- 5) “Кніга Віцебскага земскага суда”

13. Адзначце першы датаваны ва ўсходніх славян кірылічны помнік.

- 1) “Архангельскае евангелле”
- 2) “Наўгародскія службовыя чэці-мінеі”
- 3) “Мсціславава евангелле”
- 4) “Юр’еўскае евангелле”
- 5) “Астрамірава евангелле”

14. Адзначце, які пісьмовы помнік адносіцца да кніжнаславянскага тыпу літаратурнай мовы ўсходніх славян.

- 1) “Слова пра паход Ігаравы”
- 2) “Павучэнне” Уладзіміра Манамаха
- 3) “Александрыя”
- 4) “Архангельскае евангелле”
- 5) “Руская праўда”

15. Адзначце, які пісьмовы помнік адносіцца да дзелавога тыпу літаратурнай мовы ўсходніх славян.

- 1) “Слова пра паход Ігаравы”
- 2) “Грамата князя Гердэня”
- 3) “Маленне” Данііла Заточніка
- 4) “Казанне пра Барыса і Глеба”
- 5) “Слова аб законе і благадаці” мітрапаліта Іларыёна

16. Працягніце наступнае выказванне: “Астрамірава евангелле” – гэта помнік”...

- 1) лацінскай мовы
- 2) старабеларускай мовы
- 3) царкоўнаславянскай мовы
- 4) жывой народнай мовы ўсходніх славян
- 5) старапольскай мовы

17. Адзначце *няправільную* характарыстыку мовы помнікаў агульнаўсходнеславянскага перыяду.

- 1) у богаслужэбнай літаратуры пераважалі лексічныя і граматычныя царкоўнаславянізмы
- 2) у свецкай літаратуры пераважала лексіка жывой народнай мовы

3) у свецкай літаратуры магла выкарыстоўвацца лексіка стараславянскага паходжання

4) у дзелавой і юрыдычнай пісьменнасці пераважалі лексіка-стылістычныя сродкі стараславянскага паходжання

5) для свецкай літаратуры было характэрна спалучэнне стараславянскіх і ўсходнеславянскіх моўных асаблівасцей

18. Працягніце наступнае выказванне: “Найлепшымі крыніцамі для вывучэння жывой мовы ўсходніх славян з’яўляюцца”...

- 1) старажытныя летапісы
- 2) бытавая пісьменнасць
- 3) свецка-мастацкія творы
- 4) евангеллі
- 5) помнікі дзелавой пісьменнасці

19. Адзначце *правільнае* сцвярджэнне: “Слова пра паход Ігаравы”...

- 1) напісана на стараславянскай мове
- 2) напісана на жывой мове ўсходніх славян
- 3) перакладзена на ўсе мовы свету
- 4) уяўляе сабой сінтэз элементаў усходнеславянскай і стараславянскай мовы
- 5) напісана на старабеларускай мове

20. Адзначце, колькі лексічных адзінак налічвае слоўнікавы склад “Слова пра паход Ігаравы”.

- 1) 1000
- 2) 1200
- 3) 2800
- 4) 5400
- 5) 3500

21. Адзначце, якое з наступных слоў, ужытых у “Слове пра паход Ігаравы”, *не адносіцца* па паходжанні да старажытнарускай лексікі.

- 1) горохъ
- 2) Володимиръ
- 3) русичи
- 4) злато
- 5) дружина

22. Адзначце, які пісьмовы помнік можна аднесці да прыкладаў бытавой пісьменнасці на Беларусі ў XI – XIII стст.

- 1) “Жыцце Еўфрасінні Полацкай” (XII ст.)

- 2) “Полацкае евангелле” (XII ст.)
- 3) надпісы на гліняным посудзе
- 4) “Тмутараканскі надпіс” (1068 г.)
- 5) “Псалтыр” (XIII ст.)

23. Адзначце, якім годам датуецца “Надпіс на крыжы Еўфрасінні Полацкай”.

- 1) 1161 г.
- 2) 1330 г.
- 3) 1229 г.
- 4) 1338 г.
- 5) 1184 г.

24. Адзначце *памылковае* сцвярджэнне.

1) “Надпіс на крыжы Еўфрасінні Полацкай” сведчыць пра існаванне ў XII ст. на Русі агульнапрынятай традыцыі ў складанні дзелавых запісаў

2) змест “Надпісу на крыжы Еўфрасінні Полацкай” прадывкавала Лазару Богшу сама асветніца

3) “Надпіс на крыжы Еўфрасінні Полацкай” кампазіцыйна распадаецца на дзве часткі

4) “Надпіс на крыжы Еўфрасінні Полацкай” уяўляе сабой перапісаны на стараславянскай мове рэлігійны тэкст

5) мова “Надпісу на крыжы Еўфрасінні Полацкай” уяўляе сінтэз усходнеславянскіх і стараславянскіх моўных асаблівасцей

25. Адзначце, якое з наступных слоў, што ўжываліся на ўсходнеславянскай моўнай глебе, утрымлівае ў сабе фанетычную асаблівасць стараславянскай мовы.

- 1) ночь
- 2) градъ
- 3) полонь
- 4) одинь
- 5) гърло

26. Адзначце старажытнарускую структурна-фармальную прымету слоў, якія ўжываліся ў пісьмовых помніках XI–XII стст.

- 1) поўнагалоссе
- 2) пачатковыя спалучэнні ра, ла
- 3) няпоўнагалоссе
- 4) спалучэнні рь, рь, ль, ль
- 5) гук щ на месцы былога спалучэння *tj

27. Адзначце стараславянскую структурна-фармальную прымету слоў, якія ўжываліся ў пісьмовых помніках XI – XII стст.

- 1) поўнагалоссе
- 2) пачатковыя спалучэнні ро, ло
- 3) няпоўнагалоссе
- 4) спалучэнні ър, ьр, ъл, ьл
- 5) гук ч на месцы былога спалучэння *tj

28. Адзначце слова, якое ўтрымлівае ў сабе словаўтваральную прымету, тыповую для ўсходнеславянскай (старажытнарускай) лексікі.

- 1) събирати
- 2) изгнати
- 3) возрадоватися
- 4) сокрушити
- 5) восходъ

29. Адзначце слова, якое ўтрымлівае ў сабе словаўтваральную прымету, тыповую для стараславянскай лексікі.

- 1) вспомнити
- 2) изнести
- 3) съкласти
- 4) розлити
- 5) вынести

30. Сярод наступных прыметнікаў, якія ўжываліся ў пісьмовых помніках XI - XII стст., адзначце стараславянiзм.

- 1) летний
- 2) всемилостивый
- 3) великий
- 4) глубокий
- 5) кровавый

Тэставыя заданні па модулі 2

Старабеларускі перыяд (XIV–XVIII стст.)

1. Адзначце, да якога перыяду адносіцца функцыянаванне старабеларускай літаратурнай мовы.

- 1) XII - XV стст.
- 2) XIV - XVIII стст.
- 3) XIV - XIX стст.
- 4) XIII - XVII стст.
- 5) XI - XV стст.

2. Адзначце, каму з мовазнаўцаў належаць словы: “Пра беларускую мову можна гаварыць пачынаючы з XIV ст.”

- 1) Л.М. Шакуну
- 2) М.І. Байкову
- 3) А.М. Булыку
- 4) Я.Ф. Карскаму
- 5) І.І. Насовічу

3. Адзначце, у якім канцылярска-юрыдычным помніку было замацавана становішча беларускай мовы як дзяржаўнай.

- 1) “Літоўская метрыка”
- 2) “Трыбунал” 1586 г.
- 3) “Статут ВКЛ” 1529 г.
- 4) “Статут ВКЛ” 1566 г.
- 5) “Судзебнік караля Казіміра Ягайлавіча” 1468 г.

4. Працягніце наступнае выказванне: “Фарміраванне старабеларускай літаратурнай мовы ў XIV ст. адбывалася на аснове”...

- 1) старажытнарускіх пісьмовых традыцый
- 2) царкоўнаславянскай мовы
- 3) польскай мовы
- 4) лацінскай мовы
- 5) украінскай мовы

5. Адзначце, што з’яўлялася асаблівасцю развіцця беларускай літаратурнай мовы старажытнага перыяду.

- 1) складвалася пад непасрэдным уплывам лацінскай і нямецкай моў
- 2) складвалася шляхам паступовага насычэння мясцовымі моўнымі рысамі тэкстаў, створаных у XIV – XV стст. на старажытнарускай літаратурнай аснове
- 3) складвалася найперш пад уплывам балцкіх моў
- 4) не адлюстравалася ў пісьмовых помніках
- 5) набыла нарматыўны кадэфікаваны характар

6. Адзначце, у якой групе старабеларускіх пісьмовых крыніц найбольш поўна і выразна выявіліся рысы жывой беларускай мовы.

- 1) арыгінальныя свецка-мастацкія творы
- 2) канфесійныя творы
- 3) юрыдычна-дзелавыя помнікі
- 4) агульнадзяржаўныя летапісы
- 5) перакладныя свецка-мастацкія творы

7. Працягніце наступнае выказванне: “Фанетычныя і марфалагічныя рысы жывой беларускай мовы ў помніках XVI – XVII стст.”...

- 1) мелі характар нормы
- 2) адлюстроўваліся паслядоўна
- 3) не адлюстроўваліся
- 4) адлюстроўваліся непаслядоўна
- 5) былі прыналежнасцю аўтарскага стылю

8. Адзначце, якая дзеяслоўная форма была найбольш характэрна для старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XVI ст.

- 1) супін
- 2) перфект
- 3) плюсквамперфект
- 4) аорыст
- 5) імперфект

9. Адзначце моўную рысу, якая ў старабеларускіх пісьмоўных помніках сведчыла пра сувязь літаратурнай мовы з жывой народнай гаворкай.

- 1) поўнагалоссе
- 2) пачатковыя спалучэнні ра, ла
- 3) няпоўнагалоссе
- 4) спалучэнні рь, рь, лъ, лъ
- 5) аканне і яканне

10. Адзначце, якая з граматычных формаў слоў, што ўжываліся на старабеларускай моўнай глебе, утрымлівае ў сабе марфалагічную асаблівасць жывой народнай мовы беларусаў.

- 1) живяху
- 2) несахь
- 3) стеречи
- 4) (вь) тыхь (книгахь)
- 5) (о) томь (городе)

11. Адзначце, якая з дзеяслоўных формаў, што ўжываліся на старабеларускай моўнай глебе, утрымлівае ў сабе архаічную моўную рысу.

- 1) говорачи
- 2) киньмо
- 3) закинувши
- 4) поидоша
- 5) слышали есмо

12. Адзначце, якое з прыведзеных словазлучэнняў адлюстроўвае спецыфічную сінтаксічную асаблівасць старабеларускай мовы.

- 1) три вола
- 2) два рыцэры
- 3) полгривны заплатить
- 4) великий князь
- 5) услышавши голосъ

13. Адзначце, на які час прыпадае эпоха росквіту дзелавай пісьменнасці на беларускай мове ў ВКЛ.

- 1) XIII ст.
- 2) XIII – XIV стст.
- 3) XV ст.
- 4) XVI ст.
- 5) XVI – XVII стст.

14. Адзначце няправільнае сцвярдженне: “Беларуская мова часоў ВКЛ знайшла адлюстраванне ....”

- 1) у навуковых творах
- 2) у судовых дакументах
- 3) у мясцовых летапісах
- 4) у прадмовах да рэлігійных кніг
- 5) у помніках перакладной літаратуры

15. Адзначце, які помнік старабеларускай пісьменнасці адносіцца да дзелавах.

- 1) С. Будны. Прадмова да “Катэхізіса”
- 2) Ф. Скарына. Прадмова да кнігі “Юдзіф”
- 3) “Прывілея Менску на Магдэбургскае права”
- 4) Ф. Скарына. Прадмова да “Псалтыра”
- 5) В. Цяпінскі. Прадмова да “Евангелля”

16. Адзначце юрыдычна-дзелаваы помнік часоў ВКЛ, у якім найбольш поўна адлюстраваны асаблівасці старабеларускай літаратурнай мовы.

- 1) “Літоўская метрыка” XIV – XVIII стст.
- 2) “Трыбунал” 1586 г.
- 3) “Статут ВКЛ” XVI ст.
- 4) “Вісліцкі статут” 1423–1438 гг.
- 5) “Судзэбнік караля Казіміра Ягайлавіча” 1468 г.

17. Адзначце, якія з пералічаных пісьмовых крыніц не ўваходзілі ў склад Літоўскай метрыкі XIV – XVIII стст.

- 1) акты ад імя вялікіх князёў літоўскіх і каралёў польскіх
- 2) судовыя рашэнні
- 3) інструкцыі і справаздачы пісцоў
- 4) мясцовыя летапісы
- 5) вайсковыя і казначэйскія рэестры

18. Адзначце стыльовую рысу, уласціваю помнікам старабеларускага дзелавага пісьма.

- 1) эмацыйнасць выкладу матэрыялу
- 2) ацэнчнасць
- 3) адсутнасць строгай лагічнасці
- 4) дакладнасць і дэталёвасць выкладу зместу
- 5) абстрактнасць і аргументаванасць

19. Адзначце, якое сцвярджэнне з'яўляецца няправільным.

- 1) у старабеларускім канцылярска-юрыдычным пісьменстве раней, чым у іншых жанрах, сталі прымяняць скарапіснае пісьмо
- 2) мова канцылярска-юрыдычных помнікаў XV – XVI стст. найбольш блізкая да тагачаснай жывой беларускай мовы
- 3) элементы польскай мовы сталі актыўна пранікаць у канцылярска-юрыдычныя помнікі, створаныя на тэрыторыі Беларусі, з канца XVI ст.
- 4) канцылярска-юрыдычнае пісьменства выконвала вядучую ролю ў сістэме стыляў старабеларускай мовы
- 5) у канцылярска-юрыдычных помніках XV–XVI стст. шырока ўжываліся царкоўнаславянскія моўныя элементы

20. Сярод наступных слоў, якія шырока ўжываліся ў мове старабеларускіх дзелавых помнікаў, адзначце паланізм.

- 1) забойство
- 2) судь
- 3) декреть
- 4) рахунокъ
- 5) заплата

21. Адзначце, якое з наступных слоў, што шырока ўжываліся ў канцылярска-юрыдычных дакументах часоў Вялікага Княства Літоўскага, мела два значэнні: 1) дакумент; 2) частка дакумента.

- 1) синдикъ
- 2) статуть
- 3) листь
- 4) інвентаръ
- 5) метрика

22. Сярод наступных словазлучэнняў, якія ўжываліся ў мове старабеларускіх дзелаўых помнікаў, адзначце словазлучэнне, якое не мела тэрміналагічнага значэння.

- 1) кгородский замокъ
- 2) судъ земский
- 3) листь судовый
- 4) книги кгородские
- 5) сторона обвиненая

23. Працягніце наступнае выказванне: “Кніга Віцебскага земскага суда” з’яўляецца помнікам канцылярска-юрыдычнага пісьменства”...

- 1) XIV ст.
- 2) XV ст.
- 3) XVI ст.
- 4) XVII стст.
- 5) XVII – XVIII стст.

24. Адзначце правільнае сцвярджэнне.

- 1) усе летапісы, створаныя на Беларусі, падзяляюцца на агульнадзяржаўныя і мясцовыя
- 2) летапісы, створаныя на тэрыторыі Беларусі, характарызуюцца жанрава-стылістычнай аднастайнасцю
- 3) “Хроніка Быхаўца” – летапісны звод, у якім адлюстравана гісторыя Магілёва
- 4) старажытныя беларускія летапісы часткова напісаны на літоўскай мове
- 5) мова розных спісаў летапісаў з’яўляецца абсалютна аднолькавай

25. Адзначце няправільнае сцвярджэнне.

- 1) у моўнай тканіне “Баркалабаўскага летапісу” сустракаюцца царкоўнаславянскія
- 2) у “Баркалабаўскім летапісе” прысутнічаюць асобныя паланізмы
- 3) мова “Баркалабаўскага летапісу” характарызуецца багаццем гутарковай лексікі і фразеалогіі
- 4) у “Баркалабаўскім летапісе” сустракаюцца мясцовыя моўныя рысы
- 5) у мове “Баркалабаўскага летапісу” рэгулярна выкарыстоўваюцца лацінізмы

26. Адзначце, які з наступных беларускіх летапісаў напісаны на польскай мове.

- 1) Полацкі летапіс XII ст.
- 2) Баркалабаўскі летапіс XVI – XVII стст.
- 3) Летапісец вялікіх князёў літоўскіх XV ст.
- 4) Хроніка Быхаўца XVI ст.
- 5) Віцебскі летапіс Панцырнага і Аверкі XVII – XVIII стст.

27. Адзначце, які год лічыцца пачаткам беларускага кнігадрукавання.

- 1) 1522 г.
- 2) 1562 г.
- 3) 1517 г.
- 4) 1580 г.
- 5) 1617 г.

28. Адзначце, на якой мове быў выдадзены “Псалтыр” Ф. Скарыны.

- 1) на царкоўнаславянскай
- 2) на старабеларускай
- 3) на лацінскай
- 4) на царкоўнаславянскай з беларускімі моўнымі асаблівасцямі
- 5) на польскай

29. У выданнях Ф.Скарыны і яго паслядоўнікаў сустракаюцца глосы. Працягніце сцвярджэнне: “Глосы – гэта – ”...

- 1) надрадкавыя знакі
- 2) тлумачэнні незразумелых слоў на палях
- 3) вынасныя літары
- 4) дыякрытычныя знакі
- 5) лічбавыя абазначэнні літар

30. Адзначце, які з наступных дзеясловаў, ужытых Ф. Скарынам у перакладах “Бібліі”, з’яўляецца царкоўнаславянствам.

- 1) выслухати
- 2) пановати
- 3) благоволити
- 4) працювати
- 5) выгнати

31. Адзначце, які з наступных прыметнікаў, ужытых Ф. Скарынам у перакладах “Бібліі”, з’яўляецца паходжанні спрадвечнабеларускім.

- 1) алчный
- 2) смырковый
- 3) близкий
- 4) шкодливый
- 5) блаженный

32. Сярод наступных слоў, ужытых Ф. Скарынам у перакладах “Бібліі”, адзначце слова, якое мае царкоўнаславянскі словаўтваральны сродак.

- 1) оборонца
- 2) последовникъ
- 3) разгневати
- 4) порушити
- 5) выскочити

33. Сярод наступных слоў, ужытых Ф. Скарынам у перакладах “Бібліі”, адзначце слова, якое мае канфесійную семантыку.

- 1) книжница
- 2) певница
- 3) господарь
- 4) шибеница
- 5) покаяние

34. Адзначце лексічную адзінку, ужытую ў мове выданняў Ф.Скарыны, якая адчула на сабе ўздзеянне жывога беларускага маўлення.

- 1) вчение
- 2) вбогы
- 3) взяти
- 4) вдарити
- 5) бритва

35. Адзначце, які з наступных назоўнікаў назоўнага склону множнага ліку, ужытых у выданнях Ф. Скарыны, выяўляе сувязь з царкоўнаславянскай мовай.

- 1) дома
- 2) народи
- 3) мужи
- 4) друзи
- 5) писари

36. Адзначце, хто з наступных мовазнаўцаў з’яўляецца аўтарам “Слоўніка мовы Скарыны”.

- 1) А.М. Булыка

- 2) У.В. Анічэнка
- 3) У.М. Свяжынскі
- 4) І.П. Клімаў
- 5) І.У. Будзько

37. Адзначце правільнае сцвярджэнне.

- 1) “Евангелле” В. Цяпінскага было надрукавана ў 1560 г.
- 2) “Евангелле” В. Цяпінскага выдадзена на польскай мове
- 3) В. Цяпінскі не выкарыстоўваў глосы (тлумачэнні незразумелых слоў) на палях
- 4) тэкст “Евангелля” В. Цяпінскага надрукаваны ў два слупкі
- 5) мова прадмовы да “Евангелля” В. Цяпінскага больш апрацаваная, чым само выданне

38. Адзначце, якая з граматычных формаў назоўніка, што ўжываліся ў перакладзе “Евангелля” В. Цяпінскім на беларускую мову, утрымлівае ў сабе спецыфічную асаблівасць жывой народнай мовы.

- 1) века
- 2) гласа
- 3) закона
- 4) потопу
- 5) кваса

39. Адзначце, калі і дзе быў выдадзены “Катэхізіс” С. Буднага.

- 1) 1580 г., Вільня
- 2) 1562 г., Нясвіж
- 3) 1569 г., Прага
- 4) 1596 г., Варшава
- 5) 1588 г., Нясвіж

40. Адзначце няправільнае сцвярджэнне.

- 1) “Катэхізіс” С. Буднага выйшаў у суаўтарстве з В. Цяпінскім
- 2) у прадмове да “Катэхізіса” С. Будны ўказвае на асветніцкія мэты сваёй кнігі
- 3) народная гаворка ў “Катэхізісе” С. Буднага выкарыстоўваецца значна шырэй, чым у выданнях Ф. Скарыны
- 4) у мове “Катэхізіса” С. Буднага сустракаюцца шматлікія царкоўнаславянскія
- 5) “Катэхізіс” С. Буднага пабудаваны ў форме кароткіх пытанняў і разгорнутых адказаў

41. Адзначце, чым тлумачыцца наяўнасць у мове выданняў С. Буднага гіпернармалізаванае абазначэнне мяккасці шыпячых і р у словах тыпу прошу, дарю, нарюшители і інш.

- 1) уплывам польскай мовы
- 2) уплывам рускай мовы
- 3) уплывам жывой народнай мовы
- 4) уплывам старажытнай арфаграфіі
- 5) варыянтнасцю арфаграфічных нормаў

42. Адзначце царкоўнаславянскую граматычную форму прыметніка, якая сустракаецца ў мове “Катэхізіса” С. Буднага.

- 1) ветхаго
- 2) жадного
- 3) славного
- 4) старога
- 5) зацного

43. Адзначце, на якой мове С. Полацкі не пісаў свае творы.

- 1) на царкоўнаславянскай
- 2) на беларускай
- 3) на польскай
- 4) на лацінскай
- 5) на літоўскай

44. Адзначце, якое з наступных слоў, ужытых С. Полацкім у яго вершах, з’яўляецца паланізмам.

- 1) оружие
- 2) слонце
- 3) голова
- 4) небесный
- 5) народ

45. Адзначце, уплывам якой мовы можна растлумачыць наяўнасць у старабеларускім перакладзе “Александры” пачатку XVII ст. слоў зброя, звитязство, лекатисе, листь, ростропный.

- 1) нямецкай
- 2) лацінскай
- 3) польскай
- 4) царкоўнаславянскай
- 5) сербскай

46. Адзначце *правільнае* сцвярджэнне.

1) мова сатырычнага помніка XVII ст. “Прамова Мялешкі” грунтуецца на народнай аснове

2) для правапісу “Прамовы Мялешкі” характэрны выключна традыцыйныя прыёмы пісьма

3) у мове “Прамовы Мялешкі” паланізмы пераважаюць над лексічнымі беларусізмамі

4) для мовы “Прамовы Мялешкі” не характэрна эмацыянальнасць

5) для мовы “Прамовы Мялешкі” не характэрна ўжыванне фразеалагізмаў і трапных народных выразаў

47. Адзначце *няправільнае* сцвярджэнне.

1) “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага – помнік мемуарнай літаратуры старабеларускага перыяду

2) мова “Гістарычных запісак” Ф. Еўлашоўскага блізкая да мовы старабеларускіх дзелавак дакументаў XVI – XVII стст.

3) у мове “Гістарычных запісак” Ф. Еўлашоўскага шмат царкоўнаславянізмаў

4) мова “Гістарычных запісак” Ф. Еўлашоўскага ў значнай ступені насычана польскамоўнымі элементамі розных узроўняў

5) “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага з’яўляюцца асноўнай крыніцай звестак пра жыццёвы шлях аўтара

48. Адзначце, якая з наступных мовазнаўчых прац з’яўляецца першай спробай навуковага апісання старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы.

1) “Граматыкі Славенския правильное синтагма” М. Смятрыцкага (1619 г.)

2) “Граматыка славенская” І. Ужэвіча (1645 г.)

3) “Граматыка славенска” Л. Зізанія (1596 г.)

4) “Кграматыка словенска языка...” (1586 г.)

5) Астрожская “Азбука” І. Фёдарова (1578 г.)

49. Адзначце, у якім годзе ўпершыню беларуская мова заканадаўча была забаронена да ўжывання ў якасці афіцыйнай.

1) у 1410 г.

2) у 1588 г.

3) у 1517 г.

4) у 1580 г.

5) у 1696 г.

50. Адзначце, у якіх пісьмовых крыніцах XVIII ст. беларуская мова атрымала пісьмовую фіксацыю.

1) у летапісах

2) у заканадаўчых актах

- 3) у інтэрмедыях і інтэрлюдыях да драматычных твораў
- 4) у агіяграфічнай літаратуры
- 5) у афіцыйным справаводстве

Тэставыя заданні па модулі 3

Новабеларускі перыяд (XIX–пачатак XXI ст.)

1. Адзначце *правільны* адказ.
  - 1) новая беларуская літаратурная мова ўзнікла як з’ява, непасрэдна не звязаная са старабеларускай літаратурнай мовай
  - 2) новая беларуская літаратурная мова ўзнікла на аснове старой беларускай пісьменнасці
  - 3) на фарміраванне новай беларускай літаратурнай мовы моцны ўплыў аказала руская мова
  - 4) на фарміраванне новай беларускай літаратурнай мовы моцны ўплыў аказала польская мова
  - 5) новая беларуская літаратурная мова доўгі час існавала ў вуснай форме

2. Адзначце, што з’явілася базай для фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст.
  - 1) стараславянская мова
  - 2) жывая народная мова беларусаў
  - 3) польская мова
  - 4) руская мова
  - 5) польская і руская мова адначасова

3. Працягніце наступнае выказванне: “Большая частка ананімных твораў першай палавіны XIX ст. адлюстроўвае”...
  - 1) асаблівасці мовы паўднёва-заходняй часткі Беларусі
  - 2) гродзенскія гаворкі
  - 3) гаворкі паўночна-ўсходняй часткі Беларусі
  - 4) палескія гаворкі
  - 5) бабруйскія гаворкі

4. Адзначце, у якой граматычнай форме слова, ужытага ў паэме XIX ст. “Энеіда навыварат”, не адлюстраваліся беларускамоўныя фанетычныя рысы.
  - 1) уцякли
  - 2) погуляць
  - 3) у болоце

- 4) казау
- 5) встала

5. Адзначце, хто з'яўляецца аўтарам фальклорнага зборніка XIX ст. “Песенькі вясковыя з-пад Нёмна і Дзвіны”, у якім змешчаны ўстойлівыя выразы беларускай мовы і зроблены лінгвістычныя назіранні.

- 1) І. Насовіч
- 2) І. Грыгаровіч
- 3) В. Каратынскі
- 4) В. Дунін-Марцінкевіч
- 5) Я. Чачот

6. Адзначце, з якога часу ў стылістычнай сістэме беларускай літаратурнай мовы пачаў фарміравацца публіцыстычны стыль.

- 1) з XI – XII стст.
- 2) з XVI ст.
- 3) з XVIII ст.
- 4) з другой палавіны XIX ст.
- 5) з першай палавіны XX ст.

7. Адзначце, якія гаворкі адбіліся на мове “Мужыцкай праўды” К. Каліноўскага.

- 1) гаворкі паўднёва-заходняй часткі Беларусі
- 2) сярэднебеларускія гаворкі
- 3) палескія гаворкі
- 4) гаворкі заходняй Гродзеншчыны
- 5) гаворкі Бабруйшчыны

8. Адзначце слова, ужытае ў мове “Мужыцкай праўды” К. Каліноўскага, якое выяўляе лексічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю.

- 1) кашуля
- 2) пісаці
- 3) маніфест
- 4) праўда
- 5) мужыцкі

9. Адзначце, хто з беларускіх пісьменнікаў XIX ст. загаварыў пра беларускую мову як найважнейшы элемент нацыянальнай культуры.

- 1) Ян Чачот
- 2) Максім Танк

- 3) Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч
- 4) Уладзіслаў Сыракомля
- 5) Францішак Багушэвіч

10. Адзначце *няправільнае* сцвярджэнне.

- 1) Ф. Багушэвіч друкаваў свае творы лацінкаю
- 2) у мове Ф. Багушэвіча знайшлі рэпрэзентацыю фальклорных і дыялектных элементаў
- 3) у мове твораў Ф. Багушэвіча шырока прадстаўлены фразеалагізмы
- 4) Ф. Багушэвіч пісаў у той час, калі былі ўжо выпрацаваны адзіныя агульнанацыянальныя моўныя нормы
- 5) непаслядоўныя напісанні, дыялектызмы і нематываваныя запазычанні засмечвалі мову твораў Ф. Багушэвіча

11. Адзначце граматычную форму слова, ужытую Ф. Багушэвічам у адным са сваіх твораў, якая замацавалася як літаратурная норма.

- 1) на каўнярох
- 2) зробе
- 3) смутку
- 4) равець
- 5) у гаю

12. Адзначце, якая мова стала з сярэдзіны XIX ст. афіцыйнай мовай на Беларусі.

- 1) беларуская
- 2) польская
- 3) руская
- 4) яўрэйская
- 5) існавала некалькі афіцыйных моў

13. Адзначце *правільнае* сцвярджэнне.

- 1) манаграфія Я.Ф. Карскага “Беларусы” складаецца з двух тамоў
- 2) першы том “Беларусаў” Я.Ф. Карскага выйшаў у 1905 г. у Пецярбургу
- 3) першы том “Беларусаў” Я.Ф. Карскага выйшаў у 1903 г. у Варшаве
- 4) першы том “Беларусаў” Я.Ф. Карскага называецца “Беларусы. Мова беларускага племені”
- 5) у манаграфіі Я.Ф. Карскага “Беларусы” сцісла асветлены толькі асобныя пытанні развіцця старабеларускай мовы і літаратуры

14. Адзначце, калі быў прыняты Закон аб свабодзе друку, які адкрыў шлях стварэнню легальных выдавецтваў на Беларусі.

- 1) 24 лістапада 1905 г.
- 2) у XIX ст.
- 3) у 1933 г.
- 4) 26 студзеня 1990 г.
- 5) у 1957 г.

15. Адзначце, якія гаворкі выкарыстоўвала ў сваіх творах большасць пісьменнікаў пачатку XX ст.

- 1) гаворкі паўночна-ўсходняга дыялекту
- 2) гаворкі паўднёва-заходняга дыялекту
- 3) сярэднебеларускія гаворкі
- 4) палескія гаворкі
- 5) сярэднебеларускія і палескія гаворкі

16. Адзначце, якое друкаванае выданне адыграла самую вялікую ролю ў фарміраванні граматычна-правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XX ст.

- 1) газета “Наша доля”
- 2) газета “Наша ніва”
- 3) газета “Гоман”
- 4) газета “Дзянніца”
- 5) часопіс “Лучынка”

17. Адзначце, на які час прыпадае “нашаніўскі перыяд” у гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

- 1) 1907–1908 гг.
- 2) 1906–1907 гг.
- 3) 1906–1915 гг.
- 4) 1915–1917 гг.
- 5) 1915–1920 гг.

18. Адзначце, якая фанетычная рыса адлюстравана непаслядоўна ў наступным урыўку з паэмы Я. Купалы “Курган” (1912 г.): *“Дуб гальлё распусьціў карэнасты над ім; сухазельле у грудзі ўтілося...”*.

- 1) падаўжэнне зычных
- 2) зацвярдзенне *p*
- 3) перадача ў пасля галосных
- 4) асіміляцыйная мяккасць зычных
- 5) дзеканне і цеканне

19. Адзначце, аўтарам якога з наступных артыкулаў з'яўляецца Я. Купала.

- 1) “Ці маем мы права выракацца роднай мовы”
- 2) “Мова М. Лынькова па раману “На чырвоных лядах”
- 3) “Аб некаторых пытаннях беларускай мовы”
- 4) “Наш тэатр”
- 5) “Грамадская неабходнасць і беспадстаўнае наватарства”

20. Адзначце, аўтарам якога з наступных артыкулаў з'яўляецца Я. Колас.

- 1) “Развіваць і ўзбагачаць літаратурную мову”
- 2) “А ўсё ж такі мы жывём!..”
- 3) “Незалежнасць”
- 4) “Гісторыя беларускае літаратуры”
- 5) “Развагі і думкі”

21. Працягніце наступнае выказванне: “Беларуская граматыка для школ” Б. Тарашкевіча была надрукавана”...

- 1) кірылічнай графікай
- 2) лацінскай графікай
- 3) паралельна кірылічнымі і лацінскімі літарамі
- 4) паралельна кірылічнымі і лацінскімі літарамі, а таксама арабскай вяззю
- 5) “грамадзянскім” шрыфтам

22. Адзначце, якое з наступных сцвярджэнняў з'яўляецца *памылковым*: “Беларуская граматыка для школ” Б. Тарашкевіча”...

- 1) уключае адметную беларускую лексіку
- 2) атрымала ў 20-я гады ХХ ст. усеагульнае прызнанне ў грамадстве
- 3) не надала беларускай мове неабходную ёй унармаванасць
- 4) садзейнічала ліквідацыі арфаграфічнага і тэрміналагічнага разнабою
- 5) складзена на высокім навукова-метадычным узроўні

23. Працягніце выказванне: “У “Беларускай граматыцы для школ” Б.Тарашкевіча матэрыял размяшчаўся ў межах...”

- 1) аднаго кола
- 2) двух колаў
- 3) трох колаў
- 4) чатырох колаў
- 5) пяці колаў

24. Адзначце, які з тэрмінаў быў уведзены ў мовазнаўчы ўжытак Б. Тарашкевічам.

- 1) безасабова-прэдыкатыўнае слова
- 2) кампазіта
- 3) зложнае слова
- 4) дэмінітыў
- 5) няўласна-простая мова

25. Адзначце слова (словазлучэнне), якое згодна з “Беларускай граматыкай для школ” Б. Тарашкевіча (1918 г.) утрымлівае адхіленне ад арфаграфічнай ці граматычнай нормы.

- 1) па палёх
- 2) насеньне
- 3) ня ведаў
- 4) клясычны
- 5) дзьве хаты

26. Адзначце, хто з’яўляецца аўтарам “Практычнай граматыкі беларускай мовы” (1921 г.), створанай на аснове “Беларускай граматыкі для школ” Б.Тарашкевіча (1918 г.).

- 1) Антон Луцкевіч
- 2) Янка Станкевіч
- 3) Баляслаў Пачобка
- 4) Язэп Лёсік
- 5) Аркадзь Смоліч

27. Адзначце *няправільнае* сцвярджанне.

- 1) 20-я гады XX ст. былі перыядам уздыму беларускага нацыянальнага адраджэння
- 2) 20-я гады XX ст. былі перыядам палітыкі актыўнай беларусізацыі
- 3) 20-я гады XX ст. былі часам актыўнай выпрацоўкі граматыка-правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы
- 4) 20-я гады XX ст. былі часам актыўнай выпрацоўкі беларускай навуковай тэрміналогіі
- 5) 20-я гады XX ст. былі часам, калі ў беларускай мове надзвычай актыўна адбываўся працэс запазычвання з іншых моў

28. Адзначце *няправільнае* сцвярджанне: “Палітыка беларусізацыі ў 20 -я гады XX ст. была накіравана на”...

- 1) заканадаўчае замацаванне за беларускай мовай функцый дзяржаўнай мовы

2) перавод на беларускую мову дзейнасці дзяржаўных, партыйных і грамадскіх устаноў і іх справаводства

3) перавод на беларускую мову навучання і выхавання ў большасці школ

4) пазбаўленне права іншых народаў, якія пражывалі на тэрыторыі Беларусі, на карыстанне іх роднай мовай

5) павелічэнне ролі беларускай мовы ў галіне культуры, друку, сацыяльна-бытавога абслугоўвання

29. Адзначце, што *не з'яўлялася* сродкам узбагачэння лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады XX ст.

1) стварэнне новых слоў на ўласнабеларускай моўнай глебе

2) асваенне лексічных запасаў народных гаворак

3) працэс запазычвання з іншых моў (пераважна з рускай)

4) выпрацоўка беларускай нацыянальнай тэрміналогіі

5) актыўны ўплыў заходнееўрапейскіх моў

30. Адзначце, якое з наступных слоў, што ўжываліся ў беларускай літаратурнай мове 20-х гадоў XX ст., можна было лічыць на той час неалагізмам.

1) пекны

2) батрак

3) перадавік

4) шчасьце

5) насеньне

31. Адзначце, якое з наступных слоў, што ўжываліся ў беларускай літаратурнай мове 20-х гадоў XX ст., з'яўляецца запазычаннем з рускай мовы.

1) вільгаць

2) хваля

3) гарбата

4) вопыт

5) атрамант

32. Адзначце, якое з наступных слоў, што ўжываліся ў беларускай мове 20-х гадоў XX ст., было ўведзена ў літаратурны ўжытак пад уплывам жывых народных гаворак.

1) вайскавод

2) звеннявы

3) жытнішча

4) ідэйна-масавы

5) калгаснік

33. Адзначце, якое з наступных слоў, што ўжываліся ў беларускай мове 20-х гадоў XX ст., было ўведзена ў літаратурны ўжытак пад уплывам дыялектнай мовы.

- 1) рукавіцы
- 2) кагадзе
- 3) нядаўна
- 4) насценгазета
- 5) настаўнік

34. Адзначце аднаго з аўтараў “Беларуска-расійскага слоўніка” (1925 г.) і “Расійска-беларускага слоўніка” (1928 г.).

- 1) Я. Лёсік
- 2) Я. Колас
- 3) М. Булахаў
- 4) М. Байкоў
- 5) Б. Тарашкевіч

35. Адзначце аўтара “Віцебскага краёвага слоўніка”, створанага ў 20-я гады XX ст.

- 1) П. Бузук
- 2) С. Некрашэвіч
- 3) М. Каспяровіч
- 4) М. Гарэцкі
- 5) Ф. Нікіфароўскі

36. Адзначце слова, ужытае ў “Беларуска-расійскім слоўніку” М. Байкова і С. Некрашэвіча (1925 г.), якое мае нацыянальна-культурную семантыку.

- 1) таварыства
- 2) сягоньня
- 3) андарак
- 4) пабудова
- 5) абутак

37. Адзначце, да якога часу адносіцца фарміраванне навуковага стылю беларускай літаратурнай мовы.

- 1) другая палова XX ст.
- 2) 30-я гады XX ст.
- 3) канец XIX - пачатак XX ст.
- 4) другая палова XIX ст.
- 5) 20-я гады XX ст.

38. Адзначце, колькі выпускаў зборніка “Беларуская навуковая тэрміналогія” выйшла ў 20-я гады XX ст.

- 1) 22
- 2) 24
- 3) 30
- 4) 12
- 5) 8

39. Адзначце, якая тэндэнцыя мела месца пры выпрацоўцы беларускай навуковай тэрміналогіі ў 20-я гады XX ст.

- 1) тэндэнцыя да напісання тэрмінаў паводле фанетычнага прынцыпу
- 2) тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі тэрмінаў
- 3) тэндэнцыя да ўжывання тэрмінаў лацінскага паходжання
- 4) пурыстычная тэндэнцыя
- 5) тэндэнцыя да напісання тэрмінаў паводле марфалагічнага прынцыпу

40. Адзначце, што было *галоўным недахопам* пры выпрацоўцы беларускай навуковай тэрміналогіі ў 20-я гады XX ст.

- 1) высокая ступень дублетнасці тэрмінаў
- 2) адсутнасць скаардынаванай працы па ўнармавані нацыянальнай тэрміналогіі
- 3) актыўнае выкарыстанне рэсурсаў рускай мовы ў тэрмінаўтварэнні
- 4) імкненне да тэрміналагізацыі дыялектных слоў пры поўным ігнараванні агульнапрынятых інтэрнацыянальных тэрмінаў
- 5) значная ступень ўжывання запазычаных тэрмінаў

41. Адзначце, што абазначаў тэрмін *зельнік*, уведзены ў навуковы ўжытак у 20-я гады XX ст.

- 1) гук
- 2) гербарый
- 3) гібрыд
- 4) прызма
- 5) эрозія

42. Адзначце слова (граматычную форму слова), на прыкладзе якога можна праілюстраваць гістарычны характар моўнай нормы ў 20-30-я гады XX ст.

- 1) (у) палёх
- 2) несці
- 3) мяне

- 4) галоўную
- 5) зваць

43. Адзначце *няправільнае* сцвярджанне: “Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі (1926 г.)”...

- 1) выклікала шырокі рэзананс у краіне і за мяжой
- 2) упершыню пры шырокім удзеле айчынных і замежных спецыялістаў абагульніла дасягненні беларускай філалагічнай навукі
- 3) пазначыла галоўныя накірункі далейшага развіцця правапісу і графічнай сістэмы
- 4) разглядала пытанне аб унармаванні слоўнікавага складу беларускай мовы
- 5) прыняла пастанову аб некаторых зменах у правапісе

44. Адзначце, як называлася пастанова СНК БССР, прынятая ў жніўні 1933 г.

- 1) “Аб пераводзе школ на беларускую мову навучання”
- 2) “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу”
- 3) “Аб выніках акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу”
- 4) “Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу”
- 5) “Закон аб мовах у БССР”

45. Адзначце, якая фанетычная з’ява падверглася зменам паводле рэформы правапісу 1933 г.

- 1) перадача на пісьме дзекання і цекання ў спрадвечнабеларускіх словах
- 2) перадача на пісьме асіміляцыйнай мяккасці зычных
- 3) перадача на пісьме зацвярдзення шыпячых і *р*
- 4) перадача на пісьме якання ў першым пераднаціскным складзе ў спрадвечнабеларускіх словах
- 5) перадача на пісьме ў пасля галосных

46. Адзначце слова, якое паводле змен у правапісе 1933г. адносілася да “інтэрнацыянальных рэвалюцыйных слоў” і не падпарадкоўвалася правілу перадачы акання на пісьме.

- 1) характар
- 2) сакратар
- 3) большэвік
- 4) адрас
- 5) малекула

47. Адзначце *правільнае* сцвярджэнне: “Беларускай літаратурнай мове другой палавіны XX - пачатку XXI ст. характэрна наступная асаблівасць”...

- 1) некадыфікаванасць
- 2) адсутнасць спарадкаванасці
- 3) поліфункцыянальнасць
- 4) перарывістасць моўных традыцый
- 5) неразвітая стылёвая дыферэнцыяцыя

48. Адзначце, у якім годзе быў прыняты Закон “Аб мовах у Беларускай ССР”

- 1) 1990 г.
- 2) 1989 г.
- 3) 1992 г.
- 4) 2000 г.
- 5) 1995 г.

49. Адзначце *няправільнае* сцвярджэнне.

- 1) у пачатку XXI ст. беларуская мова выступае як нацыянальны кампанент духоўнай культуры нашага народа
- 2) у пачатку XXI ст. беларуская мова выступае як сродак нацыянальнай самаідэнтыфікацыі беларусаў
- 3) у пачатку XXI ст. беларуская мова выступае як фактар нацыянальнай свядомасці беларусаў
- 4) у пачатку XXI ст. беларуская мова з’яўляецца мовай тытульнай нацыі Беларусі
- 5) у пачатку XXI ст. беларуская мова выступае як асноўны сродак зносін на тэрыторыі Беларусі

50. Адзначце, калі былі ўведзены ў дзеянне новыя “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”.

- 1) з 1 студзеня 2011 г.
- 2) з 23 ліпеня 2008 г.
- 3) з 1 верасня 2010 г.
- 4) з 1 верасня 2009 г.
- 5) з 1 верасня 2008 г.

IV. ИНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Метадычныя рэкамендацыі па комплексным лінгвістычным аналізе старажытнага тэксту

Гісторыя беларускай мовы мае выключна важнае значэнне ў сістэме лінгвістычнай падрыхтоўкі студэнтаў філалагічных факультэтаў. Сёння веданне гэтай дысцыпліны проста неабходна настаўніку беларускай мовы, бо многія сучасныя моўныя факты немагчыма растлумачыць без знаёмства з іх гісторыяй.

У працэсе фарміравання практычных уменняў студэнтаў па гісторыі беларускай мовы асноўная ўвага павінна быць скіравана на лінгвістычны аналіз мовы літаратурна-пісьмовых крыніц, розных па часе і месцы ўзнікнення. Моўная характарыстыка старажытнага тэксту патрабуе ад студэнта-філолага ведання і правільнай інтэрпрэтацыі шырокага спектра фанетычных, правапісна-граматычных, лексіка-фразеалагічных і іншых з'яў беларускай мовы на пэўных храналагічных зрэзах. Моўна-стылістычны аналіз тэкстаў разлічаны на ўменне бачыць і правільна асэнсоўваць архаічныя моўныя факты найперш у пісьмовых помніках агульнаўсходнеславянскага (старажытнарускага) і старабеларускага перыядаў.

Пісьмовая спадчына беларускага народа з'яўляецца сёння адной з найбагацейшых у свеце. Яна прадстаўлена вялікай колькасцю рукапісных і друкаваных твораў рознай жанрава-стылістычнай характарыстыкі і храналагічнага размеркавання. Сярод найбольш аўтарытэтных у моўных адносінах першакрыніц, аналіз якіх дае студэнтам выразнае ўяўленне пра асаблівасці фарміравання і функцыянавання пісьмовай формы беларускай мовы ў розныя перыяды яе развіцця, варта адзначыць наступныя помнікі агульнаўсходнеславянскай, старабеларускай і новабеларускай пісьменнасці: “Руская праўда” (XI ст.), “Слова пра паход Ігаравы” (XII ст.), “Надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай” (1161г.), Вісліцкі статут (XIV ст.), Статут ВКЛ (1529, 1566 і 1588 гг.), Грамата палачан у Рыгу (1465 г.), пераклады Бібліі Ф. Скарынам (XVI ст.), Баркалабаўскі летапіс, перакладныя літаратурна-мастацкія творы XVI – пачатку XVII ст. (“Аповесць пра Баву”, “Аповесць пра Трышчана”, “Александрыя”), сатырычныя творы XVII ст. “Прамова Мялешкі” і “Ліст да Абуховіча”, “Мужыцкая праўда” К. Каліноўскага XIX ст., газета “Наша ніва” (1906–1915 гг.) і інш.

Комплексны аналіз мовы пісьмовых крыніц, розных па жанравай і часовай прыналежнасці, арыентуе студэнтаў на ўсебаковае засваенне матэрыялу па гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

Апрача таго, выкладчыкам павінна быць прадугледжана таксама выкананне заданняў на параўнальны аналіз моўных асаблівасцей дзелавых, канфесійных і мастацкіх твораў старажытнай эпохі. Для лінгвістычнага аналізу студэнтам павінны быць прапанаваны найперш такія першакрыніцы, тэкставы матэрыял якіх дае магчымасць найбольш поўна і глыбока зразумець тыя працэсы, якія адбываліся ў беларускай мове на пэўным этапе яе эвалюцыі і характарызувалі развіццё сродкаў і прыёмаў літаратурнага выказвання ў той ці іншы час. Большасць адабраных намі тэкстаў даволі паказальныя ў моўных адносінах і адлюстроўваюць асноўныя арфаграфічныя, лексічныя і граматычныя рысы беларускай літаратурнай мовы ў пэўны перыяд яе развіцця. Заўважым, што тэкставы матэрыял узяты са старажытных выданняў, карыстанне якімі, на жаль, сёння абмежаванае і не заўсёды магчымае [1, 2, 3, 4, 5].

Вопыт выкладання гісторыі беларускай мовы сведчыць, што падабраныя для аналізу старажытныя тэксты маюць розную ступень складанасці. Адны з іх не ўяўляюць цяжкасцей для большасці студэнтаў, бо пры належным засваенні імі тэарэтычнага матэрыялу канкрэтныя моўныя факты розных эпох, як правіла, даволі лёгка распознаюцца і сістэматызуюцца. Іншыя ж першакрыніцы нярэдка патрабуюць з боку выкладчыка дадатковага тлумачэння як у плане зместу, так і ў плане правільнага лінгвістычнага асэнсавання. З гэтай прычыны асобныя тэксты забяспечаны намі невялікімі каментарыямі, а таксама слоўнічкамі незразумелых ці малавядомых слоў, якія сустракаюцца ў пісьмовых помніках. Між тым, гэта не выключае працу студэнтаў з тымі ці іншымі лексікаграфічнымі крыніцамі, у першую чаргу, з “Гістарычным слоўнікам беларускай мовы” (вып. 1–37), які з’яўляецца сёння найбуйнейшым дасягненнем айчыннай лексікаграфіі.

На практычных занятках з мэтай правільнай арыентацыі студэнтаў на тое, якія моўныя факты трэба вызначыць і ахарактарызаваць у кожным канкрэтным выпадку пры лінгвістычным аналізе тэксту, мэтазгодна фармуляваць пэўныя пытанні і заданні, даючы перад тэкставым матэрыялам кароткія звесткі пра змест літаратурна-пісьмовага помніка, час яго напісання ці перакладу, аўтарства і інш. Так, у працэсе аналізу тэкстаў старажытнабеларускай пісьменнасці XI–XII стст. студэнту неабходна вызначыць і супаставіць з’явы жывой усходнеславянскай гаворкі і стараславянскай мовы, акрэсліць іх функцыі ў сістэме моўна-выяўленчых сродкаў помніка. Пры гэтым трэба памятаць, што аналізу падвяргаюцца найбольш паказальныя супрацьпастаўленыя моўныя з’явы кніжна-славянскага і народна-гутарковага паходжання.

Моўна-стылістычны аналіз тэкстаў XIV–XVIII стст. патрабуе ад студэнтаў ведання функцыянальна-стылістычнай дыферэнцыяцыі старабеларускай літаратурнай мовы, структурных асаблівасцей фанетычнай сістэмы, граматычнага ладу, правапісу, лексікі і фразеалогіі на розных этапах яе развіцця, а таксама ўмення размяжоўваць традыцыйныя з’явы і інавацыі, бачыць паслядоўнасць іх адлюстравання ў тэксце, вызначаць ступень іншамоўнага ўплыву, сістэму моўна-выяўленчых сродкаў і заканамернасці іх ужывання ў творах розных стыляў і жанраў.

Характарыстыка тэкстаў новабеларускага перыяду XIX – пачатку XX ст. не патрабуе ад будучых філолагаў скрупулёзнага выяўлення і аналізу ўсіх рыс, якія ўказваюць на сувязь мовы першакрыніцы з жывым народным маўленнем, “бо ў аснове мовы гэтых тэкстаў якраз і ляжыць непасрэдна жывая народная гаворка” [6, с. 130]. Пры аналізе тэкставага матэрыялу, узятага з мастацкіх і публіцыстычных твораў новабеларускай літаратуры, выкладчыкам правяраецца тое, наколькі студэнт правільна і глыбока можа характарызаваць асаблівасці графікі, граматычна-правапісныя рысы (у тым ліку напісанні, якія перадаюць жывое беларускае вымаўленне, і напісанні, абумоўленыя ўплывам тагачаснай рускай арфаграфіі), а таксама адхіленні ад агульнапашыраных беларускіх моўных рыс, выкліканыя ўздзеяннем мясцовых гаворак, асаблівасці лексікі з пункту гледжання яе семантыкі і стылістычнай дыферэнцыяцыі.

Такім чынам, лінгвістычны аналіз старажытнага тэксту з’яўляецца даволі эфектыўнай формай праверкі практычных уменняў і навыкаў студэнтаў па гісторыі беларускай мовы як падчас правядзення аўдыторных заняткаў, так і ў працэсе шматэтапнага экзамену.

Літаратура

1. Акты, относящиеся к истории Западной России.– Спб., 1846.– Т. 1.
2. Полное собрание русских летописей. – М., 1975. – Т. 32; 1980. – Т. 35.
3. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці.– Мінск, 1975.
4. Срезневский, И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIУ веков) / И. Срезневский. – Спб., 1863.
5. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. – Мінск, 1961. – 1963. – Ч. 1-2.
6. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П. Красней, Л.М. Шакун. – Мінск, 1986.

Тэмы рэфератаў

1. Навуковая распрацоўка гісторыі беларускай літаратурнай мовы ў айчынным мовазнаўстве.
2. “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” – выдатны помнік кніжнай культуры Беларусі.
3. Пытанне пра ўзнікненне пісьменнасці ва ўсходніх славян.
4. “Слова пра паход Ігаравы” – выдатны помнік старажытнарускай літаратуры XII ст.
5. Чаму Белая Русь – Белая?
6. Статут ВКЛ – выдатны помнік прававой культуры беларускага народа ў эпоху старажытнасці.
7. Францыск Скарына – выдатны беларускі першадрукар, асветнік, гуманіст.
8. Сымон Будны – выдатны дзеяч эпохі Адраджэння.
9. Васіль Цяпінскі як беларускі гуманіст-асветнік, прадаўжальнік гуманістычных і культурна-асветніцкіх традыцый Францыска Скарыны.
10. “Віцебскі летапіс” М. Панцырнага і С. Аверкі” як помнік гарадскога летапісання Беларусі XVII–XVIII стст.
11. Браніслаў Тарашкевіч: старонкі біяграфіі.
12. Роля Янкі Купалы і Якуба Коласа ў развіцці беларускай літаратурнай мовы.
13. Беларуская мова ў кантэксце дзяржаўнага двухмоўя.

Пытанні да экзамену

1. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы як асобная лінгвістычная дысцыпліна. Прадмет і задачы курса, сувязь з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі.
2. Паняцце літаратурнай мовы і гістарычная зменлівасць яго зместу. Суадносіны паняццяў *літаратурная мова* і *мова мастацкай літаратуры*. Змены нормаў літаратурнай мовы і яе стылявой дыферэнцыяцыі.
3. Пытанне пра перыядызацыю гісторыі беларускай літаратурнай мовы.
4. Навуковая распрацоўка гісторыі беларускай літаратурнай мовы ў айчынным мовазнаўстве. Пытанні гісторыі беларускай мовы ў манаграфіі Я.Ф. Карскага “Беларусы”.
5. Паходжанне літаратурнай мовы ўсходніх славян (тэорыі А.А. Шахматава, С.П. Абнорскага, В.У. Вінаградава, Ф.П. Філіна).

6. Структурныя адрозненні старажытнарускай мовы ад стараславянскай у галіне фанетыкі і граматыкі.

7. Тыпы (стылі) літаратурнай мовы ўсходніх славян. Мова помнікаў усходнеславянскага пісьменства (“Слова пра паход Ігаравы”, “Руская праўда” і інш.).

8. Пісьменства на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў XI–XIII стст.

9. Пытанне пра паходжанне беларускай народнасці і яе мовы. Асноўныя этапы развіцця старабеларускай літаратурнай мовы і фарміраванне яе граматычна-правапісных асаблівасцей.

10. Функцыянальна-стылістычныя разнавіднасці старабеларускай літаратурнай мовы. Літаратурна-пісьмовыя помнікі XI–XVIII стст., іх моўныя асаблівасці.

11. Мова канцылярска-юрыдычнага пісьменства XIV–XVII стст.

12. Узнікненне рэлігійнай літаратуры на беларускай мове. Моўна-стылістычныя асаблівасці рэлігійнай літаратуры XIV–XVIII стст.

13. Францыск Скарына – беларускі першадрукар, асветнік, гуманіст. Мова выданняў Францыска Скарыны.

14. Сымон Будны як паслядоўнік Францыска Скарыны. Выдавецкая дзейнасць С. Буднага. Мова “Катэхізіса”.

15. Васіль Цяпінскі як паслядоўнік Францыска Скарыны. Перакладчыцкая дзейнасць В. Цяпінскага. Пераклад “Евангелля”, моўныя асаблівасці выдання.

16. Царкоўнаславянская мова на Беларусі ў XIV–XVIII стст.

17. Летапісанне на Беларусі ў XV–XVII стст. Мова беларускіх летапісаў (на прыкладзе “Баркалабаўскага летапісу”).

18. Мова старабеларускага свецка-мастацкага пісьменства (арыгінальныя і перакладныя мастацкія творы), моўныя асаблівасці гістарычна-мемуарнай прозы (на прыкладзе “Гістарычных запісак” Ф. Еўлашоўскага).

19. “Прамова Мялешкі” і “Ліст да Абуховіча” як творы палітычнай сатыры XVII ст., іх моўна-стылістычныя асаблівасці.

20. Мова навуковых і палемічных твораў XVI–XVII стст. (прадмовы і пасляслоўі да рэлігійных кніг, прамова Л.Сапегі на Варшаўскім сейме 1588 г., палемічныя творы М. Смятрыцкага, ”Дыярыўш” А. Філіповіча).

21. Развіццё мовазнаўства на Беларусі ў XVI–XVII стст. Лексікаграфічныя працы гэтага часу.

22. Заняпад беларускага пісьменства ў канцы XVI–XVII стст.

23. XVIII ст. як пераходны этап да новай беларускай літаратурнай мовы. Беларуская мова ў пісьмовых помніках XVIII ст. (камедыі, інтэрмедыі, тэксты арабскім пісьмом).

24. Фарміраванне і развіццё новай беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XIX ст.

25. Моўныя асаблівасці беларускіх твораў пісьменнікаў першай палавіны XIX ст.

26. Мова ананімных твораў першай палавіны XIX ст. (вершаваныя аповяданні, “гутаркі”, паэмы, “Энеіда навыварат” і “Тарас на Парнасе”).

27. Новая беларуская літаратурная мова ў другой палавіне XIX ст.: асаблівасці функцыянавання і развіцця.

28. Роля В. Дуніна-Марцінкевіча ў фарміраванні новай беларускай літаратурнай мовы.

29. Роля Ф. Багушэвіча ў фарміраванні і развіцці новай беларускай літаратурнай мовы.

30. Публіцыстыка на беларускай мове ў другой палавіне XIX ст. “Мужыцкая праўда” К. Каліноўскага і яе моўна-стылістычныя асаблівасці.

31. Беларускае кнігадрукаванне і развіццё беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XX ст. Роля газеты “Наша ніва” ў станаўленні літаратурнай нормы.

32. “Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча і яе роля ў распрацоўцы граматычна-правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы.

33. Асаблівасці функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады XX ст. Беларусізацыя.

34. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады XX ст. Лексікаграфічныя працы 20-х гадоў.

35. Змены ў стылістычнай сістэме беларускай літаратурнай мовы 20-х гадоў XX ст. Выпрацоўка беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ў 20–30-я гады XX ст. Тэрміналагічныя слоўнікі 20-х гадоў.

36. Выпрацоўка і замацаванне граматычна-правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады XX ст. Змены ў правапісе пасля 1933 г. Моўна-нацыянальная палітыка 30-х гадоў.

37. Роля Янкі Купалы і Якуба Коласа ў развіцці беларускай літаратурнай мовы. Пісьменнікі пра культуру мовы.

38. Беларуская літаратурная мова ў другой палавіне XX ст. Змены ў правапісе пасля 1957 г.

39. Моўная сітуацыя на Беларусі ў 80–90-я гады. Закон “Аб мовах у Беларускай ССР” (1990 г.; 1998 г.).

40. Сучасны стан і праблемы функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў канцы XX – пачатку XXI ст. Змены ў сучасным беларускім правапісе.

Літаратура

Асноўная

1. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П. Красней, Л.М. Шакун. – Мінск, 1986.
2. Плотнікаў, Б.А. Кароткая гісторыя беларускай мовы і мовазнаўства: вучэб. дапаможнік / Б.А. Плотнікаў. – Мінск, 2002.
3. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. – Мінск, 1961–1963. – Ч. 1–2.
4. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вучэб. дапаможнік / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1984.
5. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускага мовазнаўства / Л.М. Шакун. – Мінск, 1995.

Дадатковая

1. Азарка, В.У. Гісторыя беларускай мовы: вучэб.-метад. дапаможнік / В.У. Азарка, А.С. Васілеўская, А.Г. Міхалевіч. – Мінск: БДПУ, 2010.
2. Баханькоў, А.Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: Сацыялінгвістычны нарыс / А.Я. Баханькоў. – Мінск, 1982.
3. Беларусазнаўства / пад рэд. П. Брыгадзіна. – Мінск, 1998.
4. Беларуская мова: энцыклапедыя. – Мінск, 1994.
5. Булыка, А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. / А.М. Булыка. – Мінск, 1980.
6. Булыка, А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А.М. Булыка. – Мінск, 1970.
7. Воўк-Левановіч, О.В. Лекцыі па гісторыі беларускай мовы / О.В. Воўк-Левановіч. – Мінск, 1994.
8. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мінск, 1970.
9. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: практыкум / склад. А.С. Дзядова. – Віцебск, 2003.
10. Гісторыя слоў: выбраныя працы / Генадзь Цыхун; уклад. Я.В. Волкава. – Мінск: Беларус. навука, 2018.
11. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі. – Мінск, 1967. – Т. 1.
12. Закон аб мовах у Беларускай ССР. – Мінск, 1990.
13. Запрудскі, С.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы (1918–1941 гг.): вучэб.-метад. дапаможнік / С.М. Запрудскі. – Мінск, 2017. – 115 с.
14. Зіманскі, В.Э. Гісторыя беларускай мовы: кароткі курс лекцый / В.Э. Зіманскі, А.С. Дзядова. – Віцебск, 2009.
15. Карскі, Я. Беларусы / Я. Карскі. – Мінск, 2006.
16. Крамко, І.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч. – Мінск, 1968. – Т. 2.

17. Леванцэвіч, Л.В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вучэб.-метадыч. комплекс / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2010.

18. Лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XIV – сярэдзіны XVI ст. / І.У. Будзько [і інш.]. – Мінск, 2016.

19. Мароз, В.К. Мова беларускага летапісання: манаграфія / В.К. Мароз. – Мінск, 2009.

20. Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. – Мінск, 1988.

21. Плотнікаў, Б.А. Лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мінск, 2003.

22. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы. – 2-е выд., выпр. і дапрац. / склад. А.С. Дзядова. – Віцебск: Выд. УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2007.

23. Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі / уклад. Т.В. Кузьмянкова [і інш.] – Мінск, 1994.

24. Соболевский, А.И. Лекции по истории русского языка / А.И. Соболевский. – М., 2005.

25. Струкава, С.М. Лексіка беларускай мовы: гісторыя і сучаснасць / С.М. Струкава. – Мінск, 2008.

26. Успенский, Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.) / Б.А. Успенский. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 2002.

27. Филин, Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков / Ф.П. Филин. – Л., 1972.

28. Шакун, Л.М. Карані роднай мовы / Л.М. Шакун. – Мінск, 2001.

29. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – Выд. 3-е. – Мінск, 1989.

30. Яскевіч, А.А. Старабеларускія граматыкі: Да праблемы агульнафілалагічнай цэласнасці / А.А. Яскевіч. – Мінск, 1996.

Даведачныя выданні

1. Анічэнка, У.В. Слоўнік мовы Скарыны / У.В. Анічэнка. – Мінск, 1977–1994. – Т. 1–3.

2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / пад рэд. А.М. Булькі. – Мінск, 1982–2017. – Вып. 1–37.

3. Падручны слоўнік старабеларускай літаратурнай мовы / склад. А.С. Дзядова, В.Э. Зіманскі. – Віцебск, 2004.

4. Прыгодзіч, М.Р. Старабеларускі лексікон / М.Р. Прыгодзіч, Г.К. Ціванова. – Мінск, 1997.

5. Старабеларускія лексіконы / уклад. А.А. Яскевіч. – Мінск, 1992.

Вучэбнае выданне

**ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ
ДЛЯ СПЕЦЫЯЛЬНАСЦІ 1-21 05 01 БЕЛАРУСКАЯ ФІЛАЛОГІЯ
(ПА НАПРАМКАХ)**

Вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне

Складальнік

ДЗЯДОВА Алена Сяргееўна

Тэхнічны рэдактар

Г.У. Разбоева

Камп'ютарны дызайн

А.А. Барышава

Падпісана ў друк 2018. Фармат 60x84^{1/16}. Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 9,32. Ул.-выд. арк. 8,42. Тыраж экз. Заказ .

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/255 от 31.03.2014 г.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі

“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.